VASUNDHARA COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE, GHATNANDUR

NAAC Accredited 'B' Grade, With CGPA 2.47.

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Dr. Arun Dalve
(M.A., B.Ed., Ph.D.)
Principal

Mob:9424342148
Mob:9822898727
Mob. 9923019540
Website: www.vasundharacollege.org
E-mail - principalvcg@rediffmail.Com

Ghatnandur, T.q. Ambajogai, Dist. Beed, Pin – 431519 (Maharashtra) E-mail- vasundharacollege2000@gmail.com

Outward No.VCG /20 - 20/ Date -/ /20

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during for the year 2019-2020.

Index

Sl.no	Name of teacher	Title of book	Title of chapter	**ISBN number**	**Page no.**
1.	Dr. P.S. Ranmal	Role Of Media In Electioneering In India	Nivdnuk Prakriyetil Aatyadhunik Tantradnyanacha Wapar Ek Vishleshan	2454-5503	4 to 7
2.	Dr. P.S. Ranmal	Interdisciplinary Approaches In Education Physical Education Sports & Yoga	Kheladunsathi Aavashak Samtol Aaharavishayi Shastriya Drashtikonatun Aadhayan	2279-0308	71 to 75
3.	Dr. P.S. Ranmal	Psychological Contribution In Sustainable Human Development In Sports, Organization & Community Health	A Case Study Of Development And Maintenance Of Physical Fitness	0971-1260 Vol 122	76 to 81
4.	Dr. P.S. Ranmal	The Role Of Women In Global Development	A Study of aims and goals of physical education	23198648	8 to 11
5.	Dr. P.S. Ranmal	Academic Research And Innovation In teaching & Arising Inclination In Assi. Prof. sessional Education	A Study Of Importance Idea Of Sports Standard For Sports Performance & Fitness	2349-638x	83 to 87

6.	Dr. Deshmukh M.B	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Mahatma Gandhijinche Samtevishayi Vichar	2454-5503	12 to 16
7.	Dr. Deshmukh M.B	Vradhanchya Samasya Aani Karne	Vradhanchya Samasevaril Upay Yojanecha Aabhyas	2319-9318	17 to 21
8.	Dr. Dixit S.D.	Power Of Knowledge	Bhartiya Aanna Surakshe Samoril Aavhane: Ek Aadhayan	2320-4494	112 to 116
9.	Assi.Prof. Kirdant V.G	The Role Of Women In Global Development	Granthalayin Kamkajasathi I.C.T Che Upyojana	2348-7143	49 to 53
10.	Assi.Prof. Kirdant V.G	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Mahatma Gandhijichya Satya V Ahinsesambandhi Vicharanche Chitan	2454-5503	54 to 59
11.	Assi.Prof.. Jogdand M.B	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Gandhijina Aabhipret Aasnari Jeevanmulya	2454-5503	25 to 29
12.	Dr More A.M	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Gandhijina Aabhipret Aasnari Jeevanmulya	2454-5503	25 to 29
13.	Assi.Prof.. Jogdand M.B	Manvi Aadhikar Sadhyasthiti Aani Aavhane	Bhartiya Sanvidhan Aani Manvi Haka	2319-9318	30 to 35
14.	Dr. More A.M	Maharashtratil Dushakal Karne Aani Upaay	Maharashtrachya Jalvyavsthapaneschi Dash V Disha	2319-9318	124 to 128
15.	Dr. Gangane A.U	Marathwada Pradeshacha Pravahit Honara Itihas	Marathwada Pradeshatil Vidya Kala Sthapatya Yancha Vikas	2319-9318	22 to 24
16.	Dr. Waghmare S.D	Sustainable Development Goals	Marathawadyatil Paryatan Vikas Samsya Aani Vikas	0474-9030	106 to 111
17.	Dr. Sawane G.B	Ajanta	Jansanchar MADHYAMOME Vigyapan	2277-5730	91 to 95
18.	Dr. Sawane G.B	Samkalin Hindi Sahitya Me Stri Chetana	Kanupriya Ke Prashana Our Stri Chintran	23199318	96 to 100
19.	Dr. Kotule B.M	Indian Society And Ideology Of Disability	Divyang Par Vijay Prapt Vyaktitva	2319-8648	65 to 70
20.	Dr. Kotule B.M	Samkalin Hindi Sahitya Me Stri Chetana	Chitra Mudgal Ki Kahaniyo me Nari Chetana	2319-9318	61 to 65
21.	Dr. Kotule B.M	Ajanta	Durdarshan ke keshtra me Hindi	2319-9318	119 to 123

22.	Dr.Khadp S.B	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Mahatma Gandinchya Sahityavishayak Drashtikone	2454-5503	36 to 40
23.	Dr.Khadp S.B	The 'Role Of Languages And Literature In Unity In Diversity	Jagtik Patalivaril Marathi Kaviteche Chintran	2319-8648	41 to 44
24.	Dr.Khadp S.B	Marathwada Pradeshacha Pravahit Honara Itihas	Marathi Bhasha Sahityatil Gramin Chalwaliche Yogdan	2319-9318	45 to 48
25.	Assi.Prof..Udar N.S	Vaicharik Marathi Sahitya Shod Swarup Abhivyakti	Parivartanvadi Go Ga Aagarkar	2319-9318	101 to 105
26.	Dr. Deshmukh A.B	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Gandhi Thought: Past, Present And Future	2554-5503	129 to 132
27.	Dr. Deshmukh A.B	The 'Role Of Languages And Literature In Unity In Diversity	Global Concerns And Local Problems And The Issues Confronted By The Women	2319-8648	133 to 135

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

VOL. 5
SPECIAL ISSUE 2
SEPTEMBER 2019

ISSN:2454-5503
IMPACT FACTOR: 4.197 (IIJIF)

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue on the Occasion of ICSSR Sponsored Seminar on

Role of Media in Electioneering in India

27th September, 2019

Organized by
Shri Panditguru Pardikar Mahavidyalaya, Sirsala, Dist. Beed and NSSR's Arts and Commerce College, Parli (V), Dist. Beed

Chief Editor
Dr. R. S. Bangad

Associate Editor
Dr. R. T. Bedre

Editors
Dr. H. P. Kadam **Dr. U. D. Wankhede**

Assistant Editors
Dr. Kalyan Golekar **Dr. Alka Deshmukh**

CONTENTS

1.	Political Marketing in India	Dr. Anurath M. Chandre	05
2.	Social Media and Its Impacts on Youths and Politics	Miss Bhagyashri G. Somani	09
3.	Social Media and Its Impacts on Politics	Miss.Sapna J. Navandar	11
4.	Social Media and Its Impact on Indian Politics	Dr. Namanand G.Sathe	22
5.	Social Media and Its Influence over Society	Milind V.Sonkamble	24
6.	Role Of Social Media In Indian Democorcy	Dr. Vandana Phatale	26
7.	लोकमत निर्मितीत आधुनिक प्रसारमाध्यमांची भुमीका	प्राचार्य डॉ. बांगड आर. एस.	29
8.	'पॉलिटीकल मार्केटिंग' आणि माध्यमांची भूमिका : एक राजकिय अभ्यास	प्रा.डॉ.हरीभाऊ पां. कदम	31
9.	लोकमत निर्मितीमध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका	प्रा.डॉ.वानखेडे उ. ज्ञानोबा	33
10.	निवडणुकांवर पडणारा माध्यमांचा प्रभाव	प्रा. आलदे अमर आ.	35
11.	भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील वृत्तपत्रांचा ऐतिहासिक मागोवा	प्रा.डॉ.प्रकाश फड	37
12.	प्रसार माध्यमाचे प्रकार व जनमत परिवर्तनात त्याची भमिका	डॉ. जयदीप रा. सोळूंके	40
13.	२१ व्या शतकातील माध्यमाचे नवनविन प्रकार	प्रा.डॉ.लोखंडे बी.बी.	44
14.	निवडणूक प्रक्रियेतील माध्यमांची अपरिहार्यता: एक अभ्यास	प्रा.डॉ.नंदकुमार ना. कुंभारीकर	47
15.	महाराष्ट्रातील निवडणूकीत माध्यमाकडुन वापरलेल्या समाजिक मुद्यांचा अभ्यास	प्रा. डॉ. शशिकांत द. परळकर	49
16.	निवडणुकावर पडणारा माध्यमांचा प्रभाव	प्रा.डॉ. आचार्य आर.डी.	51
17.	21व्या शतकातील माध्यमाचे नविन प्रकार	प्रा.डॉ.भारत भो. राठोड	53
18.	भारतातील प्रसारमाध्यमांचा विकास व उपयुक्तता	डॉ. तात्या बा पुरी	55
19.	निवडणूक प्रक्रियेतील अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर : एक विश्लेषण	प्रा.डॉ.रणमाळ पां श्रीरंग	57
20.	मतदार संपर्क आणि माध्यमांचा वापर : एक अभ्यास"	प्रा. डॉ. सुरेश रा. खिस्ते.	59
21.	प्रसारमाध्यमे व लोकशाही	प्रा. महेश शा. दाडगे	61
22.	निवडणूकात, लोकमत निर्मितीमध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका	डॉ.महादेव रा. मुंडे	64
23.	महाराष्ट्र प्रशासनातील राज्य निवडणूक आयोगाची भूमिका	प्रा.डॉ.पी.एल.चव्हाण	67

19.

निवडणूक प्रक्रियेतील अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर : एक विश्लेषण

प्रा.डॉ.रणमाळ पांडुरंग श्रीरंग
क्रीडा विभाग प्रमुख, वसुंधरा महाविद्यालय घाटनांदुर, जि.बीड

प्रस्तावना :– आधुनिक युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. या युगात जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आहे. त्यात निवडणूकीचे क्षेत्र अपवाद कसे असेल. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राचा वापर आज जनमत चाचण्यांपासून ते निवडणूकीच्या निकालाचं विश्लेषण करण्यापर्यंत सर्वत्र होतांना दिसतो. हे सर्व काम अत्यंत अचूक आणि जलद गतीनं, संगणकाच्या साहाय्यानं करणं शक्य आहे. संगणकामुळं मतदाराचं विविध प्रकारे वर्गीकरण, कार्यकर्त्यांची माहिती, महत्वाच्या घटना, तसंच इतर अनेक गोष्टी सहजपणे साठवता येतात आणि हव्या त्या स्वरुपात चटकन सादर करता येतात. सर्वांत महत्वाचं म्हणजे संगणकाचा वापर निवडणूकीचे निर्णय जाहीर करतांना होत आहे.

निवडणूकीत माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर पहिल्यांदा 1994 साली झाला. तोपर्यंत फारच थोडे उमेदवार आणि पक्ष याचा वापर करतांना आढळायचे. पण जसजसं माहितीचं युग आपल्याकडं आलं, इंटरनेटचा वापर वाढला, तसतसं वेबसाईट्स तयार करण्याकडे कल वाढू लागला. नव्या वेबसाईट्सची त्यात दररोज भर पडत आहे आणि जुन्या मोडीत निघत आहे. अशाप्रकारे अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमांद्वारे निवडणूकीत सुलभ व नियोजनबध्द पध्दतीने काम करण्यांवर भर देण्यात येत आहे. त्याचा मागोवा घेण्याच्या दृष्टीने हा शोधनिबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश :–

1) भारतीय निवडणूक प्रक्रियेचा आढावा घेणे.
2) अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमांचे विश्लेषण करणे.
3) निवडणूकीतील अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमाचा होणारा वापर विश्लेषित करणे.

1. **वेबसाईट्सद्वारे प्रचार :–** भारतात निवडणूक प्रचार यंत्रणेत वेबसाईट्सचा वापर फार पूर्वीपासून म्हणजेच 2004 च्या लोकसभा निवडणूकीपासून केला जात आहे. तत्पूर्वी अमेरिकेत याचा वापर करण्यात आला होता. अमेरिकेतील राष्ट्राध्यक्षांच्या निवडणूकीत प्रचाराच्या वेबसाईट्सनी 1998 साली तर धुमाकुळ घातला. राजकारणातील बातम्या, जनसामान्यांचे प्रश्न, राजकीय पक्षाच्या भूमिका यांच सांगोपांग दर्शन घडवणाऱ्या 'वेब पेजेसनी' संगणकाचे पडदे व्यापून टाकले. निवडणूक आयोगाच्या वेबसाईट्सवर निवडणूकीचा कार्यक्रम, मतदारांची नोंदणी, आर्थिक बाबी जाहीर करण्याचे अर्ज एक ना अनेक गोष्टी दिसू लागल्या. या सगळ्या बदलांवर अत्यंत बोलकी आणि मार्मिक प्रतिक्रिया दिली. ती मायक्रोसॉफ्ट कंपनीचे सर्वेसर्वा बिल गेट्स यांनी. ते म्हणाले की, 'यापुढील काळात इंटरनेट हेच राजकीय घडामोडींचं व प्रचाराचं सर्वांत महत्वाचं माध्यम ठरणार आहे.' आणि हा त्यांचा अंदाज फार मोठ्या प्रमाणात खरा ठरला. आज हे प्रचारासाठीचे प्रमुख माध्यम बनले आहे.
2. **निवडणूकीतील संगणकाचा वापर :–** कोणतीही निवडणूक असो संगणकाशिवाय निवडणूक प्रचाराची कल्पनाही केली जाऊ शकत नाही. सर्वात प्रथम भारतात 2004 च्या निवडणूकीत संगणकाचा प्रभावीपणे वापर करण्यात आला. एप्रिल–मे 2004 च्या काळात, मतांच्या जोगव्यासाठी जोडले जाणारे नेत्यांचे हात आता संगणकाच्या 'की बोर्ड' वर फिरु लागले. मतदारांपर्यंत अगदी वैयक्तिकरित्या पोहोचण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा आधुनिक मार्ग चोखाळला जाऊ लागला. उमेदवार आणि मतदार यांच एक थेट 'इ–नातं' निर्माण करण्याचा प्रयत्न जोरानं सुरु झाला. अशाप्रकारे निवडणूकीतील संगणकाचा वापर दिवसेंदिवस वाढलेला दिसून येत आहे.
3. **ध्वनिचित्रफितींचा वापर :–** या माध्यमाचा अनेक राजकीय पक्षांनी आजवर खुबीनं वापर करुन घेतला आहे. या माध्यमांचा आवाका जसा ग्रामीण आहे, तसाच तो शहरी देखील आहे. सर्वप्रथम भाजपानं 1989 सालच्या लोकसभा निवडणूकीत या माध्यमाचा प्रभावीपणे एक प्रचाराचं तंत्र म्हणून वापर केला. हिंदी चित्रपटातील गाण्याचं छोटसं प्रहसन आणि विरोधी पक्षातील नेत्यांच्या चेहऱ्याशी असणारं साम्य याचं विडंबनात्मक सादरीकरण भाजपानं प्रभावीपणे वापरलं. गेल्या 10 वर्षात त्यात फारशी सर्जनशीलता दिसलेली नाही.

4. **छपाईसाठीचे अत्याधुनिक तंत्रज्ञान :–** छपाईच्या तंत्रात फार मोठे बदल गेल्या काही वर्षात झाले आहेत. 'फ्लेक्स प्रिटींग' हे त्याचं उत्तम उदाहरण आहे. या तंत्रज्ञानानं केलेली छपाई सुंदर, सुबक, स्वस्त असते. एखादं चित्र कलावंतानं मनात रंगवायचा आणि मग ते संगणकाच्या साहाय्यानं तयार करुन प्रत्यक्ष त्याच होर्डींग बनण्याचा कालावधी फक्त काही तासांवर आला आहे. त्यात अत्याधुनिकता आली आहे आता अशा बनवलेल्या होर्डींगवर नेत्यांची छायाचित्रं, त्यांनी केलेल्या कामाचा तपशिल, पक्षाचं चिन्ह असं सगळं अत्यंत आकर्षक रंगात सादर करता येतं. अर्थात स्वस्त आहे म्हणून त्याचा अतिरेकी वापर केलात, तर त्याबद्दल मतदारांच्या मनात चीड निर्माण होते हे ध्यानात घ्या. अलीकडे राजकीय पक्षांची आपल्या नेत्यांचे कटआऊट्स चौकाचौकांत लावण्याची जणू स्पर्धाच लागली आहे. त्यात कोणाच्या कटआऊट्सची उंची जास्त, यावरुन अनेकदा गंभीर परिस्थिती उद्‌भवल्याचंही आपण पाहतो.
5. **वर्ल्डवाईड वेब :–** राजकीय पक्षांनी अलीकडेच प्रचाराचं एक माध्यम म्हणून इंटरनेट वापरायला सुरुवात केली आहे. पस्तिशीच्या आतील 'नेटीझन' तरुणाई या माध्यमाला कवटाळून आहे. या वयोगटातील सुशिक्षित तरुण स्वतंत्र विचारांचा आहे. पण एकूणच या 'व्यवस्थेकडे' तो काहीसा उदासिनपणे पाहतो, ही वस्तुस्थिती आहे.

आज परदेशात उमेदवारांचे ब्लॉग्ज आणि आर्कुटस वेगानं प्रसारित होत आहेत. त्यांची लोकप्रियता झपाट्यानं वाढत आहे. या माध्यमांचा वापर वाढतो आहे. 'एआयसीसी डॉट कॉम' ही कॉंग्रेसची वेबसाईट आहे. या माध्यमाच्या वापरात 2004 सालच्या निवडणूकीत भाजपानं इतर विरोधी पक्षांच्या तुलनेत आघाडी घेतली आहे. स्क्रीन सेव्हर्स, ईमेल्स, प्री–रेकॉर्डेड फोन कॉल्स यांचा भाजपानं मुक्तपणे वापर केला होता. भारतातील निवडणूक आयोगाची वेबसाईट अतिशय महत्वपूर्ण आहे.

समारोप :– भारतात निवडणूक क्षेत्रात आधुनिकता आली आहे. अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर दिवसेंदिवस वाढतच आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने भारतामध्ये लोकसभेच्या 2004 सालच्या निवडणूका हा लोकशाहीचा जणू सर्वात मोठा सोहळाच होता. इथं पहिल्यांदाच माहिती तंत्रज्ञानाचा इतक्या मोठ्याा प्रमाणात वापर झाला. राजकीय पक्ष आणि उमेदवार आपापल्या मतदार वर्गापर्यंत पोहोचण्यासाठी संगणकाचा, मोबाईल फोन्सचा वापर करु लागले. संगणक वापरणाऱ्या प्रत्येक डोळ्यापर्यंत आणि मोबाईल लावलेल्या प्रत्येक कानापर्यंत पक्षीय प्रचाराद्वारे निवडणूकीचा गजर होऊ लागला. भारतातील 2004 च्या निवडणूक वर्षात माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रानं सगळ्यांवर कडी केली. टीव्हीच्या खपापेक्षा संगणक जास्त विकले गेले. 'ईमेल मेसेज'ची संख्या टपालाद्वारे पाठवण्यात येणाऱ्या पत्रांपेक्षा जास्त होती. टेलीफोन तारांमधून जेवढा आवाज ऐकला–ऐकवला गेला, त्यापेक्षा कित्येक अधिक पटीनं माहितीचं आदान प्रदान झालं. या तंत्रज्ञानाच्या वापरात निवडणूक आयोग मागे नव्हता. या निवडणूकीत प्रथमच 'इ–मॅनेजमेंट' दिसून आलं. 'नॅशनल इन्फ्रॉरमॅटीक सेंटर'ने माहितीच्या साठवणूकीसाठी आणि तिच्या योग्य वापरासाठी एक प्रचंड व्यवस्था उभी केली होती. या व्यवस्थेत काही क्षणांतच प्रत्येक मतदार, प्रथम निवडणूक आयोगानं 603 जिल्ह्यांमधील प्रत्येक मतदान केंद्र आणि त्याची संक्षिप्त माहिती वेबसाईट्सद्वारे सामान्य माणसाला उपलब्ध करुन दिली होती. 'नॅशनल इन्फॉरमॅटीक सेंटर'ने यासाठी खास 'मॅनेजमेंट इन्फॉर्मेशन सिस्टीम' उभी केली होती. त्यामुळे निवडणूकीचे निकाल जाहीर करणं सोपं झालं होतंच, शिवाय मतमोजणीची प्रक्रिया क्षणाक्षणाला कळवणं शक्य झालेले आपण पाहिले आहे यावरुन माहिती तंत्रज्ञान आणि अत्याधुनिक साधनांचा निवडणूकीत होणारा वापर स्पष्ट होतो.

संदर्भग्रंथ सूची :–

1) योजना – मासिक पत्रिका
2) दै.लोकमत – 26 मे 2019
3) लोकप्रभा – एप्रिल 2014
4) दिलीप सरवटे, उदय निरगुडकर – निवडणूक जिंकण्यासाठी सर्व काही.

❑❑❑

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648 | Impact Factor - 7.139 | Indexed (SJIF)

February 2020 Special Issue-22 Vol. 2

The Role of Women in Global Development

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal, Dr. Aqueela Syed Gous

Chatse Ashok Jayaji

44. Service Sector in India: A Rising Sun 147

Dr. Joshi Rajkumar Laxmikant

45. Women's Rights And Security In India 151

Ramprasad Mohanrao Vhadgir

46. A Study of Aims and goals of Physical Education 153

Dr.Ranmal P.S.

47. Effect of fenugreek seeds and rajmaontype-2 diabetice patients 155

Saurabha Shaarma and Rohini Bharad

48. An Analytical Study on Causes and Preventions of Occupational Stress 158

Mr. Sagar Sharad Kulkarni ' Prof. Dr. P.S.Trimukhe (Kawale)

49. Yoga Education 161

Dr. Baliram D. Lad

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 22 , Vol. 2 February 2020 | Peer Reviewed SJIF | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

A Study of Aims and goals of Physical Education

Dr.Ranmal P.S.
Head of Sports Dept. Vasundhara College, Ghatnandur. Dist.Beed

Abstract

Physical Education is education through the physical. It aims to develop students' physical competence and knowledge of movement and safety, and their ability to use these to perform in a wide range of activities associated with the development of an active and healthy lifestyle. It also develops students' confidence and generic skills, especially those of collaboration, communication, creativity, critical thinking and aesthetic appreciation For this purpose, I choose the topic for research paper I decide objectives for research paper is To overview on importance of physical education.To study of Aims of Physical Education.To study Of goals of Physical Education For the purpose of this study used physical science research methodology to study the research topic Used scientifically analysispaperIn coclusion of research paper we can say Sports and physical education have great role in an individual's personal development. Through participation in sport, recreation and other physical activities, students improve their physical skills and fitness, and become aware of the important role that motivation, enthusiasm, initiative, self-discipline, self-respect, cooperation and the assumption of responsibility play in the maintenance of healthy society.

Key words: Aims,Goals,Physical Education

Introduction

Physical Education is education through the physical. It aims to develop students' physical competence and knowledge of movement and safety, and their ability to use these to perform in a wide range of activities associated with the development of an active and healthy lifestyle. It also develops students' confidence and generic skills, especially those of collaboration, communication, creativity, critical thinking and aesthetic appreciation. These, together with the nurturing of positive values and attitudes in PE, provide a good foundation for students' lifelong and life-wide learning. For this purpose, I choose the topic for research paper

Objectives of research

1) To overview on importance of physical education.
2) To study **of Aims of Physical Education.**
3) To study Of goals of **Physical Education**

Research Methodology:

For the purpose of this study used physical science research methodology to study the research topic Used scientifically analysis. In this method used secondary data tools. In this secondary data tool used reference books. Research articles, newspapers, journals, published and unpublished materials and also taken help of internet facilities.

Goals of Physical Education

1) Acquire a range of movement skills to participate in a variety of physicalactivities.
2) Understand and apply movement concepts, principles and strategies in a range Of physical activities.
3) Demonstrate safe practices during physical and daily activities with respect to themselves, others and the environment.
4) Display positive personal and social behaviour across different experiences.
5) Acquire and maintain health-enhancing fitness through regular participation in physical activities.
6) Enjoy and value the benefits of living a physically active and healthy life.

It also provides Nurture positive attitudes, good character traits, cooperation, social skills, and personal responsibility through movement experiences utilizing a multidisciplinary approach in the overall K-12 curriculum.Utilize appropriate practices to accommodate developmental needs of students and provide them with meaningful and appropriate movement experiences. Develop a strong sense of self-worth, an understanding of fitness components as well as gain an appreciation of life-long fitness and its positive benefits. Provide opportunities for students to build confidence and competence in a variety of motor skills and movement experiences at all levels Foster maintenance of optimal physical fitness and attain competency in the knowledge and management of the body through useful physical skills. Acquire movement skills and understand concepts needed to engage in health enhancing physical activity. Demonstrate physical competency in individual and team sports, creative movement, leisure and work related activities. Promote physical activity and fitness acquisition through a comprehensive curriculum focused on life-time involvement in sports

and activities.Provide experiences that encourage critical thinking and problem solving skills. Analyze various movement concepts and applications that are age and developmentally appropriate. Demonstrate knowledge of rules, safety and strategies during physical activity. Achieve and maintain a health enhancing level of physical fitness upon continual self assessment. Promote individual and group interaction related to health, wellness and social/emotional learning. Know and apply the principles and components of health related fitness. Assess individual fitness levels. Demonstrate individual responsibility during group physical activities. Demonstrate cooperative skills during structured group physical activity.Understand principles of health promotion and the prevention and treatment of illness and injury. Explain the basic principles of health promotion (through diet, exercise and good nutrition), illness, prevention and safety.

Aims and Importance of physical Education

The study of Physical Education believes that each student should be exposed to a healthful lifestyle that includes consistent exercise, proper diet, and healthy habits.A consistent exercise program is emphasized throughout the curriculum by providing daily exercises as part of the lesson. In each class, students are exposed to the flexibility, cardiovascular, agility, and strength components of exercise.

- The importance of flexibility is discussed in class. Flexibility is important in preventing injury and increasing an individual's performance. The students do a series of stretches before activities.
- In some classes cardiovascular awareness and improvement are measured through the student's heart rate. Students find their resting heart rates by taking their pulse every morning before getting out of bed for five consecutive days. They find an average pulse for five days and then do a computation to find their target heart rate for exercise. The purpose of finding the students' resting and maximum heart rates is to give them the knowledge of how hard they need to exercise to have an effect on their fitness levels.
- The importance of agility and quickness is discussed in class, and ways to improve agility and quickness are presented throughout each year. Class activities include running with change of direction regularly. A shuttle test is then administered to see improvements in this area.
- The importance of strength is also discussed in class, as are healthy ways to improve and build strength. Each class includes strength activities that help to improve the students' overall strength.

Main Purpose of Physical Education

The main purpose of physical education is to teach wellness, which must include physical activity, not just health eating. Physical education educates students on the lifelong goal of the class, which is to incorporate regular exercise into their daily lives. Physical education teachers can explain the benefits of exercise, as well as the problems that can arise from inactivity, such as obesity, high cholesterol levels and overall poor health. Children should end the year with the importance of exercise impressed upon them.

Conclusion

Sports and physical education have great role in an individual's personal development. Through participation in sport, recreation and other physical activities, students improve their physical skills and fitness, and become aware of the important role that motivation, enthusiasm, initiative, self-discipline, self-respect, cooperation and the assumption of responsibility play in the maintenance of healthy society.

Physical education can help teach sportsmanship, teamwork and cooperation with other people. Those who participate in physical education learn to respect personal space as well as other people's abilities.Not only does physical education teach students how to be good sports, but it can also lead to improved social skills. Interpersonal skills learned in a gym or on a field often translate into other aspects of life, improving social skills in the classroom, at work, within families, within communities and in other recreational settingPhysical education helps individuals become more aware of their own bodies, including their abilities and limitations. Students learn how certain activities impact others, such as stretching before running to prevent injury.

Referance Books

1) Sheela Kumariis, Amita rana, seema Kaushik. - Fitness, Aerobics,
   a. ayan, operations
2) Physical fitness. Wikipedia.org
3) Edwin J. McClendon; and Nancy L. Johnson (1987). Health and Wellness, linois Laidlaw Brothers,
4) David N Camaione (1993), Fitness Management (U.S.A. WCB Brown & Benchmark Publishers.),
5) O.P. Sharma - History of physical education

Full Journal Title: Chronicle of Humanities & Cultural Studies (CHCS)
Print ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)
Frequency: Bimonthly / **Language:** Multi language /
Journal Country/Territory: India
Publisher: Centre for Humanities & cultural Studies, A-102, Sanghavi Regency, Sahyadrinagar, Kalyan (W) (MS). Email: chcskalyan@gmail.com

Special Issue Editorial Board:

Chief Organizer :**Mr. Ramesh Sonwalkar,** *I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai*
Chief Editor : **Dr. Shaailaja Barure,** *Director, S.R.T.M. Ambajogai*
Associate Editor: **Mr. Dhanaji Arya,** *Director, IQAC, S.R.T.M. Ambajogai*

Regular Editorial Board:

Chief Editor :
Dr Kalyan Gangarde, Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)
Executive Editor
Dr Grishma Khobragade, Asst. Prof., Birla College, Kalyan (W)
Co- editors
Dr. Vishnu Patil, Asst. Professor, Dept of English, Deogiri College, Aurangabad.
Dr. Sadhana Agrawal, Asst. Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence, Gwalior (M.P.) India
Bharat Gugane, Asst. Professor, Bhosala Military College, Nashik, Maharashtra
Dr Dashrath Kamble, Asst. Professor, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra
Dr Sachin Bhumbe, Asst. Professor, P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Aju Mukhopadhyay,
Dr R.T. Bedre,
Dr (Mrs.) Smita R. Nagori,
Dr Arvind Nawale
Dr Rajiv Kumar,
Dr Kailash Nimbalkar,
Tsai-ching Yeh
Dr B. N. Gaikwad,
Dr Simon Philip,
Dr Binu Anitha Josheph
Dr Ramkishan Bhise

Subscription Rates

Annual Membership (Individual)	` 1,800
Bi-annual Membership	` 3,500
Institutional Annual Membership	` 2,200
Institutional Bi-annual Membership	` 4,200

Email: mmpublication@gmail.com Mob. + 91 9730721393

DISCLAIMER: Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

अनुक्रमणिका

१. महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास | डॉ. सुनिल शिंदे | १२

२. सर्वोदय हेच महात्मा गांधीजींचे अंतीम ध्येय | प्राचार्य डॉ.शरद कुलकर्णी / सुरेश हिवाळे | १८

३. सत्याग्रही कस्तुरबा गांधी | डॉ.शैलजा भा. बरूरे | २१

४. महात्मा गांधी आणि शाश्वत विकास | डॉ. आरडले.एस.डी. | २७

५. महात्मा गांधीचे ऐच्छिक साधेपणा याविषयीचे विचार | डॉ.सुधीर आ. येवले | ३१

६. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार | प्रा.गडदे भारती बा. | ३३

७. महात्मा गांधीजींचे स्वदेशी विषयक विचार | डॉ.सुरेश टी. सामाले | ३९

८. आधुनिक जगात महात्मा गांधीचींचे स्थान | डॉ. ज्ञानेश्वर सोनवणे | ४२

९. आजच्या जगात गांधी विचारांची आवश्यकता | माने रागिणी सु. | ४६

१०. महात्मा गांधीजींचा चंपारण्य सत्याग्रह व ... | रामेश्वर सि. झोडगे | ५०

११. महात्मा गांधी एक समाज सुधारक | बसनदास हि.नोळे | ५३

१२. गांधीजीच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता | डॉ. विठ्ठल शं. देशमुख | ६०

१३. गांधीजी, चळवळ आणि स्त्रीसक्षमीकरण | डॉ. गायत्री गाडेकर | ६४

१४. महात्मा गांधीजींचे समतेसबंधी विचार | डॉ.सौ.मनिषा देशमुख | ७३

१५. महात्मा गांधीजींचे समतेचे तत्व : एक अभ्यास | डॉ.भाऊराव धोंडिबा मुंडे | ७६

१६. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना | डॉ.अरुण दळवे | ८१

१७. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विकासा बाबतचे विचार | गादेकर पी.सी. | ८५

१८. महात्मा गांधी एक महान संत | डॉ.संपदा कुलकर्णी-गिरगावकर | ८८

१९. गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार | गिरीश अ. पुजारी | ९१

२०. महात्मा गांधीजींचा साहित्य विषयक दृष्टीकोण | डॉ. संजय खाडप | ९६

२१. महात्मा गांधीजींच्या सत्य व अहिंसेसंबंधी विचारांचे चिंतन | विलास किर्दंत | ९८

२२. व्यसनमुक्त समाजासाठी म. गांधीजीचे मार्मिक विचार ... | किसन शिनगारे | १०२

२३. महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार | कातळे संगिता गुलाबराव | १०७

२४. महात्मा गांधी व सत्याग्रह : एक अभ्यास | डॉ. शिंदे अनंत ना. | १११

२५. महात्मा गांधी आणि मराठी साहित्य | डॉ. डिगोळे बालाजी वि. | ११७

२६. गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवनमूल्ये | मकरंद जोगदंड / डॉ.अर्जुन मोरे | १२५

२७. म.गांधी यांच्या सविनय कायदेभंग चळवळीतील... | राजकुमार ज्ञा. चाटे | १२९

२८. मा.गांधीजींचे सामाजिक विचार वास्तवता | डॉ. प्रमोद चव्हाण | १३४

२९. खादी - आर्थीक स्वावलंबनाचे साधन | डॉ. अनंत नरवडे | १३८

३०. आर्यसमाजी चळवळीत महात्मा गांधीजींच्या ...| डॉ.रामभाऊ काशीद | १४३

३१. बदलत्या परिवेशात महात्मा गांधींच्या आर्थिक...| सागर कुलकर्णी | १४९

GHATNANDUR ... Arts & Science College

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

14.

महात्मा गांधीजींचे समतेसबंधी विचार

डॉ.सौ.मनिषा देशमुख
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

Vasundhara Arts & Science College GHATNANDUR

प्रस्ताविक : महात्मा गांधीजींचे तत्वज्ञान हे जीवनात त्यांना घेतलेल्या प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारित असलेले दिसून येते. त्यांचे जीवनच सत्यशोधनासाठीचा महान प्रयोग होता असे म्हटले तर वावगे ठरु नये. आपल्या दैनंदिन जीवनातील समस्यांना त्यांनी चिरंतन सत्य लागू करण्याचा प्रयत्न केला. कांही महत्वपूर्ण मूलभूत तत्वावर भर देऊन त्याआधारे जीवनातील समस्यांची सहजतेने उकल करता येते, हे सहजतेचे तत्वज्ञान गांधीनी सांगितले. समाजातील अनिष्ठ रुढी, प्रथा, परंपरा, नष्ट झाल्या पाहिजेत व एकसंघ समान अस्तित्वात आला पाहिजे, असे गांधीजींचे मत होते. कोणत्याही क्षेत्रातील विषमता ही समाज व देशासाठी घातक असते. म्हणून विषमता गाडून समता प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी मोठया प्रमाणात प्रयत्न केलेले दिसून येतात. समाजामध्ये कोणीही उच्च निच्च, लहान मोठा, कनिष्ठ वरिष्ठ असणार नाही तर सर्व एकाच धाग्यात गुंफलेले समानतेचे प्रतिक असतील, असे गांधीजी म्हणत. सदरील शोध निबंधात गांधीजींच्या समतेसबंधी विचारांचा परामर्ष घेतला आहे.

उद्दिष्ट्ये :

१) गांधीजीच्या समतेसबंधी विचारांचा अभ्यास करणे.
२) विषमता नष्ट करण्याची गांधीजींची तंत्रे अभ्यासणे.
३) गांधीजीच्या चिंतनावरील प्रभावाचा अभ्यास करणे.
४) गांधीजीनी हृदय परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी वापरलेली तत्वे अभ्यासणे.

गृहितके :

१) गांधीची समतेची संकल्पना वास्तावावर आधारित आहे.
२) गांधीनी वर्णव्यवस्थेचे गुणात्मकतेतून समर्थन केले आहे.
३) सांप्रदायिक सद्‌भावनाही उच्च पातळीवरील संस्कृती आहे.
४) समता हे मुल्य सर्व श्रेष्ठ होय असे गांधी मानतात.

संशोधन पध्दती : प्रस्तूत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता द्वितीय स्रोताचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्रातील प्रकाशीत लेख, मासिके , शासनाचे अहवाल, आणि इंटरनेट यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. संशोधनाच्या मांडणी करिता वर्णनात्मक संशोधन पध्दती वापरण्यात आली आहे.

महात्मा गांधीजीचे समतेसबंधी विचार :

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

सामाजिक व सांप्रदायिक सद्‌भावना जोपासावी : समाजातील विविध अनिष्ट प्रवृत्ती दूर करुन अधिक चांगला समाज कसा निर्माण होईल हा गांधीजीच्या समोर मोठा प्रश्न होता. म्हणून गांधीनी स्वतः समोर काही आदर्श ठेवले होते. सत्याग्रह आणि अहिंसा ही दोन तत्वे गांधीजींच्या विचाराचे मुलाधार होते. पण त्यांनी केवळ तत्वज्ञान म्हणून ती तत्वे स्विकारलेली नसून ते जुलुम आणि अन्यायाविरुध्द लढण्याचे मार्ग म्हणून स्विकारली होती. माणूसकी हा माणसाच्या सर्व संस्कृतीचा व समान जीवनाचा आधार आहे. ही माणूसकी माणसाने गमावलीतर समाजजीवनाचा आधार नष्ट होईल. म्हणून प्रत्येक माणसाने उत्तम माणूस बनावे असे गांधीजीनी म्हणत.

सांप्रदायिक सद्‌भावना जोपासणे ही उच्च पातळीवरील संस्कृती आहे. भारतीय प्रजासत्ताकाचे ऐक्य राखण्यासाठी ती आवश्यक आहे. सन १९३१ मध्ये भगतसिंग व इतर क्रांतीकारकांना उद्देशून यंग इंडियामध्ये लिहिलेल्या लेखात गांधीनी म्हटले आहे की, हिंदु-मुस्लीम ऐक्य, स्त्री-पुरुष समता, मागास जातींना विकासामुळे पुरेसा अवसर ही स्वतंत्र भारताची तीन महत्त्वपूर्ण मूल्ये असणार आहेत. ती जपण्याची जबाबदारी सर्व स्त्री-पुरुषांनी स्वीकारणे गरजेचे आहे.

सप्त सामाजिक महापातके : गांधीजींनी सामाजिक एकता प्रस्थापित करण्यासाठी सात सामाजिक पातके सांगितली त्याचे आचरण प्रत्येकाने केल्यास प्रगतीची, समतेची दिशा अधिक स्पष्ट होईल.

१) तत्वविहिन राजकारण, नितीविहिन व्यापार, चारित्र्य विहीन शिक्षण, विवेकविहिन विकास, मानवताविहीन विज्ञान, श्रमविहिन संपत्ती, त्यागविहीन पूजा व्यर्थ आहे, असे महात्मा गांधी म्हणतात.

जीवनपध्दतीचे विश्लेषण :

१) संयम - मर्यादाचे तत्वज्ञान, निसर्गाच्या लुटीलाही मर्यादा आहे.
२) क्षमता - जाती, धर्म, वंश, लिंग, भाषा यावरुन भेदाभेद न करणे.
३) सादगी - साधेपणा म्हणजे गबाळेपणा नव्हे.
४) स्वावलंबन - परावलंबन नको.
५) स्वदेशी - ग्रामोद्योग व ग्रामस्वालंबनाचा विचार.
६) शरीरश्रम - प्रत्येकाला शरीरश्रम करता यावे यासाठी चरखा दिला.
७) समुहजीवन - सामुहिक परिश्रम, सामुहिक प्रार्थना, सामंजस्य, आश्रमी जीवन या समुहजीवनाच्या पाठशाळाच होत्या आणि परस्पर सामंजस्य हा त्याचा आत्मा होता.

सामाजिक सुधारणांना महत्त्वः गांधीजी म्हणत की, भारत देश हा ज्याप्रमाणे हिंदूचा आहे, त्याचप्रमाणे तो मुस्लींमांचा, पारशींचा व अहिंदूचा आहे. कोणताही धर्मभेद न मानता संपूर्ण भारतीय नागरिकांच्या प्रतिनिधीचे राष्ट्र म्हणजे भारत होय.

'मानव तितुका एकच आहे, नीच न कोणी उच्च, हाच आपूला धर्म खरोबर हीच आपुली वाणी.' अशी गांधीची धारणा असलेली दिसून येते. परंपरागत समजुतीच्या

GHATNANDUR

माध्यमातून अस्पृश्यांवर अन्याय होत होते. महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी इ.स. १९१७ मध्ये काँग्रेस अधिवेशनात मांडलेल्या अस्पृश्यता निवारण्याच्या ठरावास गांधीनी पाठींबा दिला. अस्पृश्यता हा हिंदू धर्मावरील कलंक आहे, हे त्यांचे वचनही प्रसिध्द आहे. थोडक्यात परंपरा प्रमाण न मानता समता हे मूल्य श्रेष्ठ आहे, असे गांधीजी म्हणत.

गांधीजीच्या चिंतनावर महात्मा फुले, आंबेडकर यांच्या न्यायबुध्दीचा तसेच उदारमतवाद, मार्क्सवाद, सर्वोदय यांचाही प्रभाव असलेला दिसून येतो. यातूनच त्यांचे समतेविषयक विचार पुढे येतात. आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी गांधीनी विश्वस्ताची संकल्पना स्पष्ट केली.

निष्कर्ष : आधुनिक काळात केवळ भारतामध्ये नव्हे तर संपूर्ण विश्वामध्ये कमी-अधिक प्रमाणात जाती, धर्म व संप्रदाय यांचे स्त्रोत माजलेले दिसून येत आहे. मानवतेच्या मूल्यांना मोठया प्रमाणात पायदळी तुडविले जात आहे. त्यातून विषमता फोफावण्याचा मार्ग सुकर झाला आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे गांधीजींच्या कार्याचे मुळे आम्ही कधी विचारातच घेतलेले नाही. तळागाळापर्यंत गांधीचे विचार पोहचविण्यासाठी काही स्वार्थी मंडळी अडथळे ठरत असलेले दिसून येतात. प्रत्येक व्यक्ती हा त्याच्या जीवनाचा शिल्पकार असतो. याची जाणीव प्रत्येकाने ठेवली पाहिजे. म्हणून गांधीजींच्या विचारांचे बुध्दीच्या कसोटीवर परिक्षण करुन त्याचे आचरण होणे आवश्यक आहे.

आजच्या काळात मानवी प्रगतीच्या नावाखाली अतिमहत्वाकांक्षेपोटी भौतिक साधन सामुग्री बरोबरच मानवी मूल्य रसातळाला जाऊ लागले आहेत. अशा परिस्थितीत गांधीजीचे विचारच व्यक्तीला तारु शकतात, हे निश्चित. आजच्या या युगात भोगवाद व चंगळवादाला बळी पडलेल्या बहुतांश व्यक्तीसाठी गांधी विचारांची संजीवनी मोठे औषध ठरु शकते, असे मला वाटते, आजच्या या स्पर्धेच्या युगात आपल्याला स्वतःपुरताच विचार करुन इतरांकडे दुर्लक्ष करता येणे शक्य नाही. त्यासाठी गांधीजींचे समतेचे विचार सर्वसामान्यापर्यंत पोहचविण्याची आपली जबाबदारी झिडकारुन चालणार नाही.

संदर्भसूची :

१) सोनूने यशवंत,मंथन.
२) बोराळकर कृ.दी., भारतीय विचारवंत.
३) डॉ.शृंगारपुरे अरविंद, भारतीय राजकीय विचारवंत.
४) महात्मा गांधी, हिंद स्वराज्य.
५) डॉ.भोळे भा.ल., भारतीय राजकीय विचारधारा.
६) डॉ.भोगले एस.के., भारतीय राजकीय विचारवंत.

❑❑❑

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

Special Issue, August 2019

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

आणि

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने समाजशास्त्र विषयाअंतर्गत

राष्ट्रीय चर्चासत्र

वृद्धांच्या समस्या : कारणे आणि उपाय

संपादक

डॉ.बाळासाहेब मुंडे

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vid...

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Date of Publication
26 August 2019

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www. विद्यावार्ता .कॉम ®

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT 6.021 iijif FACTOR

Cosmos IMPACT FACTOR 5.234

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

Plz Visit_http://www.vidyawarta.com/02

Assistant Professo
Vasundhara College, Ghatnan
Tq. Ambajogai Dist. Beed 4315

38) वृद्धांच्या कौटुंबीक समस्या
प्रा. तांडळे सुरेंद्र सुंदरराव, जि.बीड ||123

39) वृध्दांच्या समस्या आणि कारणे
प्रा. डॉ. गोरे. बी. एम., लातूर ||125

40) वृध्दांच्या समस्येची कारणमिमांसा
प्रा. रामराव चव्हाण, लातूर ||127

41) वृध्दांच्या समस्या : कारणे व उपाय
मुसळे आनंद रामदास, लातूर ||129

42) वृध्दांच्या समस्यांना जबाबदार कारणे
प्रा.डॉ.मगर विलास किसनराव, रायगड ||131

43) वृध्द नागरीकांचे कल्याण : एक आव्हान
प्रा.डॉ. अंजली जोशी -टेंभुर्णीकर, लातूर ||133

44) वृध्दाच्या समस्या : कारणे आणि उपाय
प्रा. डॉ. डी. वाय. रणविर, नांदेड ||136

45) वृध्द आणि सामाजिक सुरक्षा
डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर, बीड ||139

46) वृध्दासंबंधीचे कायदे आणि शासकीय योजना
प्रा.डॉ. आर.डी. खताळ, बीड ||142

47) वृध्दांच्या समस्यावरील उपाय योजनांचा अभ्यास
डॉ.सौ.मनिषा देशमुख, घाटनांदूर ||145

48) वृध्दांच्या कौटूबिंक समस्या
प्रा. डॉ.विजय पोकळे, ता. आष्टी जि बीड ||147

49) वृध्दांच्या सामाजिक समस्या
डॉ. बी.एल. म्हस्के,, जालना ||150

50) वृध्दांच्या सामाजिक सुरक्षिततेची दयनीय अवस्था एक अध्ययन
सुकेशिनी संजय जोगदंड, अंबाजोगाई जि. बीड ||153

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | August 2019 Special Issue | 0145

47

वृध्दांच्या समस्यावरील उपाय योजनांचा अभ्यास

डॉ.सौ.मनिषा देशमुख
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

प्रस्ताविक :

जन्मास आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला बालपण, तरुणपण आणि म्हतारपण या तीन प्रमुख अवस्थांमधून जावे लागते. आयुष्याचा शेवट हा मृत्यूद्वारे होत असतो. ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि सन्यासाश्रम या प्रत्येक आश्रमावस्थेमध्ये मानवाच्या कर्माचे स्वरुप निश्चित करण्यात आले आहे. व्यक्तीच्या आयुष्यातील साठ वर्षापूढील काळ हा साधरणपणे वृध्दपकाळ म्हणून ओखळला जातो. आजच्या प्रदुषणाच्या युगामध्ये तारुण्यपणातच म्हतारपण येऊ लागल्याचे दिसत आहे. कृतीम पदार्थांच्या सेवनामुळे आरोग्यावर विघातक परिणाम होऊ लागले आहेत. त्यामुळे आयुष्यमान घटत चाललेले दिसून येते.

वृध्दांच्या विविध समस्या आहेत त्यामध्ये प्रामुख्याने कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, वैयक्तिक, शारिरिक, मानसिक या समस्यांवरील विविध उपाययोजनांच्या बाबतीत पूर्वीपासूनच प्रयत्न झालेले दिसून येतात. आज ही अनेक सेवाभावी संस्थाच्या माध्यमातून वृध्दांना सर्वोतोपरी मदत होताना दिसते. वृध्दाश्रमाच्या माध्यमातून व त्यांच्या मानसिकतेत परिवर्तन करुन, त्यांना प्रेरणा प्रोत्साहन देण्यात येत असते. सदरील शोधनिबंधात वृध्दांच्या समस्येवरील उपाययोजनाचा अभ्यास प्रकर्षाने समाविष्ट केला आहे.

उद्दिष्ट्ये :

१) वृध्दांच्या विविध समस्या अभ्यासणे.
२) वृध्द व्यक्तींच्या मानसिकतेचा अभ्यास करणे.
३) वृध्दांच्या समस्येवरील उपाय योजना अभ्यासणे.

गृहितके :

१) वृध्दांना काळानुरुप अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.
२)वृध्दपकाळात निर्माण झालेल्या समस्या वृध्दांसाठी जीवघेण्या ठरतात.
३) वृध्दांची चांगली मानसिकता टिकवून ठेवणे सर्वासाठीच प्रेरणादायी ठरेल.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तूत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता द्वितीय स्रोताचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्रातील प्रकाशीत लेख, मासिके , शासनाचे अहवाल, आणि इंटरनेट यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. संशोधनाच्या मांडणी करिता वर्णनात्मक संशोधन पध्दती वापरण्यात आली आहे.

वृध्दांच्या समस्येवरील उपाय :

वृध्दावस्थेमध्ये शारीरिक दुर्बलता निर्माण होण्यास प्रारंभ होतो वाढत्या वयाबरोबर शरीर खंगते शरीराचे सांधे दुखतात, दात पडतात, कानाने ऐकू येत नाही, कमरेत बाक निर्माण होतो, डोळयाने कमी दिसते, अशाप्रकारच्या इतर अनेक अडचणी वृध्दावस्थेत निर्माण होतात. म्हणून त्यांची शारीरिक दुर्बलता त्यांना परावलंबी करते. अशावेळी कुटुंबातील सर्व सदस्यांनी वृध्दांची काळजी घेणे गरजेचे आहे.

वृध्दांच्या समस्या सोडविण्यासाठी पाश्चीमात्य देशांनी केलेले प्रयत्न : वृध्दांच्या प्रश्नाविषयी जाण पाश्चात्य समाजात सतराव्या शतकापासुन निर्माण झाली. इंग्लडमध्ये १६०१ मध्ये दारिद्रय विधी संमत झाला. त्या अन्वये वृध्द व्यक्तीच्या पोषणाची शासनाची जबाबदारी मान्य करण्यात आली. जर्मनीमध्ये ऑटो फोन बिस्मार्क याने वृध्दांसाठी १८८० च्या दशकात सर्वप्रथम वृध्दवेतन योजना सुरु केली. त्या धर्तीवर अनेक युरोपीय राष्ट्रातून वृध्द वेतन योजना सुरु करण्यात आल्या. आज जगभरातील शंभराहून जास्त देशात वृध्दांसाठी कोणत्या ना कोणत्या रुपात अर्थसहाय्याच्या योजना सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमा अंतर्गत राबविल्या जातात.

समाजधारणेसाठी व संवर्धनासाठी वृध्दांचे केवळ संगोपण, संरक्षण आणि देखभाल करणेच नव्हे तर त्यांनाही आत्मसन्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा हक्क आहे. या कल्पनेचा उद्घोष संयुक्त राष्ट्राच्या ३ डिसेंबर १९८२ च्या सर्वसाधरण सभेत करण्यात आला. संयुक्त राष्ट्राच्या अंतर्गत 'हेल्प एज इंटरनॅशनल' या संघटनेने वृध्दांच्या हक्क व सवलती सामाजिक कर्तव्य व जबाबदारी यांचे भान वृध्दांमध्ये जागविण्याचे कार्य केले आहे.

१८३४ मध्ये दारिद्रयविधी कायद्यात काही सुधारणा घडवून कंगालसाठी व वृध्दासाठी श्रमगृहे उभारण्यात आली. १९२५ मध्य इंग्लंडमध्ये वृध्दांसाठी सामाजिक विमा योजना सुरु करण्यात आली. १९४० मध्ये वृध्दांसाठी विविध कल्याणकारी उपक्रम इंग्लडमध्ये राज्य कल्याणकारी योजनेच्या अंतर्गत राबवण्यात आले. अमेरिकेत १९७१ मध्ये ग्रे पँथर्स ही वृध्दांची क्रियाशील संघटना स्थापन झाली. समाजामध्ये वृध्दाविषयी सकारात्मक भान जागृत करावे हा या संघटना

स्थापन करण्या मागचा उद्देश होता.

वृध्दांच्या समस्या सोडविण्यासाठी भारतात झालेले प्रयत्न :

भारतात वृध्द वडिलधांज्याच्या पालन पोषणाची व्यवस्था मुख्यत्वे त्यांच्या कुंटुंबातन पूर्वापार होत आली आहे. आदयापही कुंटुंबसंस्था हाच वृध्दांच्या निर्वाहाचा मुख्य आधार आहे. पूर्वीच्या काळी निराधार वृध्दांना धर्मशाळा, मठ, मंदिरे अशा धार्मिक स्थळी सामान्यता आश्रय मिळत असे. विशेषता तिर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी वृध्दांची भोजण-निवासाठी सोय होत असे. भारतात वृध्दकल्याण कार्यक्रमाची योजनाबध्द सुरुवात एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाली. काही सेवाभावी संघटनानी या काळात वृध्दांसाठी मदत कार्य सुरु केले. १८४० मध्ये बंगलोर येथे स्थापन झालेली द फेंड इन नीड सोसायटी ही वृध्द विकलांगांसाठी कार्य करणारी अशी स्वरुपाची पहिलीच संस्था होय. त्यानंतर १८६५ मध्ये पुणे येथे डेव्हिड ससून इन्फर्म असालयम ही संस्था स्थापन झाली. तिच्या मार्फत वृध्दांना अन्न, वस्त्र, निवारा पुरविला जात असे. ही संस्था निवारा या नावाने आजारी वृध्दांसाठी मदतकार्य करीत आहे.

वृध्द व अपंग व्यक्तीसाठी सेवाकार्य करणाज्या स्वयंसेवी संस्थाना शासनाच्या केंद्रीय, समाजकल्याण मंडळाकडुन व राज्यशासनाकडून आर्थिक सहाय्य वा अनुदान दिले जाते. काही राज्यांनी शासकीय पातळीवर वृध्द वेतन देण्याचीही सोय केलेली आहे. तसेच शासकीय कर्मचाज्यांना निवृत्ती नंतरही औषधोपचाराच्या सवलती अनेक राज्यांनी चालू केल्या आहेत. भारतामध्ये 'हेल्प एज इंटरनॅशनल' या संघटने अंतर्गत 'हेल्प एज इंडिया' ही संस्था (१९७६) वृध्दांविषयी सेवाकार्य करीत आहे. याच संस्थेच्यावतीने जयपूर येथे १९९३ मध्ये पहिली 'अखिल भारतीय वृध्द परिषद' भरविण्यात आली व भारतातच १९९४ मध्ये पहिली 'जागतिक वृध्द परिषद' भरविण्यात आली.

निष्कर्ष :

१) वृध्दांसाठी सेवाकार्य करणाज्या संस्थांची माहिती कुटुंबातील सदस्य व नातेवाईकांनी करुन घेणे गरजेचे आहे, जेणेकरुन त्यांच्यामध्ये वृध्दांविषयी सेवाभाव वाढीस लागेल.

२) वृध्दांना मानसिक आधाराची गरज असते हे वेळीच ओळखून त्यांना प्रत्येक निर्णयामध्ये सहभागी करुन घेणे गरजेचे आहे.

३) वृध्दांचे संगोपण शासनमार्गानेच व्यवस्थित होते ही कुटुंबातील सदस्यांची मानसिकता बदलणं गरजेचं आहे. प्रेम, माया, जिव्हाळा या बाबी कुटुंबातूनच वृध्दांना प्राप्त होतात, याची कुटुंबीयांनी जाणीव ठेवणे गरजेचे आहे.

४) आपल्या बाल्य व तारुण्यवस्थेत आपला आधार आपले आई-वडील व कुटुंबातील इतर सदस्य असतात. तेव्हा त्यांच्या वृध्दपकाळात आपण त्यांचा सर्वोतोपरी आधार बनने गरजेचे आहे.

५) कुटूंबात होणारी, मानहानी होणाज्या अपमाने यामुळे सर्व स्तरातील बहुतांश वृध्द व्यक्ती वृध्दाश्रमाकडे आकर्षीत होताना दिसून येत आहेत. त्यासाठी कुटूंबामध्ये मान सन्मानाचे प्रथम स्थान वृध्दांना देणे गरजेचे आहे.

६) वृध्द व्यक्तींचे पालन पोषण योग्य प्रकारे होण्यासाठी शासनाच्या माध्यमातून कुटुंबातील सर्व व्यक्तीचे सातत्याने समुपदेशन होणे गरजेचे आहे.

७) पाल्ये जर वृध्द आई-वडीलांचा सांभाळ करणार नसतील तर त्यांच्या बाबतीत शासनाच्या माध्यमातून कडक पाऊले उचलणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ.काचोळे दा.धो.- लोकसंख्या आणि विकास
२) आहुजा राम - भारतातील सामाजिक समस्या
३) डॉ.काचोळे दा.धो.- विघटनात्मक सामाजिक समस्या
४) Mr.Vikas Pedia in /Social

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

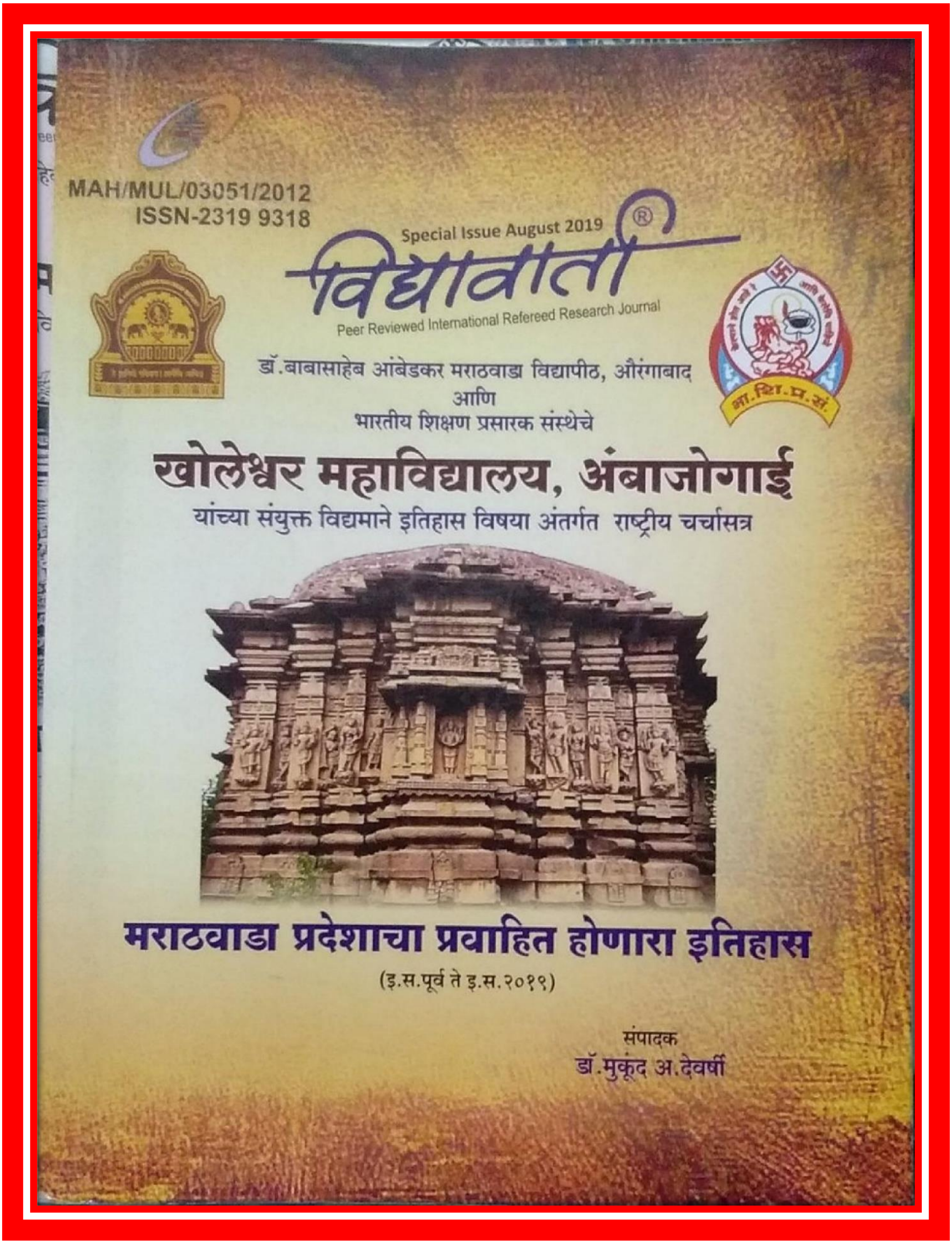

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Special Issue August 2019

विद्यावार्ता

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने इतिहास विषया अंतर्गत राष्ट्रीय चर्चासत्र

मराठवाडा प्रदेशाचा प्रवाहित होणारा इतिहास

(इ.स.पूर्व ते इ.स.२०१९)

संपादक
डॉ.मुकूंद अ.देवर्षी

06

मराठवाडा प्रदेशातील विद्या : कला, स्थापत्य यांचा विकास

प्रा. गंगणे अमोल उत्तमराव
इतिहास विभाग
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता.अंबाजोगाई, जि.बीड.

****

प्रस्तावना :

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतीय विविधतेत प्रशासकिय नियोजना करीता आंध्रप्रदेश, तामीळनाडू, केरळ, मध्यप्रदेश, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र इत्यादी राज्यांची निर्मिती करण्यात आली आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या प्रशासकिय कार्याकरीता सहा विभाग स्थापन करण्यात आले आहेत. त्या मध्ये मराठवाडा हा एक प्रशासकिय विभाग असून या विभागात औरंगाबाद, जालना, परभणी, नांदेड, हिंगोली, लातूर, उस्मानाबाद, बीड या सात जिल्हयांचा समावेश आहे.

मराठवाडयात जाती, धर्म, धार्मीक संप्रदाय, धार्मीक पंथ, धार्मीक ग्रंथ, मंदिरे, प्रार्थना स्थळे, खान-पान, राहणीमान, आलंकार, सन-उत्सव, गड, किल्ले, शिल्पकला, हस्तकला, शैक्षणिक विद्या, कला कौशल्य इत्यादी विविधता दिसून येते. मराठवाडयातील विद्या, कला कौशल्य यांची स्थापना व विकास कशा पध्दतीने होत आहे. यांचे ऐतिहासिक अध्ययन करण्याकरीता खालील प्रमाणे उदिष्टांची मांडणी करण्यात आली आहे.

अध्यापनाची उदिष्ट्ये :

१. मराठवाडयातील विद्या, कला स्थापत्य यांचा विकास जाणून घेणे.
२. मराठवाडयातील कला, स्थापत्यामधील विविधतेचा अभ्यास करणे.
३. मराठवाडयातील विद्या, कला स्थापत्य यांचा इतिहास जाणून घेणे.

प्रस्तुत उदिष्टांच्या पुर्ततेकरीता पुढील प्रमाणे गृहितके मांडण्यात आली आहेत.

ग्रहितके :

१. मराठवाडयातील विद्या, कला स्थापत्य यांना एतिहासिक पार्श्वभूमी आहे.
२. मराठवाडयातील विद्या, कला स्थापत्य यांच्या विकासाला धार्मीक घटक कारणीभूत आहे.
३. विद्या, कला स्थापत्यामध्ये धार्मीक संस्कृती आणि जीवन पध्दतीचे चित्रण दिसून येते.

सदरील गृहितकांच्या अध्ययना करीता पुढील प्रमाणे संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत अध्ययना करीता प्रामुख्याने व्दितीय स्त्रोताचा आवलंब करण्यात आला आहे. त्या मध्ये प्रामुख्याने संदर्भग्रंथ, मासीके, वृत्तपत्र, प्रकाशित व अप्रकाशीत प्रबंध, इंटरनेट इत्यादी होय.

अध्ययनाची व्याप्ती :

अ) विद्याकला स्थापत्य :

विद्या, कला, स्थापत्य या घटकामध्ये लिखानकला, नक्षीकला, अवजार निर्मिती इत्यादी घटकांचा समावेश होय. या विद्याकला स्थापत्यांची निर्मिती आणि विकास साहित्यातील वर्णनावरून स्पष्ट होते.

१) साहित्यातून वर्णन व विकास :

यादव कालीन महानुभव साहित्यातुन विद्या कलेची निर्मिती ही दगड, विटा, लाकुड, झाडांची पाने, साल यांच्या वर केलेले लिखान आणि त्यावर निर्मिती केलेली नक्षी चित्रातुन झालेली आहे. दगड, विटा, लाकुड यावरील लिखानात त्या काळातील मानीव जीवनाचे स्वरुप, कर्तव्य, त्यांची संस्कृती प्रामुख्याने दर्शबिलेली आहे. नक्षी चित्राच्या माध्यमातुन मानवी जीवनाच्या कार्याचे प्रदर्शन आणि त्यांच्या शारिरीक कला, शौर्य, कसरती यांची विद्या प्रदर्शीत होते. त्याच बरोबर निसर्गाच्या सौंदर्याचे आणि निसर्गाचे महत्त्व याचा ही समावेश करण्यात आलेला आहे. शिलालेखाच्या माध्यमातून राजवंशाचा इतिहास तत्कालीन धार्मिक जीवनाची परिस्थिती याचे वर्णन करण्यात आले आहे.

शिलालेखनाच्या अध्यापनावरुन विद्या कलेचा विकास घडून आलेला दिसून येतो. शिला लेखनाच्या ऐतिहासिक संशोधनातुन आधुनिक विद्या कलेची प्रगती झालेली आहे.

२)कला स्थापत्याचा विकास :

कला स्थापत्याचा विकास हा दगडावर कोरण्यात आलेल्या

मुर्ती, लेणीवरील चित्र, लाकडवार कोरण्यात आलेली नक्षी गडांची व किल्यांची बांधणी मंदिरांची व राजवाडयांची रचना इत्यादी वरुन हस्तकलांचा विकास घडून आलेला आहे. त्याच बरोबर कला स्थापत्यामध्ये हस्त कलेतुन निर्मित केलेल्या वस्तु ही समावेश होतो. या कला स्थापत्यांचा संदर्भ औरंगाबाद जिल्हयातील अजींठा, वेरुळ येथील शिल्प शैलितील लेण्या कंधार येथील मुर्तिशिल, औंढा नागनाथ येथील नागनाथाचे मंदीर, बीड येथील कंकालेश्वर मंदीर, शिल्पावर कोरलेल्या देवदेवतांच्या मुर्ती, पशु, पक्षांच्या कोरीव मुर्त्या, मंदीरावरील नक्षीकाम दिसुन येते. या कला स्थापत्यांचा विकास एतिहासिक संशोधन साहित्यातुन घडून आला आहे.

महत्त्व :

मराठवाडा प्रदेशातील विद्या, कला स्थापत्य यांच्या अध्यापनामुळे मराठवाडयातील इतिहास कालीन विद्या कला स्थापत्यांच्या अध्ययनातुन ऐतिहासिक-संस्कृती, जीवन पध्दती कशी होती याचा अनुभव घेता येईल. त्याच बरोबर ऐतिहासिक कला गुणांचा उपयोग आधुनिक पिढीला होईल.

संदर्भ सुची :

१. सामाजिक संशोधन पध्दती :- रा.ना.घोटाळे
२. मराठवाडा एक शोध :- अरुणचंद्र शं. पाठक
३. शिलधर राजवंशाचा इतिहास व कोरीव लेख :- वा.वि. मिराशी
४. भारतीय मुर्तिशास्त्र :- नि.पु.जोशी
५. भारतीय पुरातत्व-एक समालोचन :- प्रा.ह.धी. सांकलिया

07

' मराठवाड्यातील धार्मिक पर्यटन उद्योगातील संधी '

प्रा. भोसले राजेसाहेब गंगाधरराव
इतिहास विभाग,
संभाजी कॉलेज, मुरूड, ता.जि.लातूर

****

प्रस्तावना :

माणूस एखाद्या ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जातो. त्याला पर्यटन म्हटले जाते. प्राचीन काळी याला देशाटन असे म्हटले जायचे. Tour या इंग्रजी शब्दापासून Tourism ही शब्द निर्मिती झाली. भारतात प्राचीन काळापासून धार्मिक स्थळांना भेटी देणे तेथील माहिती प्राप्त करणे, देवदर्शन घेणे या उद्योशातून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जात असत. याला प्राचीन काळी वारी किंवा यात्रा असेही म्हटले जात होते. यामागच्या मुळ उद्देश त्या प्रदेशाचा इतिहास जाणून घेणे, आनंद उपभोगणे, नवनवीन लोकांना भेटणे, त्याच्या संस्कृतीची माहिती मिळवणे हा उद्येश असतो. परंतू प्राचीन काळातील यात्रा वारीला आधुनिक काळातील उद्योगाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. व हा उद्योग पर्यटन उद्योग म्हणून ओळखला गेला. हा उद्योग एक सेवा करण्याचा उद्योग असून या क्षेत्रात दिल्या जाणाऱ्या सेवावरच हा उद्योग अवलंबून आहे. जर अती उत्तम प्रकारच्या सेवा आपण बाहेरून येणाऱ्या पर्यटकांना उपलब्ध करून दिल्या तर हा उद्योग भरभराटीला येण्यास फार काळ लागत नाही. थोडक्यात आपण दिलेल्या सेवेवरच या उद्योगाचे यश अवलंबून असते. मराठवाड्यात आज अनेक जागतिक दर्जाची स्थळे आहेत ज्यामुळे जगातील लोक मराठवाड्याकडे आकर्षित होऊन जगाचे लक्ष आपण मराठवाड्याकडे आकर्षित करू शकतो. परंतू दुर्देवाने असे म्हणावे लागेल कि बाहेरून येणारे पर्यटक ... औरंगाबाद, अजिंठा, वेरूळ पुरतेच मर्यादि... उद्योगाची मराठवाड्यात भर...

एखाद्या देशात, परदेशात व ... जाणे म्हणजे पर्यटन होय " अ... ...तीलढा यांनी केली आहे. ...ून अनेक

Vol. 5 | Special Issue -1 | October 2019 Impact Factor: 4.197 ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

19-20

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue on the Occasion of
UGC Sponsored Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought: Past, Present and Future

1 October, 2019

Organized by
Shri. Yogeshwari Education Society's

Swami Ramanand Teerth Mahavidylaya

Ambajogai, Dist. Beed - 431517

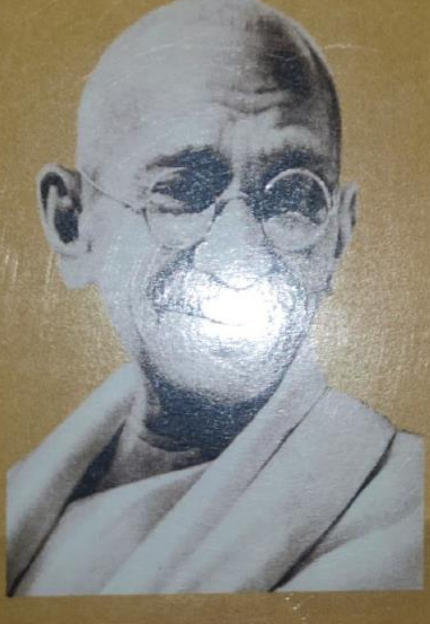

Chief Organizer
Mr. Ramesh Sonwalkar
I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

अनुक्रमणिका

२.३ महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास | डॉ. सुनिल शिंदे | १२
सर्वोदय हेच महात्मा गांधीजींचे अंतीम ध्येय | प्राचार्य डॉ.शरद कुलकर्णी / सुरेश हिवाळे | १८
सत्याग्रही कस्तुरबा गांधी | डॉ.शैलजा भा. बरूरे | २१
महात्मा गांधी आणि शाश्वत विकास | डॉ. आरडले एस.डी. | २७
५. महात्मा गांधीचे ऐच्छिक साधेपणा याविषयीचे विचार | डॉ.सुधीर आ. येवले | ३१
६. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार | प्रा.गडदे भारती बा. | ३३
७. महात्मा गांधीजींचे स्वदेशी विषयक विचार | डॉ.सुरेश टी. सामाले | ३९
८. आधुनिक जगात महात्मा गांधीचींचे स्थान | डॉ. ज्ञानेश्वर सोनवणे | ४२
९. आजच्या जगात गांधी विचारांची आवश्यकता | माने रागिणी सु. | ४६
१०. महात्मा गांधीजींचा चंपारण्य सत्याग्रह व ... | रामेश्वर सि. झोडगे | ५०
११. महात्मा गांधी एक समाज सुधारक | बसनदास हि.नोळे | ५३
१२. गांधीजीच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता | डॉ. विठ्ठल शं. देशमुख | ६०
१३. गांधीजी, चळवळ आणि स्त्रीसक्षमीकरण | डॉ. गायत्री गाडेकर | ६४
१४. महात्मा गांधीजींचे समतेसबंधी विचार | डॉ.सौ.मनिषा देशमुख | ७३
१५. महात्मा गांधीजींचे समतेचे तत्व : एक अभ्यास | डॉ.भाऊराव धोंडिबा मुंडे | ७६
१६. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना | डॉ.अरुण दळवे | ८१
१७. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विकासा बाबतचे विचार | गादेकर पी.सी. | ८५
१८. महात्मा गांधी एक महान संत | डॉ.संपदा कुलकर्णी-गिरगावकर | ८८
१९. गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार | गिरिश अ. पुजारी | ९१
२०. महात्मा गांधीजीचा साहित्य विषयक दृष्टीकोण | डॉ. संजय खाडप | ९६
२१. महात्मा गांधीजींच्या सत्य व अहिंसेसंबंधी विचारांचे चिंतन | विलास किर्दत | ९८
२२. व्यसनमुक्त समाजासाठी म. गांधीजीचे मार्मिक विचार ... | किसन शिनगारे | १०२
२३. महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार | कातळे संगिता गुलाबराव | १०७
२४. महात्मा गांधी व सत्याग्रह : एक अभ्यास | डॉ. शिंदे अनंत ना. | १११
२५. महात्मा गांधी आणि मराठी साहित्य | डॉ. डिगोळे बालाजी वि. | ११७
२६. गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवनमूल्ये | मकरंद जोगदंड / डॉ.अर्जुन मोरे | १२५
२७. म.गांधी यांच्या सविनय कायदेभंग चळवळीतील... | राजकुमार ज्ञा. चाटे | १२९
२८. मा.गांधीजीचे सामाजिक विचार वास्तवता | डॉ. प्रमोद चव्हाण | १३४
२९. खादी - आर्थीक स्वावलंबनाचे साधन | डॉ. अनंत नरवडे | १३८
३०. आर्यसमाजी चळवळीत महात्मा गांधीजीच्या ...| डॉ.रामभाऊ काशीद | १४३
३१. बदलत्या परिवेशात महात्मा गांधींच्या आर्थिक...| सागर कुलकर्णी | १४९
३२. [illegible]
३३. मानोबोध - काल,आज,उद्या | प्रा.पाटील अनुराधा ल. | १५२
३४. महात्मा गांधी : एक सत्याची प्रयोगशाळा | डॉ.रुद्देवाड बी.पी. | १६३
३५. महात्मा गांधीचे सर्वोदय तत्वज्ञान एक दृष्टिक्षेप | गौतम गायकवाड | १६५
३६. महात्मा गांधीजींची शैक्षणिक ध्येय एक अवलोकन | डॉ. कालिदास दि.फड | १६८
३७. गांधीवादी विचारांची प्रासंगिकता | डॉ.संतोष कोल्हे | १७१
३८. महात्मा गांधीजींचे भारतीय राष्ट्रीय ... | जयश्री पं. पोटपल्लेवार | १७९
३९. सत्य आणि अहिंसेचा वर्तमान काळात ही उपयोगीतेचा ...| पवार बी.टी. | १८३
४०. म.गांधीजीची ग्रामस्वराज्याची कल्पना आणि ...| डॉ.कुंभारकर के.जी. | १८८
४१. मराठी साहित्याची प्रेरणा : महात्मा गांधी | डॉ. लहू दि. वाघमारे | १९१
४२. गांधीजींचे अहिंसावादी विचार | संजय मोहाडे | १९७
४३. महात्मा गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसे सबंधी विचार | नवनाथ ज्ञा. पवळे | २०३
४४. महात्मा गांधी यांचे राष्ट्रीय एकात्मताविषयक विचार .. | सोनवणे जी.एन. | २०५
४५. गांधीजींचे विचार - स्त्रियांसाठी वरदान... | सय्यद अफरोज अहेमद | २०९
४६. म. गांधीचे राजकीय विचार | नितीन शिंदे | २१२
४७. महात्मा गांधी व अस्पृश्यता निर्मुलन | श्रीमती. धुमाळ सीमा का. | २१५
४८. महात्मा गांधीजींचे पर्यावरण विषयक विचार : ... | डॉ.पिसाळ हरिदास जी. | २१८
४९. राष्ट्रपिता म.गांधीचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत ... | डॉ.आचार्य आर.डी. | २२०
५०. महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार :- एक दृष्टिक्षेप | मनिषा धनराज केंद्रे | २२३
५१. महात्मा गांधीजींचे समाजसुधारणा विषयक विचार | अंबुरे ऋषिकेश स. | २२७
५२. परकीयांच्या नरजेतून गांधी मिमांसा | डॉ.सदाशिव बा. दंदे | २३२
५३. म. गांधी आणि सत्याग्रह | डॉ. जगदिश देशमुख | २३५
५४. महात्मा गांधी ग्रामस्वराज्य | डॉ.सौ.ममता म. देशमुख | २४२
५५. महात्मा गांधीजींचे आरोग्य व आहार विषयक विचार | डॉ. अरविंद व.कदम | २४५
५६. गांधी विचार हि काळाची गरज | डॉ. गंगणे आर.व्ही. | २४९
५७. महात्मा गांधीजीच्या 'ग्रामस्वराज्य' संकल्पनेची ... | डॉ.जे.के.भालेराव | २५३
५८. गांधी :काल, आज आणि उद्या | डॉ. शामराव म.लेंडवे | २५७
५९. महात्मा गांधी यांच्या आर्थिक विचारांची... | डॉ. निलेश व्ही. होदलुरकर | २६०
६०. महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार | डॉ. एस.एम. कोनाळे | २६६
६१. महात्मा गांधी यांच्या विचारांची ... | चिकटे व्यं. दगडू / डॉ. लिगाडे ओ.व्ही. | २६९

Science College GHATNANDUR

26.

गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवनमूल्ये

प्रा.मकरंद जोगदंड
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)
वसुंधरा महाविद्यालय, घांटनांद्र

डॉ.अर्जुन मोरे
(अर्थशास्त्र विभाग प्र
वसुंधरा महाविद्यालय, घांट

प्रास्ताविक : महात्मा गांधीजी हे उक्ती आणि कृती यात साम्य बाळगणारे मानवत पुरुष होते. त्यांच्या नसा-नसात सर्वधर्म समभाव, बंधूत्व- प्रेम, सहकार्य, मानव सर्वांगीण विकासाची मूल्य असलेली दिसून येतात. आज संपूर्ण विश्वामध्ये गांध व्यक्ती या ऐवजी महात्मा गांधी म्हणजे विचार व जगण्याचा दृष्टीकोन असे म्हट वावगे ठरणार नाही. म्हणून आईनस्टाईन म्हणतात. 'हाडामांसाचा हा महा आमच्यामध्ये होऊन गेला, हे कदाचित भावी पिढीला खरे वाटणार नाही.'

स्वाभिमानाबरोबरच महात्मा गांधीनी देशाला स्वनिष्ठेची शिकवण दिली. स्वा म्हणजे आपल्याजवळ असेल त्या साधनांच्या माध्यमातून आपल्या स्वतःच्या पा उभे राहू व एक एक पाऊल विकासाच्या आणि प्रगतीच्या दिशेने पुढे टाक आत्मविश्वास होय. अशाप्रकारचा आत्मविश्वास स्वावलंबनाने आणि स्वनिष निर्माण होतो. राजकीय पारतंत्र्यात आणि आर्थिक दारिद्र्यातही देशाला मान वादाच्या नैतिक अधिष्ठानावर स्वाभिमानाने आणि स्वनिष्ठेने ताठ मान करुन राहणे शक्य आहे, हे गांधीनी स्वतःच्या उदाहरणातून सिध्द करुन दाखविले अ म्हणूनच नैतिक जीवन मूल्यांवर त्यांनी भर दिलेला दिसून येतो. सदरील निबंधातून गांधीनी सांगितलेली जीवनमूल्य व्यक्ती विकासासाठी कशी तारक अ या विषयी विवेचन करण्यात आले आहे.

उदिष्टे :

१) गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवन मूल्ये अभ्यासणे.
२) श्रमिक व कामगार संघटनांचे कार्य अभ्यासणे.
३) गांधीजी विश्वस्ताची संकल्पना अभ्यासणे
४) गांधीचा स्वच्छतेचा दृष्टीकोन अभ्यासणे.

गृहितके :

१) गांधीवाद म्हणजे एक विचार व जगण्याचा दृष्टीकोन होय.
२) श्रमप्रतिष्ठा, स्वावलंबन याचा आदर्श आपल्या प्रत्यक्ष कृतिपूर्ण वागण्यातून गांधीनी जगता समोर ठेवला आहे.
३) जीवनमूल्यांच्या पालनातून सर्वांगीण विकासाकडे झेप घेता येते.

गांधीजींची जीवनमूल्ये आज आंतरराष्ट्रीय पटलावर सर्वमान्य झाली आहेत.

संशोधन पध्दती : प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रोत संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमान पत्रातील प्रसिध्द लेख, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, इंटरनेट, इ. चा अवलंब केला आहे. सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणीकरीता वर्णनात्मक संशोधनपध्दती वापरण्यात आली आहे.

महात्मा गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवन मूल्ये :

१) श्रमजीवन : गांधीजीच्या विचारावर जॉन रस्कीनच्या विचारांचा मोठया प्रमाणावर प्रभाव होता. कुठल्याही व्यक्तीचे श्रम हे सारख्याच मूल्याचे असते. या रस्कीनच्या विचारांवर त्यांची श्रध्दा होती. काम करण्याची व कष्ट उपसण्याची लाज वाटता कामा नये, म्हणून सर्वांनीच श्रम केले पाहिजे, असे गांधीजी म्हणतात. श्रमिक, कामगार संघटनांना गांधीनी महत्त्व दिले व म्हटले की या संघटनांचा आधार अहिंसा हाच असला पाहिजे. फिनिक्स व टॉलस्टॉय फार्म मधील प्रत्येक काम उदा. शेती. बांधकाम. सुतारकाम, मोचीकाम, न्हावीकाम, स्वयंपाक ही कामे सत्याग्रहींनीच पार पाडली पाहिजेत. असा गांधीजीचा दंडक होता. स्वतः गांधीनी सुतार कामातील कला हस्तगत केली होती. त्यामुळे सर्वांनाच अंगमेहनतीची सवय लागली होती. किमान भाकरी पुरते श्रम प्रत्येकजन करीत होता.

२) यांत्रिकीकरणास तिव्र विरोध : गरीब व श्रीमंत यातील दरी मोठया प्रमाणात वाढण्यास मोठमोठया यंत्रावर आधारित उत्पादन पध्दती जबाबदार आहे. कारखान्यांतून यंत्राच्या सहाय्याने फारच मोठया प्रमाणावर उत्पादन होते. हे भारतासारख्या राष्ट्राला हितावह ठरणार नाही. औद्योगिककरणामुळे श्रमिकांचे मोठया प्रमाणात शोषणतर होतेच परंतू विकसित देश अविकसित देशांचे शोषण करतात. मनुष्याने यंत्राचा गुलाम होता कामा नये असे गांधीजी म्हणतात.

३) सर्वधर्म समभाव : फिनिक्स व टॉलस्टॉय आश्रमांमध्ये दररोज सायंकाळी सामुहिक प्रार्थना होत असे हिंदी, गुजराती व इंग्रजी भाषेतील भक्ती गीते ही गायली जात असत. रामायण व कुरणातील काही भागाची माहिती वाचून दाखविली जात असे गांधीजींचे सत्यनिष्ठ, सेवापरायण, निरहंकारी जीवन, सहकाऱ्यांच्या जीवनातील सुख दुःखाशी तादात्म साधणारे विशाल हृदय, तत्वासाठीचा उज्वल त्याग, यामुळे गांधीजींचा सर्व धर्मिय सहकाऱ्यावर प्रभाव पडलेला होता. आश्रमातही हिंदु, मुसलमान, ख्रिश्चन, पार्शी आदि वेगवेगळया धर्मांच्या पुस्तकांचा संग्रह होता. जात, धर्म, पंथ, लिंग या भेदास थारा दिला जात नव्हता.

४) खाजगी मालमत्तेस विरोध : प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या सर्वसाधरण गरजा पूर्ण करता येतील एवढीच संपत्ती स्वतःजवळ बाळगणे आवश्यक आहे. अधिकच्या संपत्तीचा वापर समाजाचा विश्वस्त या नात्याने समाजाच्या सेवेसाठी केला पाहिजे. यासाठीच गांधीनी विश्वस्ताची संकल्पना मांडली. त्यागावर निष्ठा ठेऊन अनावश्यक संपत्तीच्या मोहापासून व्यक्तीने दुर राहिले पाहिजे. माझ्या देहाशिवाय माझ्याजवळ कांहीच नाही ही वृत्ती रुजने आवश्यक आहे. आर्थिक विषमता बंधुतेसाठी मारक ठरते हे लक्षात घेतले पाहिजे असे गांधीजी म्हणतात.

५) दारिद्रयाचे निर्मुलन : भारतातील जनसामान्यांचे दैन्य व दारिद्रय पाहून गांधीजी दुःखी झाले. आर्थिक क्षेत्रात ग्रामोद्योग कुटीरोद्योग व खेडयांची स्वयंपूर्णता हे त्यांनी दारिद्रय निर्मुलनाचे आवश्यक घटक सांगितले. सर्वांचे सुखी-जीवन हेच त्या राष्ट्राचे खरे धन होय असे मानले पाहिजे. देशी उद्योगांना चालना मिळण्यासाठी गांधीनी चरख्याचा आदर्श समाजासमोर ठेवला.

६) स्वच्छतेचे महत्त्व : गांधीजींच्या टॉलस्टॉल फार्ममध्ये मोठया प्रमाणात सत्याग्रही वास्तव्यास होते. पण कुठेही कचरा, घाण, उष्टे, खरकटे पडलेले दिसून येत नव्हते. कचऱ्याची जमिनीत खड्डे करुन विल्हेवाट लावली जात असे. त्यातुन खत बनवले जात असे त्यामुळे रोगराई निर्माण होत नसे.

७) नैसर्गिक उपचार पध्दतीला प्राधान्य : जीवन साधेपणाने जगाल तर, आजार होणारच नाही मात्र आजार झालाच तर त्यावर नैसर्गिक उपचार पध्दतीद्वारे उपचार करता येईल, असे गांधीना वाटत असे. पाण्याच्या किंवा उपवासाच्या प्रयोगांनी आणि आहारात बदल करुन सर्व प्रकारचे आजार बरे करता येतील यावर गांधीजींचा विश्वास होता. गांधीनी फॉर्ममधील लुटावत नावाच्या ग्रहस्थाचा जुना दम्याचा विकार, नैसर्गिक उपचाराने बरा केला होता. त्यामुळे लोकांना शुध्द स्वरुपाचे आश्रयस्थान फिनिक्स, टॉलस्टॉय, फार्म वाटत असे.

निष्कर्ष :

१) श्रमामुळे श्रमप्रतिष्ठा वाढीस लागते.

२) भांडवलदार व कामगार यांचे सबंध माणूसकीच्या पायावर आधारलेले असावेत.

३) गांधीजींचे स्वच्छतेसबंधी विचार आजही बकाल व गलिच्छ शहरासाठी, पाणंदयुक्त गावांसाठी अतिशय मार्गदर्शक ठरतात.

४) जॉन रस्किनच्या Un to the last या ग्रंथातील विचाराने औद्योगिक संस्कृतिविषयी गांधीजींच्या मनात प्रतिकूलता निर्माण झालेली दिसून येते.

५) आश्रमीय जीवनात सर्व सत्याग्रहींसाठी स्वावलंबनाचे वातावरण निर्माण झालेले दिसून येते.

६) आपल्या त्यागीवृत्तीमुळे सर्व धर्मीय सहकाऱ्यांना आकर्षित करण्यासाठी लोहचुंबकाची शक्ती गांधीजींना प्राप्त झाली होती.

७) श्रीमंताचा नैतिक विकास आणि गरिबांचा भौतिक विकास होणे आवश्यक आहे, असे गांधीजी म्हणत.

संदर्भसूची

१) किणीकर रॉय, गांधी नावाचे महात्मा.
२) पंडीत नलिनी, गांधी.
३) कातकडे पुंडलिकजी, गांधीजींचा आध्यात्मिक जीवनयोग.
४) गोखले द.ना., मानव आणि महामानव.
५) जावडेकर आचार्य, गांधीवाद.
६) दै.सकाळ, दि.०२-१०-२०१८, पृ.४.

□□□

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Special Issue August 2019

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

MAH/MUL/03051/201

ISSN-2319 931

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

आणि

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यशास्त्र विषया अंतर्गत

राष्ट्रीय चर्चासत्र

मानवी अधिकार :

सद्यस्थिती आणि आव्हाने

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

संपादक

डॉ.तात्या बाळकिसन पुरी

Date of Publication
26 August 2019

Vidyawarta

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT 6.021 iijif FACTOR

Cosmos IMPACT FACTOR 5.234

Govt. of India.
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

Plz Visit_http://www.vidyawarta.com/02

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 6.021(IIJIF)

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

26) जागतिकीकरण आणि मानवी अधिकार
प्रा.डॉ. हनुमंत भूमकर, चौसाळा, प्रा.कोकाटे जी. एस., बीड. ||87

27) मानव अधिकार आणि भारतीय संविधान
प्रा.डॉ.महादेव रावसाहेब मुंडे, जि.बीड ||88

28) भटक्या विमुक्त जाती व इतर मागासवर्गीयांचे मानवी अधिकारातील स्थान
डॉ.साहेब राठोड, पाथरी ||91

29) भारतीय राज्यघटना आणि मुलभूत अधिकार
प्रा. घुमरे बंडू पंडीतराव, बीड ||94

30) मानवी अधिकार सद्यस्थिती आणि आव्हाने अल्पसंख्य, दलित आणि मानवी अधिकार
चलवादी हर्षल विरेंद्र ||95

31) भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क
प्रा. मकरंद जोगदंड, घाटनांदूर, प्राचार्या, डॉ.वनमाला गुंडरे, अंबाजोगाई ||97

32) भारतीय संविधान आणि मानव अधिकार
डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे, जालना ||100

33) मानवी अधिकार आणि भारतीय संदर्भ
डॉ. संतोष कोल्हे, डॉ. सुनिल शिंदे, परभणी ||102

34) संयुक्त राष्ट्रसंघटना आणि मानवी अधिकार
डॉ. क्षीरसागर दिलीप दगडू, लातूर ||106

35) आदिवासी आणि मानवी अधिकार
प्रा.डॉ.पी.एस.लांडगे (मोरे), परभणी ||109

36) भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार
डॉ.लोखंडे बी. बी., बीड ||111

37) मानवी हक्क आणि महिला
डॉ. सविता भाऊसाहेब नागे, औरंगाबाद ||113

38) संयुक्त राष्ट्रसंघटना आणि मानवी आधिकार: एक अभ्यास
प्रा.डॉ. हनुमंत एस. भूमकर, श्री. राजाराम दि. निकम, बीड ||115

Vasantdada Arts & Science College, GHATNANDUR

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

31

भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क

प्रा. मकरंद जोगदंड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

प्राचार्या, डॉ.वनमाला गुंडरे
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,
अंबाजोगाई.

****

प्रास्ताविक :

संपूर्ण नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय देण्याची हमी देण्याच्या संदर्भातील महान व्यावस्था संविधानाच्या माध्यमातून निर्माण झालेली दिसून येते. म्हणूनच भारतीय संविधान हे उदात्त मानवी मूल्यांचा मापदंड आहे, असे म्हणता येईल.

आधुनिक युगामध्ये तळागाळातील मानवी समुदाचे जीवन सुखी व समाधानी झाले पाहिजे व प्रत्येकजन सन्मानाने जीवन जगला पाहिजे, ह्या विचारांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. देशामध्ये वास्तवास असणाऱ्या प्रजेचा विकास साधला पाहिजे. मात्र अंतिम सत्ता प्रजेच्याच नियंत्रणाखाली प्रस्थापित झाली पाहिजे यासाठी मोठा संघर्ष सुरू राहीलेला दिसून येतो. याच महत्वपूर्ण भूमिकेतून भारत देशामध्ये इ.स. २६ जानेवारी १९५० पासून लोकशाहीवादी प्रजासत्ताक राज्य व्यवस्था अस्तित्वात आली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय हीच आजच्या काळाची महामूल्ये आहेत, हे सर्वमान्य झाले.

थोडक्यात व्यक्तीचे अधिकार, स्वातंत्र्य व मानवी प्रतिष्ठा जपणाऱ्या देशाचा सर्वोच्च कायदा म्हणजे संविधान होय. सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य अस्तित्वात असलेली व्यवस्था संविधानातून उदयास आलेली आहे.

भारतीय राज्यघटनेवर संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहीरनाम्याचा मोठा प्रभाव असलेला दिसून येतो. हक्क आणि सर्वांगीन विकास यांचे अतुट नाते निर्माण झालेले दिसून येते, हेच संविधानाचे यश होय. म्हणून मानवी अधिकार आणि भारतीय संविधान यासंदर्भातील मौल्यवान बाबीवर सदरील शोधनिबंधात प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

मानवी हक्क संकल्पना :

मानवी हक्क या संकल्पनेला सर्वप्रथम हेन्री डेव्हिड थारो यांनी आपल्या 'डिसओबीडियन्स' या ग्रंथात विश्वा समोर आणले. तेंव्हापासून मानवी हक्क हा शब्द जागतिक पातळीवर प्रचलित झाला आहे. मानवी हक्काचा पितामह ग्रीक तत्ववेत्ता सेंट थॉमस ॲक्वायन्स यांना म्हटले जाते. नैसर्गिक हक्काची संकल्पना अतिशय सविस्तरपणे मानवी हित साधणाऱ्या विविध पैलूंना प्राधान्य देत जॉन लॉक यांनी प्रतिपादन केली. म्हणून त्यांना नैसर्गिक हक्कांचा जनक असे म्हणतात. त्याचबरोबर मानवाधिकार चळवळीचा पिता म्हणून त्यांचे नाव लौकीक आहे.

मानवी हक्कांचा अर्थ आणि व्याख्या :

मानवी हक्कांना प्रथमत: अधिकार आणि कर्तव्य यांच्याशी जोडणे अत्यावश्यक आहे. हक्कांच्या मागणीबरोबर, कर्तव्याचे स्मरण होणे आवश्यक असते. मानवाधिकार मिळविण्यासाठी मानवाला मानवाविरूध्द मोठा लढा द्यावा लागला. हक्क म्हणजे अशी परिस्थिती किंवा परिस्थितीचा घटक, ज्याद्वारे व्यक्ती आपला सर्वांगीण विकास घडवू शकते. हक्काची निर्मितीही प्रामुख्याने समाजातच होत असते.

१. हेरॉल्ड लास्की - Grammer of Politics या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, "हक्क म्हणजे समाज जीवनातील अशी परिस्थिती की, त्याशिवाय व्यक्तीला स्वतःचा सर्वांगीण विकास करणे शक्य होत नाही".

२. संयुक्त राष्ट्रसंघटना- "एखादी व्यक्ती मनुष्य आहे या एकमात्र कारणामुळे तिला मिळणारी शक्ती म्हणजे मानवी हक्क होय"

३. प्रा. टी.एच. ग्रीन - "मानवाच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असलेली बाह्य परिस्थिती म्हणजे हक्क होय".

४. १९९३ च्या मानवी हक्क संरक्षण कायद्यानूसार (कलम-३ नूसार) "मानवी हक्क म्हणजे असे अधिकार की, जे जिवित किंवा व्यक्ती स्वातंत्र्याशी निगडीत असतात. आणि ज्यांची भारतातील न्यायालयाकडून अमलबजावणी केली जाऊ शकते. किंवा जे भारताने स्वीकृत केलेल्या आंतरराष्ट्रीय करारामध्ये अंतर्भूत आहेत".

भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क

उद्देश पत्रिका :

अर्नेस्ट बार्कर यांनी म्हटले की, 'मानवी अधिकार, स्वातंत्र्य

Vasundhara College, Ghatnandur
GHATNANDUR
Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

यांचा जो 'सार' भारतीय संविधानातून व्यक्त होतो. तो सार म्हणजेच संविधानाची उद्देशपत्रिका होय. सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्यात सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाची हमी देऊन सर्वांना विचार, उच्चार, श्रध्दा, विश्वास बहाल करून दर्जा व संधी यांची समानता आणि सर्वांमध्ये असलेला बंधुभाव प्रस्थापित करण्याचे अभिवचन उद्देशपत्रिकेतून व्यक्त होते. म्हणूनच सर्वोच्च न्यायालयाने भारती लवादात सरानाम्याचे वर्णन 'संविधानाचा आत्मा' असे केले आहे.

मूलभूत हक्क :

भारतीय संविधानातील कलम १२ ते ३५ मध्ये मूलभूत अधिकारांची तरतूद करण्यात आली आहे. एकूण ६ मूलभूत अधिकार आहेत ते खालील प्रमाणे.

१. समतेचा अधिकार :- (कलम १४ ते १८)

कायद्यापुढे समानता, धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान यांचा आधार घेऊन भेदभाव न करणे, सर्वांना समान संधी, अस्पृश्यतेचा अंत तसेच शासनाकडून शैक्षणिक, सैनिकी व सामाजिक क्षेत्रात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडणाऱ्यांना गौरवदर्शक किताब देणे हे समानतेमध्ये अपेक्षित आहे.

२. स्वातंत्र्याचा हक्क :- (कलम १९ ते २२)

विचार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततापूर्वक सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य, संस्था किंवा संघ स्थापण्याचे स्वातंत्र्य, भारतीय राज्य क्षेत्रात स्वतंत्र संचार करण्याचे स्वातंत्र्य, कोणत्याही भागात वास्तव्य करण्याचे व स्थायिक होण्याचे स्वातंत्र्य, कोणताही धंदा आणि व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य, अपराधी व्यक्तीस दिपासी संबंधी संरक्षण, प्राथमिक स्वांत्र्याचे संरक्षण आणि अटक, तुरूंगवास व स्थानबध्दतेपासून संरक्षण या सर्व बाबी स्वातंत्र्य या संकल्पनेत अपेक्षीत आहेत.

३. शोधणाविरूध्दचा अधिकार : - (कलम २३, २४)

यामध्ये प्रामुख्याने मानवाचा दुर्व्यापार, वेठबिगारी, गुलामगिरी यांचा प्रतिशोध आणि १४ वर्षांखालील बालकांना खाणी वा तत्सम धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास बंदी या बाबी सामाविष्ट आहेत.

४. धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार :- (कलम २५ ते २८)

यामध्ये कोणत्याही धर्मास मानण्याचे व आचार, प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य, धार्मिक संस्थाची चल व अचल संपत्तीची मालकी स्वीकारण्याचा, व्यवस्था पाहण्याचा अधिकार शासनास आहे. एखादया विशिष्ट धर्मांच्या प्रगतीसाठी कर भरण्यापासून संरक्षण आणि शिक्षण संस्थामधून धार्मिक शिक्षण देण्यास बंदी इ. बाबी सामाविष्ट असलेल्या दिसून येतात.

५. सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार :- (कलम २९, ३०)

भारतातील कोणत्याही व्यक्ती वा समुदायाला स्वतःची भाषा, लिपी व संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार आणि अल्पसंख्यांकाना स्वेच्छेनूसार धर्म किंवा भाषा [illegible] संस्था चालविण्याचा अधिकार या बाबी सामाविष्ट आहेत.

६. घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार :- (कलम-३२)

मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणासाठी नागरिकांना सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागता येते हा महत्वपूर्ण अधिकार मानवास प्राप्त झाल्याने हक्कांना इजा पोहचू शकत नाही. पुढील अधिकार न्यायालय देऊ शकते १) बंदी प्रात्यक्षीकरण २) परमादेश ३) प्रतिषंध ४) अधिकार पृच्छा ५) उत्प्रेषण. थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनात्मक उपाययोजनेच्या अधिकारास घटनेचा आत्मा आणि हृदय म्हटले आहे. संविधानातील कलम ३१ नूसार मालमत्तेचा अधिकार हा इ.स. १९७८ साली झालेल्या ४४ व्या घटना दुरूस्तीनूसार मूलभूत हक्कांच्या यादीतून वगळला आहे. खऱ्या अर्थाने मानवी हक्काचा जाहिरनामा व मूलभूत अधिकार यांच्यातील असलेले साम्य यामधून प्रामुख्याने मानवी हक्कांना सातत्याने बळ देण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला दिसून येतो.

न्यायालयीन भूमिका :-

कलम ३२ नूसार संविधानातील मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणाची जबाबदारी न्यायालयावर असलेली दिसून येते. सार्वजनिक जनहित याचिकांना आता कायदेशीर मान्यता न्यायालयीन सक्रीयतेमुळे प्राप्त झाली आहे.

मानवी हक्क संरक्षण कायदा :-

शासकीय यंत्रणा, पोलीस, लष्करातील अमानवी वर्तन, वरिष्ठ जात, वर्गातील लोकांची इतरांसाठी अनिष्ठ वागणूक, लिंगभेद, जातीयवाद, आदिवासींवर होणारे अन्याय, अर्थिक शोषण इ. बाबींमुळे मोठ्या प्रमाणात मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते. त्यावर कठोर अशा प्रकारचा कायदेशीर उपाय म्हणून १९९३ चा कायदा पारित झाला. या कायद्यामध्ये एकूण ४३ कलमे असून त्याची विभागणी एकूण आठ प्रकरणात करण्यात आली आहे.

सदरील कायद्यामधील प्रकरण दोन मधील तरतुदीनूसार १९९३ मध्ये राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

राज्य मानवी हक्क आयोग :-

मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम १९९३ हा २८ सप्टेंबर १९९३ रोजी लागू झाला. आणि त्यानूसार ६ मार्च २००१ साली 'महाराष्ट्र राज्य मानवी हक्क आयोगाची' स्थापना झाली. कोणत्याही व्यक्तीच्या हक्कांना गालबोट लागले असेल तर ती व्यक्ती स्वतः उपस्थित

हून किंवा पोस्टाद्वारे मानवी हक्क आयोगाकडे तक्रार करू शकते.

सर्वोच्च न्यायालयाने क्र. एम.पी. नं. १२७०४-२००१ मध्ये .के. बसू वि. पश्चिम बंगाल राज्य या निवाड्यातून संविधानाने लेल्या ११ मार्गदर्शक तत्वांची योग्य अमलबजावणी व नियंत्रण रण्याची जबाबदारी प्रत्येक राज्यांच्या मानवी हक्क आयोगांवर ापविली आहे. मार्गदर्शक तत्वांची योग्य अमलबजावणी होते की ही, त्याचे परिक्षण करून कार्यक्षमपणे अमलबजावणी होण्यासाठी नवी हक्क आयोगात उपसमिती गठीत करण्यात आली आहे. र्चासत्रे, कार्यशाळा, प्रसिध्दीच्या माध्यमातून जनजागृती मोठ्या ात मानवी हक्क आयोगाच्या माध्यमातून होताना दिसते.

ष्कर्ष :-

१. भारतातील लोकशाही मुल्यांविरोधी प्रथा आजूनही संपलेल्या हीत. आजही आर्थिक विषमता व जातीयता कमी अधिक प्रमात दिसून येते. सांस्कृतिक अंधश्रध्दा मोठ्या प्रमाणात आहे. विज्ञानवादाचा खूप मोठा अभाव आहे. भारतीय संविधानाला ज्या मूल्यांवर आधारलेली नवी समाजव्यवस्था इथे प्रस्थापित करावयाची आहे, त्या दिशेने आजून फार मोठे काम होणे बाकी आहे.

२. सुरूवातीपासूनच भारतीय संविधानाकडे केवळ एक कायद्याचा ग्रंथ म्हणून पाहिले गेले. त्यामुळे संविधानामध्ये या देशात नवी संस्कृती निर्माण करण्याची जी प्रचंड मोठी वैचारिक उर्जा आहे ती इथे वापरण्यात आली नाही.

३. जनतेला हक्कांबाबत पुरेशी जाणीव नसल्याने त्यांच्यात जाणीव निर्माण करण्याचे कार्य तत्परतेने हाती घेणे गरजेचे आहे. जर हक्कांच्या बाबतीत आजची पिढी अनाभिज्ञ राहिली तर समृध्द व गौरवशाली भारत कसा उभा राहील ही एक हृदयस्पर्शी खंत आहे.

४. मानवी हक्क जागर मोहिम कार्यक्षमपणे राबविणे गरजेचे आहे. तरच खऱ्या अर्थाने मानवी हक्कांच्या जागृतीचा आलेख योग्य ती उंची गाठेल.

५. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवता, ज्ञान करूणा, बुध्दीवाद, सत्य, अहिंसा, विज्ञानवाद, सदाचार, कर्तव्य निष्ठा, परमसहिष्णुता, धर्मनिरपेक्षता, सहकार अशी अनेक मूल्ये संविधानाने स्विकारली आहेत, ते मानवात रूजने गरजेचे आहे.

६. राष्ट्रीय व राज्य मानवी हक्क आयोगाच्या सदस्यांची पदे रिक्त ठेवू नयेत, त्यामुळे अनेक तक्रारी प्रलंबीत राहतात. तेंव्हा रिक्त पदे भरून तक्रारींचा तात्काळ न्यायनिवाडा करणे गरजेचे आहे.

७. हक्कांची मागणी करताना कर्तव्यांकडे डोळे झाक करणे योग्य नाही.

८. भेट द्यायचेच असेल तर भारतीय संविधान भेट द्यावे त्यातून लोकांना त्यांचे हक्क कळतील.

९. बंधुभावाचे नाते वृध्दींगत केल्याशिवाय देश एकरूप होणार नाही. म्हणून देशाला नवी दिशा देण्यासाठी मानवी हक्कांची तत्वे आचरणात आणली पाहिजेत, हे संविधानाचे मानवी परिवर्तन होय.

१०. भारतीय संविधानातील कलम १४ ते १८ मधील स्त्री-पुरूष समानता यांना प्राधान्य देवून अनिष्ठ चालिरिती, सामाजिक अंधाश्रध्दा यांना मुठमाती दिली. आणि जगाला खरी मानवता बहाल केली.

११. आज भारताचा जो कांही सामाजिक, राजकीय व आर्थिक विकास झाला त्याचे संपूर्ण श्रेय भारतीय संविधानास आहे.

१२. मानवी हक्कांच्या माध्यमातून आदर्श समाज निर्मितीचे स्वप्न पूर्णत्वास जाताना दिसत आहे.

संदर्भ :-

१. प्राचार्य, डॉ. कांबळ बाळ, प्राचार्य, प्राचार्य डॉ. देवरे पी.डी. व प्रा. भोग श्रीनिवास - मानवसंसाधन विकास आणि मानवीहक्क, डायमंड प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती - २०१२.

२. प्रा. मिसाळ चंद्रकांत - मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या.डिसें.-२०११.

३. दैनिक लोकमत - दि. १० जानेवारी २०१३, पान नं. ४.

४. दै. सम्राट - संपादक कांबळे बबन. दि. १२ मार्च २००५, पान नं. ४.

५. लोकराज्य - मार्च २०१०. संपा. संतिष लल्लीत.

६. दैनिक सम्राट - संपादक कांबळे बबन दि. १२ मार्च २००५, पान नं. ४.

❑❑❑

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Vol. 5 | Special Issue -1 | October 2019 Impact Factor: 4.197 ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

19-20

Special Issue on the Occasion of
UGC Sponsored Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought:
Past, Present and Future

1 October, 2019

Organized by
Shri. Yogeshwari Education Society's

Swami Ramanand Teerth Mahavidylaya

Ambajogai, Dist. Beed - 431517

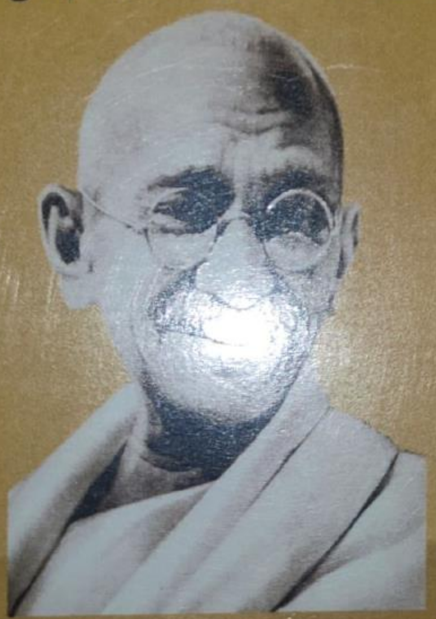

Chief Organizer
Mr. Ramesh Sonwalkar
I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

IMPACT FACTOR:4.197(IIJIF) ISSN: 2454-5503

CHRONICLE

OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

VOL. 5 SPECIAL ISSUE OCTOBER 2019

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue On the Occasion of UGC Sponsored
Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought: Past, Present and Future

Organized by

Shri Yogeshwari Education Society, Ambajogai

Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya

UGC Sponsored Gandhian Studies Center,
Deparments of English and Social Sciences

Date: 1st October, 2019

Chief Organizer

Mr. Ramesh Sonwalkar

I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

Chief Editor

Dr. Shaailaja Barure

Director, Gandhian Studies Center, Ambajogai

Associate Editor

Mr. Dhanaji Arya

Director, IQAC

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's

CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)

www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

अनुक्रमणिका

१. महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास | डॉ. सुनिल शिंदे
२. सर्वोदय हेच महात्मा गांधीजींचे अंतीम ध्येय | प्राचार्य डॉ.शरद कुलकर्णी
सुरेश हिवाळे | १८
३. सत्याग्रही कस्तुरबा गांधी | डॉ.शैलजा भा. बरूरे | २१
४. महात्मा गांधी आणि शाश्वत विकास | डॉ. आरडले.एस.डी. | २७
५. महात्मा गांधीचे नैच्छिक साधेपणा याविषयीचे विचार | डॉ.सुधीर आ. येवले | ३१
६. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार | प्रा.गडदे भारती बा. | ३३
७. महात्मा गांधीजींचे स्वदेशी विषयक विचार | डॉ.सुरेश टी. सामाले | ३९
८. आधुनिक जगात महात्मा गांधीजींचे स्थान | डॉ. ज्ञानेश्वर सोनवणे | ४२
९. आजच्या जगात गांधी विचारांची आवश्यकता | माने रागिणी सु. | ४६
१०. महात्मा गांधीजींचा चंपारण्य सत्याग्रह व ... | रामेश्वर सि. झोडगे | ५०
११. महात्मा गांधी एक समाज सुधारक | बसनदास हि.नोळे | ५३
१२. गांधीजींच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता | डॉ. विठ्ठल शं. देशमुख | ६०
१३. गांधीजी, चळवळ आणि स्त्रीसक्षमीकरण | डॉ. गायत्री गाडेकर | ६४
१४. महात्मा गांधीजींचे समतेसबंधी विचार | डॉ.सौ.मनिषा देशमुख | ७३
१५. महात्मा गांधीजींचे समतेचे तत्व : एक अभ्यास | डॉ.भाऊराव धोंडिबा मुंडे | ७६
१६. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना | डॉ.अरुण दळवे | ८१
१७. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विकासा बाबतचे विचार | गादेकर पी.सी. | ८५
१८. महात्मा गांधी एक महान संत | डॉ.संपदा कुलकर्णी-गिरगावकर | ८८
१९. गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार | गिरीश अ. पुजारी | ९१
२०. महात्मा गांधीजींचा साहित्य विषयक दृष्टीकोण | डॉ. संजय खाडप | ९६ – 97
२१. महात्मा गांधीजींच्या सत्य व अहिंसेसंबंधी विचारांचे चिंतन | विलास किदंत | ९८
२२. व्यसनमुक्त समाजासाठी म. गांधीजीचे मार्मिक विचार ... | किसन शिनगारे | १०२
२३. महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार | कातळे संगिता गुलाबराव | १०७
२४. महात्मा गांधी व सत्याग्रह : एक अभ्यास | डॉ. शिंदे अनंत ना. | १११
२५. महात्मा गांधी आणि मराठी साहित्य | डॉ. डिगोळे बालाजी वि. | ११७
२६. गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवनमूल्ये | मकरंद जोगदंड / डॉ.अर्जुन मोरे | १२५
२७. म.गांधी यांच्या सविनय कायदेभंग चळवळीतील... | राजकुमार ज्ञा. चाटे | १२९
२८. मा.गांधीजीचे सामाजिक विचार वास्तवता | डॉ. प्रमोद चव्हाण | १३४
२९. खादी - आर्थीक स्वावलंबनाचे साधन | डॉ. अनंत नरवडे | १३८
३०. आर्यसमाजी चळवळीत महात्मा गांधीजींच्या ...| डॉ.रामभाऊ काशीद | १४३
३१. बदलत्या परिवेशात महात्मा गांधींच्या आर्थिक...| सागर कुलकर्णी | १४९

Arts & Science College ... PUR

20.

महात्मा गांधीजींचा साहित्य विषयक दृष्टीकोण

प्रा.डॉ. संजय खाडप
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

Vasundhara Arts & Science College GHATNANDUR

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीनी केवळ देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले नाही तर या देशाचा सर्वांगीण विकास व्हावा, यासाठी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व शैक्षणीक क्षेत्रात मुलभूत चिंतन करुन नवविचार मांडले. नवविचारांची पेरणी केली. प्राथमिक शिक्षण हे व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाला चालना देणारे असते. लहान बालक व तरुण पिढी सुसंस्कृत व्हावी, म्हणून त्यांनी 'बुनियादी' शिक्षण पध्दती अमलात आणली, तिची जागृती केली. त्यांच्या मते, "केवळ साक्षरता म्हणजे शिक्षण नव्हे तर व्यक्तीमत्वाच्या शारीरिक, मानसिक व अध्यात्मिक अंगामधील उत्कृष्टतेचा विकास व अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय." शिक्षणामुळेच माणूस घडतो. शिक्षणामुळे माणूस वाचू लागतो, बोलू लागतो, लिहू लागतो, विचार करु लागातो. या विचारातूनच वैचारीक साहित्य किंवा वाङ्मय निर्मिती होते. हीच वाङ्मय निर्मिती, हीच साहित्य निर्मिती कशी असावी, याबद्दल गांधीजींनी काही विचार मांडलेले दिसून येतात.

मराठी साहित्यात कलेसाठी कला व जीवनासाठी कला असे दोन भिन्न मतप्रवाह होते. कलेसाठी कला हा सिध्दांत महात्मा गांधीना मान्य नव्हता. जगण्यातील प्रत्येक अनुभवाने माणसाला सत्यनिष्ठ करावे, सुसंस्कारीत करावे, निर्भय बनवावे व त्याची जीवननिष्ठ दृढ करावी, असा त्यांचा विचार होता. साहित्यानेही माणसाला अधिक उन्नत, दिव्य, भव्य बनवावे व ईश्वराशी जवळीक साधण्यास मदत करावी, असे त्यांचे मत होते. साहित्याचा विचार गांधीजीनी नैतिक मूल्यांच्या संदर्भातच केला आहे. कलावादी, रुपवादी, आणि केवळ मनोरंजनासाठी लिहिल्या जाणाऱ्या साहित्याला त्यांच्या दृष्टीकोणातून काहीच किंमत दिसून येत नाही.

महात्मा गांधीच्या कलाविषयक नव्हे तर जीवनविषयक सौंदर्य जाणीवा ह्या देशी संस्काराने घडलेल्या दिसून येतात. साम्राज्यशाही विरुध्दच्या स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांनी त्या अधोरेखितही केलेल्या दिसतात. साहित्य कलांशिवाय रुप, रस, गंध या विषयीची त्यांची संवेदनशीलता विलक्षण दिसून येते. त्यांना जगण्यातल्या प्रत्येक गोष्टीत रस होता आणि त्याप्रत्येक गोष्टीकडे पाहण्याची त्यांची स्वतःची सौंदर्यदृष्टी होती. देशीयता, स्वच्छता, पारंपरिक संस्कार या बरोबरच मानवजीवन

विकासानुकलता या अर्थाने उपयुक्तता या संकल्पनानी त्यांची सौंदर्य जाणीव समृध्द झालेली दिसून येते.

गांधीजींचे मातृभाषेवर गाढ प्रेम होते आणि भाषेच्या बाबतीत काय किंवा साहित्याच्या बाबतीत काय ते पक्के देशीवादी होते. इंग्रजी साहित्य खूप श्रेष्ठ असेल. पण ते भारत देशाला काही उपयोगाचे नाही. ते इंग्लंडसाठीच अधिक उपयुक्त आहे. भारतीय लेखकांनी आपल्याच वातावरणात किंवा पर्यावरणात आपले साहित्य विकसीत केले पाहिजे. पण याचा अर्थ गांधीजी इतर देशातील साहित्य वाचूच नका, असे म्हणतात असा नाही. जगातल्या इतर भाषेतले उत्तमोत्तम साहित्य आपल्या देशी भाषेत आले पाहिजे, असा त्यांचा साहित्याबद्दल विचार दिसून येतो.

गांधीजी साहित्यात वा कलेत बाह्यरुपाला महत्व देत नाहीत. बऱ्याच कला या रुपवादी असतात. साहित्याची भाषा साधी, सरळ, रोजच्या बोलण्या, जगण्यातली असली पाहिजे, असे मानतात. कृत्रिम, अलंकारीक, भडक, दिखाऊ, चमत्कारीक, खोटी काव्यात्मक भाषा म्हणजे साहित्याची भाषा नव्हे. उच्च आशय आणि साधी भाषा हेच साहित्य कृतींचे लक्षण आहे, असे त्यांचे मत दिसून येते. महात्मा गांधीनी अनेक प्रकारचे गद्य लिहिले. इतिहास, प्रवास वर्णन, व्यक्तिचित्रण, आठवणी, निबंध, ललित निबंध आणि अनंत पत्रव्यवहार. मुळात गांधीजी पत्रकार असल्याने आणि अनेक प्रकारची 'यंग इंडीया, नवजीवन, हरिजन' इत्यादी नियतकालीके चालवत राहिल्याने त्यांना सततच काहीतरी लिहावे लागत असे. गुजराती आणि इंग्रजी बरोबरच हिंदीतही त्यांनी लेखन केलेले दिसून येते.

गांधीजींचा भाषाशुध्दीबद्दल आग्रह दिसून येतो, पण त्यांचा विरोध इंग्रजी शब्दांना दिसतो. त्यांच्या राष्ट्रभाषेच्या हिंन्दूस्तानीच्या संकल्पनेत संस्कृत प्रमाणेच अरबी, फारशी शब्दांचेही स्वागत केले. एवढेच नव्हे तर नागरीच्या बरोबरीने उर्दू लिपीचाही प्रयोग व्हावा, असा त्यांचा आग्रह दिसून येतो.

सारांशः गांधीजींच्या कलाविषयक नव्हे तर जीवन विषयक सौंदर्य जाणीवा ह्या देशी संस्कराने घडलेल्या दिसून येतात. गांधीजींचे मातृभाषेवर खुप प्रेम दिसून येते. उच्च आशय आणि साधी भाषा हेच साहित्य कृतींचे लक्षण आहे. गांधीजींचा भाषाशुध्दीबद्दल आग्रह दिसून येतो. गांधीजींचे साहित्य व भाषेसंबंधीचे विचार त्यांच्या साहित्यात विखुरलेले दिसतात. साहित्याला नैतिकतेचे आणि अहिंसेचे अधिष्ठान दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथः

१) गांधीजींचा साहित्य विचार - प्रा. निशीकांत ठकार
२) मंथन - प्रा. यशवंत सोनवणे
३) महात्मा गांधींची विचार सृष्टी - यशर्वेत सुमंत
४) वृत्तपत्रातील लेख

□□□

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

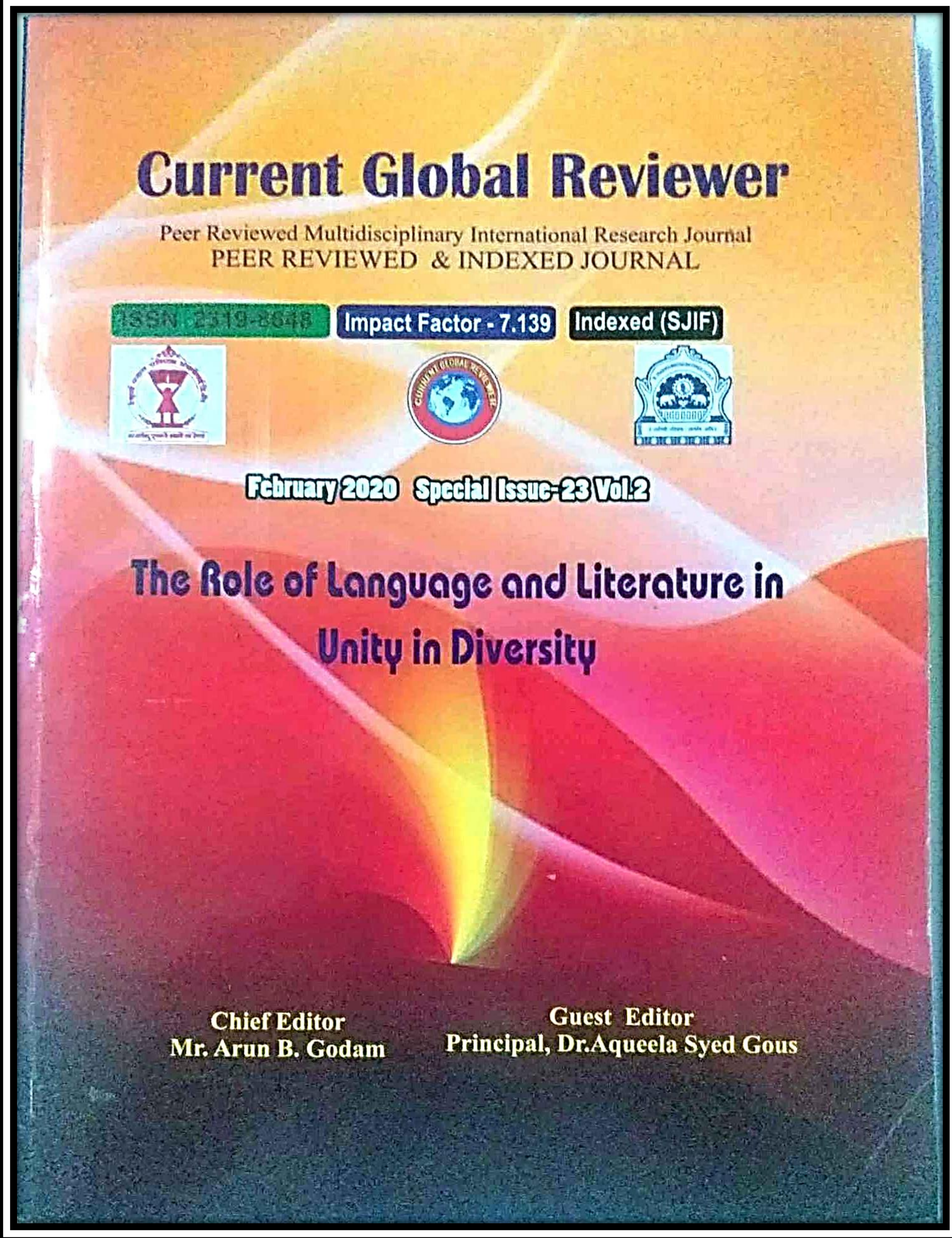
Current Global Reviewer
Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL
ISSN 2319-8648
Impact Factor - 7.139
Indexed (SJIF)
February 2020 Special Issue-23 Vol.2
The Role of Language and Literature in Unity in Diversity
Chief Editor
Mr. Arun B. Godam
Guest Editor
Principal, Dr.Aqueela Syed Gous

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 23 , Vol. 2 February 2020	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Jawaharlal Arts & Science College GHATNANDUR

SPECIAL ISSUE – 23 Vol 2

Title of the issue : - The Role of Language and Literature in Unity in Diversity

© All rights reserved with the College & publisher Price : Rs. 400/-

Editor – Arun Godam
Latur

Guest Editor

Principal, Dr.Aqueela Syed Gous

Published BY
Shaurya Publication
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

Printed By.
Shaurya Offset
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :
Feb,. 2020

32. वैश्विक पातळीवरील स्त्रीवादी साहित्यच्या जाणीवा 78
प्रा.नाथराव ज्ञानोबा गरजाळे

33. पालि भाषा व पालि साहित्याचा आधुनिक काळातील प्रचार-प्रसार 81
डॉ. के.व्ही. जावळे, जयश्री श्रीधर कांबळे

34. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य 83
प्रा. डॉ. रामहारी मायकर

35. भाषांतर आणि मराठी साहित्य 85
प्रा. चुणचुणे एन. एच.

36. मराठी स्त्री नियतकालिकांचे योगदान 89
संगीता रामजी भगत

37. जागतिकीकरणाचा साहित्यावर झालेला परिणाम 94
डॉ. अलका प्रदीप वालचाळे (सरोदे)

38. भाषा आणि दुरचित्रवाणी माध्यम 96
डॉ. सुनिल माधवराव जाधव

39. संवाद - माध्यमे : सामाजिक परिवर्तनाचे साधन. 98
नंदकुमार धोंडिराम कांबळे

40. भाषा आणि साहित्य (वर्तमानपत्र) 100
कपिल बाबुराव लामतूरे

41. सिनेमा, साहित्य आणि भाषा 102
विकास लिंबाजी कदम

42. महिला आणि सामाजिक समस्या 104
सुरेश भिमराव लेकुळे

43. 'जागतिकीकरणाचा ग्रामीण साहित्यावरील परिणाम' 106
डॉ. लहूकुमार हरिदास खंडाळे

44. जागतिक पातळीवरील मराठी कवितेचे चित्रण 109
प्रा डॉ खाडप संजय

45. जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव 110
प्रा.डॉ.रमेश वसंतराव गटकळ

46. जातककथेतील बाल साहित्याचा अभ्यास 113
प्रा. डॉ. सारिका विष्णु केदार

47. मराठी वृत्तपत्र माध्यमातील बातमीच्या भाषेचा अभ्यास 117
डॉ. रामानंद बापूराव व्यवहारे

48. साहित्याची भाषा 123

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 23 Vol. 2 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
February 2020 | SJIF | Impact Factor : 7.139

जागतिक पातळीवरील मराठी कवितेचे चित्रण

प्रा डॉ खाडप संजय
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर.

गेल्या अनेक वर्षापासून मराठी कविता मोठ्या प्रमाणात लिहिली गेली. ती जगासमोर मांडली गेली. जसे समाजात बदल होत गेले, अगदी तसेच्या तसे बदल कवितेनेही स्विकारले दिसतात. इतर वाड्मय प्रकारांच्या तुलनेने कवितेमध्येच हा लक्षणीय बदल ठळकपणे जाणवून यावा, हे विचारात घेण्यासारखे आहे. जवळपास 90च्या दशकापासून कवितेतील या बदलांना प्रारंभ झालेला दिसून येतो. आधुनिक महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक व वाड्मयीन जीवनावर दूरगामी परिणाम करणारा कालखंड म्हणूनही साठच्या दशका इतकेच 90 चे दशकही महत्त्वाचे ठरलेले दिसून येते. आपल्या देशाने खुले आर्थिक धोरण स्वीकारल्यामुळे खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण या संकल्पना विचारात घेतल्याशिवाय पुढे जाता येत नाही. मुक्त आर्थिक धोरणांचा परिणाम शहरापुरताच मर्यादित न राहता खेड्यातही झालेला दिसून येतो. माध्यम क्रांतीमुळे शहरे व खेडे यांच्यातील अंतर केवळ भौगोलिक अर्थाने कमी झालेले आहे, असे म्हणता येत नाही. तर बदललेल्या जीवनशैलीमुळे मानसिक जाणिवांच्या व मूल्य विचारांच्या पातळीवरही हे अंतर झपाट्याने कमी झालेले दिसून येते. त्यामुळेच शहरी भागातील कवी प्रमाणे ग्रामीण भागातील कवींच्याही कवितेत जागतिकीकरणाच्या छटा दिसून येतात. इंग्रजी भाषेचा वापर ग्रामीण कवितेतही मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. याचे चित्रण मंगेश नारायण काळे **यांच्या कवितेत दिसून येते :–**

"टाईम टू टाईम देवळात राहण्याची / सवय करा धनी
ओव्हर टाईम चा फरक मात्र / मागू नका तुम्ही
बाहेरची फिकर करा कमी / घरचं पूरं करा
इतके दिवस केलं ॲडजेस्ट / पुरे झाला तोरा
आता तरी सोडा ताठा / पायी वीट सोडा
वारीसाठी वैकुंठाच्या आणला / तुक्यानं कॉम्प्युटरचा घोडा."

अशाप्रकारे शहरीय परिघाबाहेरील वास्तव चित्रण कवीने केलेलेले दिसून येते. या कवीच्या कवितातून आजच्या काळाशी संबंधित येणाऱ्या या प्रतिमा किंवा एकूणच ते भाषिक संवेदन तसेच श्रद्धा, नीती, संस्कार यासारख्या भावनांशी संबंधित गोष्टींनाही आलेल्या बाजारू स्वरूपाचा थेट निर्देश नव्वदोत्तर दशकातील बदललेल्या सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यव्यूहांशी निगडित दिसून येते.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या शेती व्यवसायांवर होऊ लागलेले जागतिकीकरणाचे परिणाम जाणवून देणाऱ्या कविताही उल्लेखनीय दिसून येतात मुक्त व अनियंत्रित आयात धोरण, परदेशी बी–बीयाणे, देशी कृषी उत्पादकांना करावी लागलेली परदेशी उत्पादनांत बरोबरची स्पर्धा, तुलनात्मक दृष्ट्या दर्जा व किंमतीतील तफावत, देशी मालाच्या घसरलेल्या किंमती यामुळे सर्वसामान्य शेतकऱ्यांपुढे बिकट परिस्थिती उभी राहिली. या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी जागतिक दर्जाची अत्याधुनिक बियाणे, खते, कीटकनाशके, कृषी तंत्रज्ञान वापरायचे तर तेवढ्या मोठ्या प्रमाणात आर्थिक तरतूद करणे त्याच्यासाठी गरजेचे बनले. कालपर्यंत कवितेतून दिसून येणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या रोमँटिक वर्णनाची जागा नव्वदीनंतर परखड वास्तववादी जाणिवांनी घेतलेली दिसून येते. याचे चित्रण एकनाथ पाटील यांच्या कवितेत दिसून येते.–

"आजच्या सारखाच कदाचित उद्या ही पडणार नाही पाऊस
कधी पिकांवर रोग पडेल,
हातातोंडाशी आलेला घास नाहीसा होईल
शेतकऱ्यांच्या माला भाव मिळणार नाही
रासायनिक खतांचे, कीटकनाशकांचे दर आभाळाला टेकतील
आजच्यापेक्षा ही जमिनी नापीक होतील उद्या
औषधालाही सकस बियाणी मिळणार नाही."

अशा प्रकारे चित्रण आलेले दिसून येते. वरील बदल पूर्वीपासून होत आलेले असले, तरी गेल्या पंधरा–वीस वर्षांत त्यांचा वेग अतिशय वाढलेला दिसून येतो. हा वेग वाढणे महत्त्वाचे आहे.

सारांश

कविता ही आपल्याबरोबरच सभोवतालच्या जगण्याला कवितेत घेऊन काळाबरोबर पुढे जाणारी अद्भुत गोष्ट आहे. इलेक्ट्रॉनिक मीडियामुळे व सोशल मीडियामुळे जग जवळ आले आहे. या जवळीकतेचे चित्रण अनेक कवींनी कवितेत चित्रित केलेले दिसून येते खुल्या आर्थिक धोरणांचेही चित्रण मोठ्या प्रमाणात आलेले दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ व लेख

१. जागतिकीकरण समाज आणि मराठी साहित्य – संपा– डॉक्टर रवींद्र शोभणे.
२. मराठी समीक्षेची सद्यःस्थिती – वसंत आबाजी डहाके.
३. जागतिकीकरण आणि आजची मराठी कविता – प्रवीण बांदेकर.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

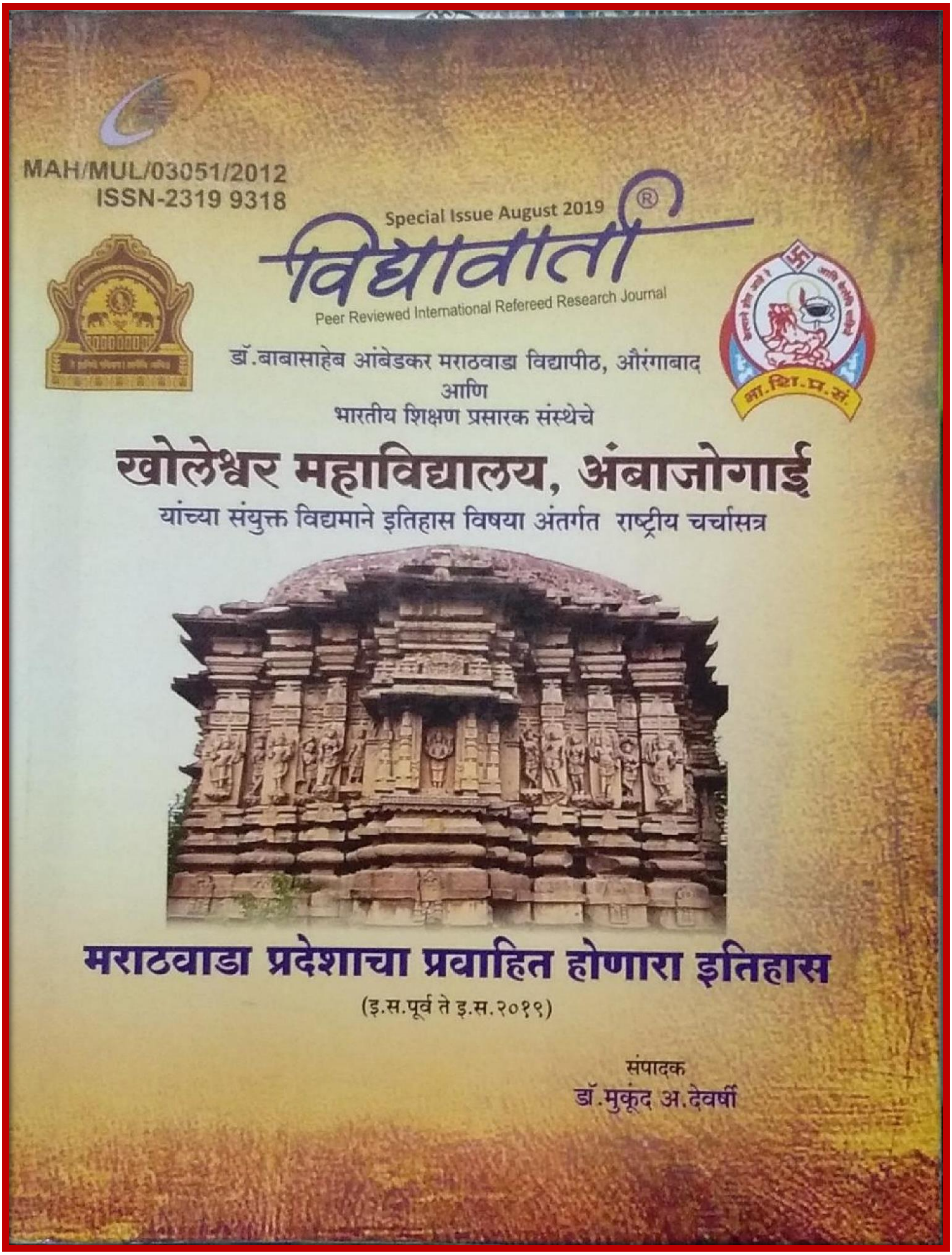
MAH/MUL/03051/2012

ISSN-2319 9318

Special Issue August 2019

विद्यावार्ता

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

आणि

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने इतिहास विषया अंतर्गत राष्ट्रीय चर्चासत्र

मराठवाडा प्रदेशाचा प्रवाहित होणारा इतिहास

(इ.स.पूर्व ते इ.स.२०१९)

संपादक

डॉ.मुकुंद अ.देवर्षी

26) मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर चळवळ व लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
डॉ. बाबासाहेब के. शेप, परळी वै. ||91

27) मराठवाड्याच्या इतिहास लेखनातील नियतकालिकांचे योगदान
डॉ.मनिषा वंडुराव रोकडे. परळी-वैजनाथ जि.बीड ||94

28) "मोगल कालीन कला स्थापत्य"
प्रा.डॉ.गट्टी जी.व्ही. - प्रा. डॉ.एन.डी.नाई, सिरसाळा, ता.परळी-वै. जि.बीड ||96

29) मराठी भाषा साहित्यातील ग्रामीण चळवळीचे योगदान
प्रा. डॉ. संजय खाडप, घाटनांद्रर ता.अंबाजोगाई, जि.बीड. ||99

30) Drought Situation in Marathwada Region and It's Consequences.
Dr. Syed Tanvir Badruddin, Beed. ||100

31) मराठवाडा प्रदेशामध्ये सुफी संतांनी केलेली जलव्यवस्था: कला व स्थापत्य एक अभ्यास
डॉ. सुनिता हनुमंत गित्ते, पाचगणी, ता. महाबळेश्वर, जि. सातारा. ||103

32) घटोत्कच लेणीतील कला—स्थापत्य
डॉ. विनोद बाबुराव बोरसे, देवगाव, ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद ||105

33) गोदाकाठावरील सतीशिळा व सतीस्मारके- एक अभ्यास
डॉ. बबन श्रीकृष्ण मस्के. कुंबेफळ. ता. अंबाजोगाई जि.बीड ||108

34) मराठवाड्यातील गोदाकाठावरील शिलालेख व ताम्रपट - एक अभ्यास
प्राचार्य डॉ. अरूण दळवे. घाटनांदूर ता. अंबाजोगाई जि.बीड ||111

35) हैद्राबाद मुक्ती संग्राम व आजचा मराठवाडा
प्रा. चाटे नारायण संभाजीराव. - प्रा. गायकवाड राहुल मारोतीराव, धर्मापूरी ता. परळी जि. बीड ||116

36) समाजपरिवर्तक संत श्री रंगनाथ महाराज, नाव्हा
प्रा.डॉ.श्रीहरी रंगनाथराव पितळे, रिसोड, जि. वाशिम ||118

37) 'मराठवाडा प्रदेशाच्या विकासातील समस्या व उपाय'
सोनिया वामनराव डावरे, औरंगाबाद —डॉ. शिला स्वामी मुरूम, ||120

38) डॉ.शंकरराव चव्हाण : मराठवाडयाच्या विकासातील अग्रभागी राजकीय नेतृत्व
डॉ.शिवराज चंद्रकांत बोकडे, नांदेड ||124

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

नव्या लेखकाला प्रकाशक भेटत नाही. कारण लेखक त्यादृष्टीने प्रयत्न करताना दिसत नाही. स्वत:च्या शेतीबाबतीत जागरुक असणारा लेकख लेखनाबाबात मात्र बेसावध दिसून येतो. जत्रेला आल्यासारखे लोक साहित्य संमेलनाला येतात. यात कवी-कवयित्रींचा भरणा अधिक दिसतो. वाचन शुन्य, दुसऱ्याचे ऐकायची सवयच दिसून येत नाही. खंबीर नेतृत्व आहे, पण जिव्हाळ्याचे कार्यकर्ते दिसून येत नाहीत. ही ग्रामीण चळवळीची शोकांतिका दिसून येते. ग्रामीण साहित्य चळवळीला पोषक वातावरण निर्माण करणारी नवी उसळती पिढी निर्माण व्हायला हवी. त्याचबरोबर जाणकार समीक्षकांचा अभाव दिसून येतो.

सलग दीड तप या चळवळीत राहून लेखन करणारी मंडळी आता स्थिर झाली आहेत. दिशा ठरवून झेपावण्याची गती नकळत बोथट झालेली दिसून येते. नव्या पिढीत सत्वशील ग्रामीण लेखन करतील असे हात दिसना असे झालेत. तरीही ग्रामीण साहित्य चळवळ आज जीवंत आहे. यातच समाधान आहे. पुढील काळात ही चळवळ वाढीस लागावी ही इच्छा...

निष्कर्ष :

१. 'चळवळ' ही सांस्कृतिक मुल्यांचे नाजूक आणि हळूवार हत्यार आहे. हे लक्षात आले की वाङ्मयीन चळवळी परिणामकारक ठरतात.

२. ग्रामीण साहित्य चळवळीने आम्हाला साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन दिला.

३. या चळवळीने बहुजन वर्गातील नवतरुणाची साहित्यीक जाण वाढविली.

४. तरुण लेखकांना. साहित्यीकांना घडवण्याचे तसेच त्यांना वास्तविकतेचे भान देण्याचे कार्य ग्रामीण साहित्य चळवळीने केले.

५. ग्रामीण साहित्यांचे योगदान जसे मोठे आहे तशा तिच्या अनेक मर्यादाही दिसून येतात.

संदर्भ सुची :

१. ग्रामीण साहित्य यचळवळ आणि आम्ही :- संपा. वासुदेव मुलाटे

२. ग्रामीण साहित्य : स्वरुप आणि शोध :- नागनाथ कोत्तापल्ले

३. ग्रामीण वाड्मयाचा इतिहास :- संपा. रामचंद्र काळुंके

४. मराठी ग्रामीण साहित्य :- गो.म.कुलकर्णी

30

Drought Situation in Marathwada Region and It`s Consequences.

Dr. Syed Tanvir Badruddin
Asst. Professor in Sociology,
Milliya Art`s ,Sci. & Mang.
Sci College, Beed.

****

Abstract:-

Drought is the most common hydro-meteorological syndrome of 'prolonged period of water scarcity affecting natural resources, environment and, thereby, the people'. Environmental changes, viz. climate change, land-use changes and natural resource deprivation have aggravated drought occurrences and weakness, thus disrupting the normal socio-economic settings. This paper aims to give an overview on a complex topic of Drought and It`s effect.

Keywords:- Drought, Marathwada, Farmer, Rainfall.

Introduction:-

Drought is a complex, slow-onset phenomenon of ecological challenge that affects people more than any other natural hazards by causing serious economic, social and environmental losses in both developing and developed countries. Marathwada region has been reeling under drought condition since 2012. It is in a part of the scanty rainfall area of Central Maharashtra. The region coincides with the Aurangabad Division of Maharashtra. It includes districts of Aurangabad, Jalna, Beed, Osmanabad, Nanded, Latur, Parbhani and Hingoli. Out of these eight districts, five are the worst affected, namely Beed, Jalna, Parbhani, Nanded and Osmanabad.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | August 2019 Special Issue | 099

29

मराठी भाषा साहित्यातील ग्रामीण चळवळींचे योगदान

प्रा. डॉ. संजय खाडप
मराठी विभाग प्रमुख.
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर
ता.अंबाजोगाई, जि.बीड.

****

मराठी भाषेतील वैचारीक लेखनाची परंपरा ही प्रामुख्याने आधुनिक परंपरा मानावी लागेल. पेशवाईच्या अस्तानंतर ब्रिटिश राजवट भारतात स्थिर झाली आणि शिक्षणाचा पाया रोवला गेला. यातूनच पुढे अनेक साहित्यीक, निबंधकार लेखन करु लागले. या साहित्याचा प्रभाव पांढरपेशीय वर्गापुरताच मर्यादीत राहिला. याचे लोन ग्रामीण भागात पोहचलेला दिसत नाही. खऱ्या अर्थाने १९६० नंतर ग्रामीण जीवनात परिवर्तनं सुरु झाली. नव्या युगाची चाहूल लागली. जुन्या पारंपारिकतेला हादरे बसू लागले. या काळात नव्या पिढीतील लेखक ग्रामीण जीवन जगले. त्यामुळे ग्रामीण जीवनाचा व प्रवाहित साहित्याचा विचार करु लागले. पुण्याला मा.पतंगराव कदम यांच्या संकुलात डॉ.आनंद यादव व इतरांच्या विचार धारेतून पहिले ग्रामीण साहित्य संमेलन भरले. महाराष्ट्रातील अनेक विभागातून साहित्यीक आले आणि तिथेच ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीची पुसटशी का होईना, दिशा ठरली. या चळवळींची वैचारीक बैठक पक्की होत गेली.

ग्रामीण साहित्य चळवळींचे योगदान :

'चळवळ' ही सांस्कृतिक मुक्तीचे एक नाजूक आणि हळूवार 'हत्यार' आहे. हे एकदा लक्षात आले की, फारसा प्रतिवाद होत नाही. या हत्याराची निश्चिती. विचाराची स्वच्छता, समाजबंधाची आत्मीय चळवळ आणि अनुभवाचा प्रामाणिकपणा राखला की, वाङ्मयीन चळवळी हया परिणामकारक ठरताना दिसतात. १९८३ साली महात्मा फुले यांच्या 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथाची जन्मशताब्दी व्यापक प्रमाणात आयोजित करण्यात आली होती. डॉ.आनंद यादव, गजमल माळी. एस.एस.भोसले इत्यादी मान्यवरांची व्याख्याने आयोजित करण्यातून म.फुलेंच्या विचाराचा अन्वयार्थ गवसत होता. सांगायचे तात्पर्य म्हणजे, ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह, एक चळवळ म्हणून स्वातंत्र्योत्तर काळात, त्यातही १९७५ नंतर उदयास आलेला आहे, असे दिसत असले तरी त्यापूर्वी ही त्याचे अस्तित्व होतेच.

कथा-कादंबरी ही ग्रामीण साहित्याची मध्यवर्ती धारा आहे. ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या उदयानंतर इतर साहित्य प्रकारांबरोबर ग्रामीण कवितेलाही बहर आला. राजा मुकुंद, वाहरु सोनवणे, शंकर बडे. प्रतिमा इंगोले. नारायण सुमंत, शंकर वाडेवाले, इंद्रजित भालेवाराव असे कितीतरी नावे आपल्याला देता येतील. इतर साहित्य चळवळी बरोबरच ग्रामीण साहित्य चळवळीनेही आम्हाला साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन दिला. ग्रामीण साहित्य चळवळीने किती लेखक, कवी समीक्षक निर्माण केले, हे महत्त्वाचे नाही. या चळवळीने बहुजन वर्गातील नव तरुणांची साहित्यिक जाण वाढविली, हे महत्त्वाचे आहे. साहित्य लेखन आणि वाचन ही मूठभर लोकांची मक्तेदारी नसून साहित्य व्यवहार हे समाजाचे सांस्कृतिक जगणे असते, हे भान या चळवळीने दिले.

१९७७ नंतरच्या काळात महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून लेखन करणाऱ्या तरुण ग्रामीण लेखकांना दिशा देण्याचं महत्त्वपूर्ण कार्य ग्रामीण साहित्य चळवळीनं केले. या तरुण लेखकांसाठी साहित्य संमेलने. शिबिरे. चर्चासत्रे आणि व्याख्याने आयोजित केली. त्यामुळे तरुण ग्रामीण लेखक एकत्र येऊ शकले. आपआपसात विचारांची देवाणघेवाण करु शकले. त्यांच्या वाचन आणि लेखनाला उर्जा मिळाली. त्यामुळे त्यांच्या विचारात सखोलता येण्यास मदत झाली. या नव तरुणांना लेखकांचे वाङ्मयीन व्यक्तीनंतर समृध्द करण्याचे, त्यांच्या लेखनाला चिंतणाचे अधिष्ठान देण्याचे कार्य ग्रामीण साहित्य चळवळीने केले. तरुण लेखकांना. साहित्यिकांना घडवण्याचे, त्यांना वास्तविकतेचे भान देण्याचे कार्य ग्रामीण साहित्य चळवळीने केल्याचे दिसून येते.

सामाजिक अधिष्ठान घेऊन सुरु झालेल्या या चळवळला पहिल्यांदा प्रस्थापितांकडून खूप विरोध झाला. या विरोधाला न जुमानता ही चळवळ महाराष्ट्रभर पसरली. हळुहळु पस्थापितांचा विरोध कमी होऊ लागला आणि या चळवळीच्या कार्यांची दखल घेतली जाऊ लागली. नव्हे या नव्या जोमदार प्रवाहाचे स्वागत करणे प्रस्थापितांना भाग पाडले. या चळवळीमुळे एकूणच मराठी साहित्य विश्व अधिकच समृध्द झालेले दिसून येते.

ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या मर्यादा :

ग्रामीण लेखकांना एकत्र यायला 'ग्रामीण साहित्य संमेलन' ही एक पर्वणीच असते. पण एरव्ही ही लेखक मंडळी एकत्र आलेली दिसत नाही. ज्याप्रमाणे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाला महाराष्ट्र शासन निधी देते. त्याप्रमाणे ग्रामीण साहित्य संमेलनाला दिला जात नाही. काही वेळा ही संमेलने घाई-घाईने उरकली जातात.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Assistant Professor

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

February 2020 Special Issue- 22 Vol. 5

The Role of Women in Global Development

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal, Dr.Aqueela Syed Gous

Shaurya Publication, Latur

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 22, Vol. 5 February 2020	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 22 Vol 5

Title of the issue : - The Role of Women in Global Development

© **All rights reserved with the College & publisher** **Price : Rs. 400/-**

Editor – Arun Godam
Latur

Guest Editor
Principal, Dr.Aqueela Syed Gous

Published BY
Shaurya Publication
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com , 8149668999

Printed By.
Shaurya Offset
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :
Feb,. 2020

29. प्रशासकीय सुधारणा व शास्त्रीय व्यवस्थापन चळवळ 79
प्रा.संजय अंकुशराव जगताप

30. 'सामाजिकरण व व्यक्तिमत्व' 81
प्रा.गोरे अशोक रामचंद्र

31. ग्रंथालयीन कामांसाठी आय.सी.टी.चे उपयोजन 83
प्रा.मोरे जयंत हंसराज , प्रा.किर्दंत विलास गोपीनाथराव

32. जलसंवर्धनः लोकसहभागाचे महत्व 85
प्रा.एन.एस.गेडाम

33. बीड जिल्ह्यातील परित्यक्ता स्त्रीयांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्या 88
प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे

34. भारतीय कृषी क्षेत्रातील उत्पादन, उत्पादकता आणि उपलब्धता 92
प्रा.डॉ. चिताडे नंदकिशोर

35. सामाजिकरणाची भूमिका 95
प्रा.डॉ. मोटे गितांजली सदाशिवराव

36. 1857 च्या उठावात महिलांचा सहभाग 99
प्रा.डॉ. कदम एस.आर.

37. प्रशासकीय सुधारणा आणि व्यवस्थापन 102
प्रा.डॉ. तिडके के.डी.

38. सामाजिकशास्त्र - महिला आणि सामाजिक समस्या 105
श्री.नोळे बसनदास हिरा

39. २२ ते ४० वयोगट महिलांतील स्थुलता कमी करण्यासाठी वेगवेगळया उपचार पध्दतीचा वापर करून केलेला तुलनात्मक अभ्यास 110
प्रा. सिमादेवी एस. मुंडे , डॉ. प्रशांत बी. चव्हाण

40. 'सेवाक्षेत्र व आर्थिक विकास' 113
प्रा.डॉ.बेरळीकर प्रमोद बालाजीराव

41. खेळामध्ये भावनिक परिपक्वतेचे महत्व 117
डॉ. एम.एस.राठोड , सुरेश कोंडीबा राठोड

42. "महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासामध्ये शेतीची भूमिका" 119
प्रा. पवार एन.डी., प्रा. रामरूले डि.के.

Vasundhara Arts & Science College GHATNANDUR

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 22, Vol. 5 February 2020	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

ग्रंथालयीन कामांसाठी आय.सी.टी.चे उपयोजन

प्रा.मोरे जयंत हंसराज
(ग्रंथपाल)
जनविकास महाविद्यालय, बनसारोळा ता.केज जि.बीड

प्रा.किर्दंत विलास गोपीनाथराव
(ग्रंथपाल)
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता.अंबाजोगाई जि.बीड

प्रस्तावना :

ग्रंथालय ज्ञानाचा सागर आहे. या ज्ञान सागरात माहितीच्या प्राप्ती करिता डिजीटल माहिती, टंकलिखित व हस्तलिखित विविध ग्रंथ, नियतकालिके, वृत्तपत्रे इत्यादीचा संग्रह असतो. ग्रंथालयाचा मुख्य उद्देश वाचक, संशोधक व गरजूना आवश्यक ती माहिती अल्प कालावधीत उपलब्ध करुन देणे आहे. या उद्देशाच्या पुर्तते करीता आधुनिक काळात ग्रंथालयाचे स्वरुप हे संगणकीयकृत होत आहे. वाचकांना कमीत कमी वेळेत आवश्यक ते वाचन साहित्य उपलब्ध करुन देण्यासाठी आणि ज्ञानाचा आवाका वाढवण्या करीता ग्रंथालय व्यवस्थापन संगणकीकृत होत आहे.

आज ग्रंथालयाचे कार्य संगणीकृत होत असलेले दिसून येते. त्यामध्ये संगणक फाईलच्या स्वरुपात विविध प्रकारची माहिती मोठया स्वरुपात स्विकारते. भरलेल्या माहितीवर अचुक प्रक्रिया करते. माहितीचे जतन करते. आवश्यक तेंव्हा तात्काळ माहिती उपलब्ध करुन देते. त्यामुळे ग्रंथालयीन कामकाजाला गती मिळत आहे. ग्रंथालयीन कामकाजात केवळ संगणकाचाच वापर होतो असे नाही. तर मोबाईल, कॅमेरा, स्मार्टकार्ड, स्कॅनर, ई-मेल, ई-बुक अशा अनेक आधुनिक साधनाचा वापर होत आहे.

ग्रंथालयीन कामकाजात मुद्रित, हस्तलिखित साहित्य जेवढया गतीने विकसीत होत आहे त्याही पेक्षा आधिक गतीने आय.सी.टी अंतर्गत ग्रंथालयातील माहिती विद्यार्थी, वाचक, शिक्षक, संशोधक यांना देणे ही ग्रंथालयीन व्यवस्थापनाची नवी दिशा आहे.

संपूर्ण ग्रंथालयाचे संगणीकरण एकाच वेळेस केले जाते. त्यामध्ये एकच डेटाबेस तयार करुन तो अनेक कार्यासाठी वापरणे शक्य होते. उदा ग्रंथालयातील ग्रंथाचा डेटाबेस, ग्रंथोपार्जन, तालिकाकरण, देवघेव, ग्रंथनोंदी, इत्यादी. ग्रंथालयाचे संगणीकरण केल्यामुळे डेटाबेस तयार करण्याच्या व त्याच्या व्यवस्थापनाच्या खर्चात खुप बचत होते. संपूर्ण ग्रंथालयाचा मिळुन एकच डेटाबेस असल्यामुळे पाहिजे असलेला ग्रंथ, मासिक कोठे आहे याच सहजपणे शोध घेता येतो. त्याच बरोबर संगणकाद्वारे ग्रंथदाखल अंक नोंदी व त्यांची यादी तयार करता येते. ग्रंथतालिका तयार करणे. ग्रंथ खरेदी नोंदी ठेवणे, ग्रंथ खरेदीसाठी उपलब्ध असलेल्या रक्कमेचा हिशोब ठेवणे. विविध ग्रंथ विक्रित्यांचे पत्ते, ग्रंथ विक्रेत्यांना स्मरणपत्र पाठवणे, ऑनलाईन कॅटलॉग संग्रह करुन ठेवणे. ग्रंथ देवघेव संख्या काढणे, वाचकांचा डेटाबेस तयार करुन ठेवणे. वाचका कडील ग्रंथाच्या नोंदी व आरक्षित ग्रंथाची माहिती मिळते. नियत कालिकाची निवड करणे, नियत कालिक निर्देशिकांचा वापर केला जातो. नियतकालीकांच्या नोंदी, नियत कालीकांचे वित्त व्यवस्थापन, नियत कालीकातील लेखांचे सार तयार करणे. आंतर ग्रंथालयीन देवघेवीच्या नोंदी ठेवणे, ऑनलाईन ई-मेल या सारख्या अद्यावत सेवा पुरविणे, ग्रंथालयाचा वार्षिक अहवाल तयार करणे. इत्यादी कार्य संगणकावर तयार करता येत असल्यामुळे ग्रंथालयाचा वेळ आणि श्रम यांची बचत होत आहे.

उद्देश :

ग्रंथालयीन कामासाठी आय.सी.टी.च्या उपयोजनातून ग्रंथालय शास्त्रीय पध्दतीने व्यवस्थापन व नियोजन करणे. ग्रंथालयीन कामकाजातील वेळ व श्रम यांची बचत करणे. ग्रंथालयाची सखोल माहिती ठेवणे. संशोधक वाचक यांना अल्प वेळेत आवश्यक ते वाचन साहित्य उपलब्ध करुन देणे वाचकांना आवश्यक असणाऱ्या आधुनिक तांत्रिक सुविधा आणि ऑन लाईन ग्रंथ सेवा उपलब्ध करुन देणे. आय.सी.टी.च्या माध्यमातून ग्रंथालयाच्या कामकाजाला शास्त्रीय पध्दत आणि गती निर्माण करणे.

महत्व :

१) ग्रंथालयीन कामांसाठी आय.सी.टी.चा उपयोग केला तर ग्रंथाची खरेदी, वित्त खर्च, बिलफाईल, ग्रंथनोंदी संगणकावर अल्प वेळेत करता येतात.
२) संगणकाचा ग्रंथालयीन कामाकाजात वापर केला तर माहितीच्या वेगवेगळया फाईल तयार करता येतात. फाईलला शिर्षक व क्रमांक देता येतात. फाईलची अनुक्रमणिका तयार करता येते. कामाचे वेळापत्रक बनविता येते. यामुळे ग्रंथालयीन कामकाजात सुत्रबध्दता निर्माण होईल.
३) ग्रंथालयीन कामकाजामध्ये संगणक, इंटरनेट, मोबाईल, फेसबुक , ई-मेल इत्यादी तंत्रज्ञानाचा वापर करुन माहितीची देवाण-घेवाण केली तर वेळेची व श्रमाची बचत होते. तसेच विविध प्रकारचे अर्ज व फॉम पोस्टाची तिकिटे, इत्यादी भौतिक स्टेशनरीची गरज भासणार नाही. त्यामुळे भौतिक स्टेशनरी वरील खर्चाची बचत होते.
४) इंटरनेटचा आवलंब केला तर संगणकामध्ये संग्रहित केलेली माहिती तसेच ऑनलाईन माहिती आवश्यकतेनुसार तात्काळ उपलब्ध करुन घेता येते.
५) ग्रंथालयाच्या कामकाजामध्ये इंटरनेटचा आवलंब केला तर ग्रंथालयात उपलब्ध नसलेली माहिती इंटरनेट च्या सहाय्याने मिळविता येते. त्याच बरोबर Nationl Digital Library (NDL) ऑनलाईन ग्रंथालयाचा अवलंब करता येतो.

६) ग्रंथालयाच्या कामा करीता संगणकाचा अवलंब केला तर ग्रंथालयीन माहितीच्या विविध फाईल एकाच संगणकामध्ये सेव्ह करुन ठेवता येतात. सेव्ह केलेल्या फाईल गहाळ होत नाहीत.

७) ग्रंथालयीन माहिती देव-घेव कामाकरीता मोबाईल, व्हॉटसप, ई-मेल, फेसबुक, टयुटर, ग्रंथालयाची वेबसाईड इत्यादीचा अवलंब केला तर वाचक वर्ग, ग्रंथ प्रकाशन संस्था, ग्रंथ विक्रेते इत्यादींना आवश्यकतेनुसार तात्काळ संपर्क साधता येतो. त्यामुळे ग्रंथालयाच्या कामाला गती मिळते.

८) ग्रंथालयीन कामाकरिता संगणकाचा अवलंब केल्यामुळे ग्रंथ खरेदी, ग्रंथ दाखल अंक, तालीका, ग्रंथ देवघेव इत्यादीच्या अचूक नोंदी व त्यांच्या फाईल तत्काळ तयार करता येतात. त्यामुळे विद्यार्थी, संशोधक, वाचक इत्यादींना गतीने माहितीचे वितरण होते.

संगणकाचा वापर दैनंदिन जीवनातील बरीचशी कामे करण्यासाठी होतो. आज संगणक फक्त आकडेमोड करण्यासाठी वापरला जात नाही तर तो ध्वनी, दृश्य स्वरूपातील माहिती हाताळण्यासाठी ही वापरला जातो. संगणकाची तुलना मानवाशी करता येईल मानव मेंदू मध्ये माहिती साठवतो तर संगणक आपल्या मेमरीयुनीटमध्ये माहिती साठवतो, संगणक प्रंचड माहिती साठवण्याची क्षमता, गणितीय प्रक्रीया करण्याची गती, न थकता काम करण्याची सुविधा व बहुविविधता यामुळे त्यांचे महत्व वाढले आहे.

माहिती तंत्रज्ञानामध्ये वेळोवेळी बदल लक्षात घेवून त्या संभाव्य बदलासहीत ग्रंथालयामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचे उपयोजन केल्यास ग्रंथालय ही खऱ्या अर्थाने माहिती केंद्र होतील. या माहिती केंद्रामध्ये येणाऱ्या माहितीचा उपयोग कर्त्यांचा कोणत्याही स्वरूपातील माहितीच्या मागणीसाठी ही माहिती केंद्रे सज्ज असतील.

अशाप्रकारे ग्रंथालयीन कामांसाठी आय.सी.टी.चे उपयोजन केले तर ग्रंथालयीन कामाचे व माहितीचे व्यवस्थापन आणि नियोजन शास्त्रीय पध्दतीने होईल. ग्रंथालय अल्प वेळेत माहितीचे वितरण करेल. त्यामुळे विद्यार्थी संशोधक, वाचक यांना आवश्यक ते ग्रंथ आणि माहिती तत्काळ मिळेल. तेंव्हाच ग्रंथालय स्थापनेचा उद्देश सफल होवून ग्रंथालयाची गुणवत्ता वृध्दीगत होईल.

संदर्भ सुची :-

१) अहिराव जितेंद्र, माहिती तंत्रज्ञान, २०१०, औरंगाबाद : चिन्मय प्रकाशन.
२) कोण्णुर सुजाता, माहिती तंत्रज्ञान संपुर्ण ओळख, २००९, पुणे : डायमंड पब्लीकेशन.
३) कोण्णुर सुजाता, ग्रंथालय व माहितीशास्त्र कोष, २००८, पुणे : डायमंड पब्लीकेशन.
४) पवार, एस.पी.ग्रंथालय व माहितीशास्त्र, २००७, कोल्हापुर : फडके प्रकाशन.
५) फडके द.ना. ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, २००८, पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
६) मिश्रा विजयकुमार, ग्रंथालय व्यवस्थापनाची आधुनिक तंत्रे, २०१२, लातुर : अरूणा प्रकाशन.
७) विकास, माहिती तंत्रज्ञान, मुंबई : नवनीत एज्युकेशन लिमीटेड.
८) Kumar P.S., Information Technology, २००४, Delhi : B.R. Publishing.
९) www.sawansft.ejb.net

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

IMPACT FACTOR:4.197(IIJIF) ISSN: 2454-5503

CHRONICLE

OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

VOL. 5 SPECIAL ISSUE OCTOBER 2019

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue On the Occasion of UGC Sponsored
Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought: Past, Present and Future

Organized by

Shri Yogeshwari Education Society, Ambajogai

Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya

UGC Sponsored Gandhian Studies Center,

Deparments of English and Social Sciences

Date: 1st October, 2019

Chief Organizer

Mr. Ramesh Sonwalkar

I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

Chief Editor

Dr. Shaailaja Barure

Director, Gandhian Studies Center, Ambajogai

Associate Editor

Mr. Dhanaji Arya

Director, IQAC

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's

CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)

www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

अनुक्रमणिका

१. महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास | डॉ. सुनिल शिंदे | १२
२. सर्वोदय हेच महात्मा गांधीजींचे अंतीम ध्येय | प्राचार्य डॉ.शरद कुलकर्णी / सुरेश शिवाळे | १८
३. सत्याग्रही कस्तुरबा गांधी | डॉ.शैलजा भा. बरूरे | २१
४. महात्मा गांधी आणि शाश्वत विकास | डॉ. आरडले.एस.डी. | २७
५. महात्मा गांधीचे ऐच्छिक साधेपणा याविषयीचे विचार | डॉ.सुधीर आ. येवले | ३१
६. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार | प्रा.गडदे भारती बा. | ३३
७. महात्मा गांधीजींचे स्वदेशी विषयक विचार | डॉ.सुरेश टी. सामाले | ३९
८. आधुनिक जगात महात्मा गांधीचींचे स्थान | डॉ. ज्ञानेश्वर सोनवणे | ४२
९. आजच्या जगात गांधी विचारांची आवश्यकता | माने रागिणी सु. | ४६
१०. महात्मा गांधीजींचा चंपारण्य सत्याग्रह व ... | रामेश्वर सि. झोडगे | ५०
११. महात्मा गांधी एक समाज सुधारक | बसनदास हि.नोळे | ५३
१२. गांधीजीच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता | डॉ. विठ्ठल शं. देशमुख | ६०
१३. गांधीजी, चळवळ आणि स्त्रीसक्षमीकरण | डॉ. गायत्री गाडेकर | ६४
१४. महात्मा गांधीजींचे समतेसबंधी विचार | डॉ.सौ.मनिषा देशमुख | ७३
१५. महात्मा गांधीजींचे समतेचे तत्व : एक अभ्यास | डॉ.भाऊराव धोंडिबा मुंडे | ७६
१६. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना | डॉ.अरुण दळवे | ८१
१७. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विकासा बाबतचे विचार | गादेकर पी.सी. | ८५
१८. महात्मा गांधी एक महान संत | डॉ.संपदा कुलकर्णी-गिरगावकर | ८८
१९. गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार | गिरीश अ. पुजारी | ९१
२०. महात्मा गांधीजींचा साहित्य विषयक दृष्टीकोण | डॉ. संजय खाडप | ९६
२१. महात्मा गांधीजींच्या सत्य व अहिंसेसंबंधी विचारांचे चिंतन | विलास किर्दंत | ९८
२२. व्यसनमुक्त समाजासाठी म. गांधीजीचे मार्मिक विचार ... | किसन शिनगारे | १०२
२३. महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार | कातळे संगिता गुलाबराव | १०७
२४. महात्मा गांधी व सत्याग्रह : एक अभ्यास | डॉ. शिंदे अनंत ना. | १११
२५. महात्मा गांधी आणि मराठी साहित्य | डॉ. डिगोळे बालाजी वि. | ११७
२६. गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवनमूल्ये | मकरंद जोगदंड / डॉ.अर्जुन मोरे | १२५
२७. म.गांधी यांच्या सविनय कायदेभंग चळवळीतील... | राजकुमार ज्ञा. चाटे | १२९
२८. म.गांधीजीचे सामाजिक विचार वास्तवता | डॉ. प्रमोद चव्हाण | १३४
२९. खादी - आर्थीक स्वावलंबनाचे साधन | डॉ. अनंत नरवडे | १३८
३०. आर्यसमाजी चळवळीत महात्मा गांधीजींच्या ...| डॉ.रामभाऊ काशीद | १४३
३१. बदलत्या परिवेशात महात्मा गांधींच्या आर्थिक...| सागर कुलकर्णी | १४९

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

21.

महात्मा गांधीजींच्या सत्य व अहिंसेसंबंधी विचारांचे चिंतन

प्रा.विलास किर्दंत
(ग्रंथपाल)
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

Vasundhara Arts & Science College GHATNANDUR

प्रस्ताविक :महात्मा गांधीजी हे भारताच्या स्वातंत्र्य लढयातील प्रमुख नेतृत्व व जीवन जगण्याचा दृष्टीकोनाची वेगवेगळी तंत्रे जगाला बहाल केलेले महापुरुष होत. हिंसा आणि असत्य हया मार्गाचा अवलंब केल्याने व्यक्ती हिसंक व स्वार्थी बनतो. म्हणून या अनावश्यक बाबींपासून व्यक्तीने वेळीच अलिप्त राहून सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने प्रवास केल्यास सर्व सकारात्मक बाबी पदरात पाडून घेण्यास प्रोत्साहन मिळते. महात्मा गांधीजीची सत्य आणि अहिंसेची संकल्पना संपूर्ण मानवजातीसाठी प्रेरणादायी आहे. उपयोगीतावाद हा केंद्रबिंदू मानून सत्य आणि अहिंसेची संकल्पना स्पष्ट केली. असत्याला सत्याने व हिंसेला अहिंसेने उत्तर दिल्यास हिंसा करणारा अहिंसक बनतो तर असत्य बोलणारा सत्याचा मार्ग स्विकारतो. गांधीनी सत्य हे जीवनाचे साध्य मानले तर आहिंसा हे सत्यापर्यंत पोहचणारे माध्यम म्हणजेच साधन मानले. म्हणून गांधीजीचे सत्याग्रहाचे लढे संपूर्ण अहिंसेच्याच मार्गाने लढलेले दिसून येतात. सत्यासाठीचे अनोखे व "सकारात्मक प्रयोग गांधीनी My Experiments with Truth या पुस्तकातून विश्वासमोर ठेवले.

संपूर्ण मानवजातीसाठी मानवतेचा उच्चांक गाठून देणारी संकल्पना म्हणून गांधीजीच्या सत्य व अहिंसेच्या संकल्पनेचा उल्लेख करता येईल. म्हणून सदरील शोध निबंधात गांधीजीच्या सत्य आणि आहिंसेसंबधी विचारांचा परामर्ष घेण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे :

1) गांधीजींची सत्याची संकल्पना अभ्यासणे.
2) गांधीजींची आहिंसेची संकल्पना अभ्यासणे.
3) अहिंसा सत्याचा शोध आधार आहे ते अभ्यासणे.
4) सत्य व अहिंसा विचारसरणीच्या आंतरराष्ट्रीय पटलावरील प्रतिसादाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

1) सत्य हे मानवी जीवनाचे उच्चतम मूल्य आहे.
2) अहिंसेला प्राणतत्व माणले जाते.
3) गांधीनी सत्याला जीवनाचे अंतिम ध्येय मानले.
4) गांधीच्या सत्य व अहिंसेच्या संकल्पनेत मानवतेचा उंच्चाक ठासून भरला आहे.

संशोधन पध्दती : प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रोत संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमान पत्रातील प्रसिध्द लेख, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, इंटरनेट, इ. चा अवलंब केला. आहे. सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणीकरीता वर्णनात्मक संशोधनपध्दती वापरण्यात आली आहे.

महात्मा गांधीजींची सत्याची संकल्पना : गांधीजीनी जीवनाच्या समग्र क्षेत्रावर आपल्या विचारातून प्रकाश टाकलेला आहे. त्यासर्व विचाराचा आधारच सत्य हे तत्व असलेले दिसून येते. सत्याशिवाय कोणतेच तत्व परिपूर्ण होऊ शकत नाही. असे गांधीजी म्हणत. केवळ खरे बोलणे इतकाच सत्याचा अर्थ त्यांना अभिप्रेत नव्हता. अतिशय व्यापाक दृष्टीकोनातून गांधीनी सत्याचा विचार केलेला दिसून येतो. आचार, विचार उच्चारात गांधीना सत्यता अपेक्षित होती. जी व्यक्ती सत्यानुसार आचरण करते त्या व्यक्तीला पाश्चाताप करण्याची वेळ येत नाही. गांधीजीनी सत्याचे दोन प्रकार सांगीतले ते पूढीलप्रमाणे आहेत.

1) साक्षेप सत्य :

ज्या सत्याची संकल्पना परिस्थिती बदलल्याबरोबर बदलत असते, अशा सत्यास गांधीजींनी सापेक्ष सत्य म्हटले आहे. ते पुढे म्हणतात की, प्रत्येक व्यक्तीने आपला आत्मिक व नैतिक विकास करुन सापेक्ष सत्याकडून निरपेक्ष सत्याकडे जाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. म्हणून सत्य हे साध्य माणून त्यापर्यंत पोहचले पाहिजे. हेच गांधिजीना अभिप्रत होते.

2) निरपेक्ष सत्य :

जिवनामध्ये विविध अनुभव व्यक्ती सापेक्ष सत्याच्या माध्यमातून घेत असतो. म्हणून सापेक्ष सत्याच्या सहाय्याने व्यक्ती निरपेक्ष सत्याकडे वाटचाल करीत असते. निरपेक्ष सत्य हे परिस्थितीनुसार बदलत नाही. ते चिरंतन असते. मात्र निरपेक्ष सत्याचे ज्ञान ईश्वर सोडून कुणालाच नसते. सर्वाना केवळ सापेक्ष सत्याचेच ज्ञान आत्मसात होते निरपेक्ष सत्य हे शाश्वत व सार्वभौम असते. निरपेक्ष सत्य प्राप्त करावयाचे असेल तर त्यासाठी धैर्य, विवेक शिलता, आत्मविश्वास आणि त्याग ह्या मौल्यवान बाबी व्यक्तीच्या नसा नसात भिनल्या पाहिजेत, तरच निरपेक्ष सत्याकडे वाटचाल होऊ शकते. सत्य ही आत्म्याची आंतरिक शक्ती असते यावर गांधीजीचा ठाम विश्वास होता.

गांधिजींची अहिंसेची संकल्पना :गांधीजींनी जेवढे सत्याला महत्व दिले तेवढेच महत्व अहिंसेला दिलेले दिसून येते. सत्य प्राप्त करण्यासाठी अहिंसेचा अधार घ्यावाच लागतो. सत्यरुपी वृक्षाला आलेले गोडफळ म्हणजे अहिंसा होय. गांधी सत्याला परमेश्वर म्हणतात. म्हणून परमेश्वराचा शोध अहिंसेच्या मार्गानेच घेता येतो. हिंसेचा मार्ग पत्करणे म्हणजे सत्यापासून दुर जाणे होय, परमेश्वराला इजा पोहचविणे होय.

शरीर आणि मन या दोन्ही मार्गाने अहिंसेचे पालन झाले पाहिजे. कठोरशब्द बोलणे म्हणजे हिंसा करणे होय. दुसऱ्याचे हित साधण्यासाठी स्वतः घेतलेल्या कष्टाची पर्वा न करता सतत कार्य करीत राहणे म्हणजे अहिंसा होय.

अहिंसेचे प्रकार :

1) **निषेधात्मक अहिंसा :-** व्यक्तीने आपल्या कार्याद्वारे तसेच शब्दांद्वारे इतरांना न दुखविणे म्हणजे निषेधात्मक अहिंसा होय.

2) **विधायक अहिंसा :-** केवळ दुसऱ्याला दुःख न होणे, हत्या न करणे, त्रास न देणे म्हणजे अहिंसा नसून दुसऱ्यावर प्रेम करणे, त्यांच्या सुखासाठी धडपड करणे म्हणजे विधायक अहिंसा होय

3) **निरपेक्ष अहिंसा :-** या अहिंसेला गांधीजींनी सर्वश्रेष्ठ मानले आहे. निरपेक्ष अहिंसेच्या मार्गाने सत्याची म्हणजेच इश्वराची प्राप्ती होते. यालाच गांधीजी महापुरुषांची अहिंसा असे म्हणतात.

अहिंसेचे उपप्रकार :

1) **सामर्थ्यवानांची अहिंसा :** यात दोन व्यक्ती किंवा दोन राष्ट्रे यांच्यात संघर्ष झाल्यास व्यक्ती किंवा राष्ट्र सामर्थ्यवान असूनही प्रतिकार करीत नाही. हिंसा करणाऱ्यास माफ करते. त्यामुळे समोरच्या व्यक्तीचे हृदयपरिवर्तन होते. अशी व्यक्ती सामर्थ्यवान असूनही प्रतिकार करीत नाही. त्याला गांधीनी सामर्थ्यवानांची अहिंसा असे म्हटले आहे.

2) **दुर्बलांची अहिंसा :** स्वतःमधील दुर्बलतेमुळे अशी अहिंसा नाईलाजाने स्विकारावी लागते. अशी अहिंसा स्विकारण्यात कोणत्याही प्रकारची नैतिकता नसते. हिंसा शक्य नाही म्हणून स्विकारलेली अहिंसा ही आशक्तांची, दुर्बलांची अहिंसा, असे गांधी म्हणतात.

3) **भित्र्यांची अहिंसा :** जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा गट भिन्न असल्यास तो प्रतिकार करण्याऐवजी रणांगण सोडून जात असेल तर त्याच्या हातून हिंसा होण्याचा प्रश्नच उद्‌भवत नाही. म्हणून गांधीनी त्यास भित्र्यांची अहिंसा असे म्हटले आहे. भिती व अहिंसा दोन्ही गोष्टी एकत्र राहू शकत नाहीत.

निष्कर्ष :

1) सत्याचा साक्षात्कार होण्यासाठी अंतःकरण शुध्द व पवित्र असणे गरजेचे आहे. हे गांधीजीचे विधान सर्वमान्य झाले आहे.

2) अहिंसा हा आत्मशक्तीचा उपयोग करण्याचा मार्ग आहे तेव्हा आत्मशक्ती जागृत ठेवणे गरजेचे आहे.

3) गांधीजीच्या सत्य व अहिंसेच्या संकल्पनेला प्रत्येकाने आत्मसात केल्यास सत्यावर व अहिंसेवर आधारलेला समाज अस्तित्वात येईल व शांतता प्रस्थापीत होऊन स्वैराचार माजणार नाही.

4) सत्य आणि अहिंसा हे गांधीजींच्या जीवनपध्दतीचे प्राणत्त्व सर्वांसाठी प्रेरणादायी आहे.

5) आज अनेक राष्ट्रांनी शालेय, महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात गांधीजींच्या सत्य आणि अहिंसेच्या संकल्पनेचा समावेश केलेला दिसून येतो. याचा उद्देश हिंसात्मक पिढी अस्तित्वात येऊ नये, हाच आहे.

संदर्भ सूची :

1) डॉ. कस्तुरे - वाडकर प्रभा - पास्वीमात्य आणि भारतीय राजकीय विचारवंत
2) डॉ. भोगले शांताराम - आधुनिक भारतीय विचारवंत
3) प्रा. सोनुने यशवंत - मंथन
4) आर. के प्रभू आणि राव यु. आर - महात्मा गांधीचे विचार
5) डॉ. राठी शुभांगी - भारतीय राजकीय विचारवंत

❑❑❑

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghat...
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431...

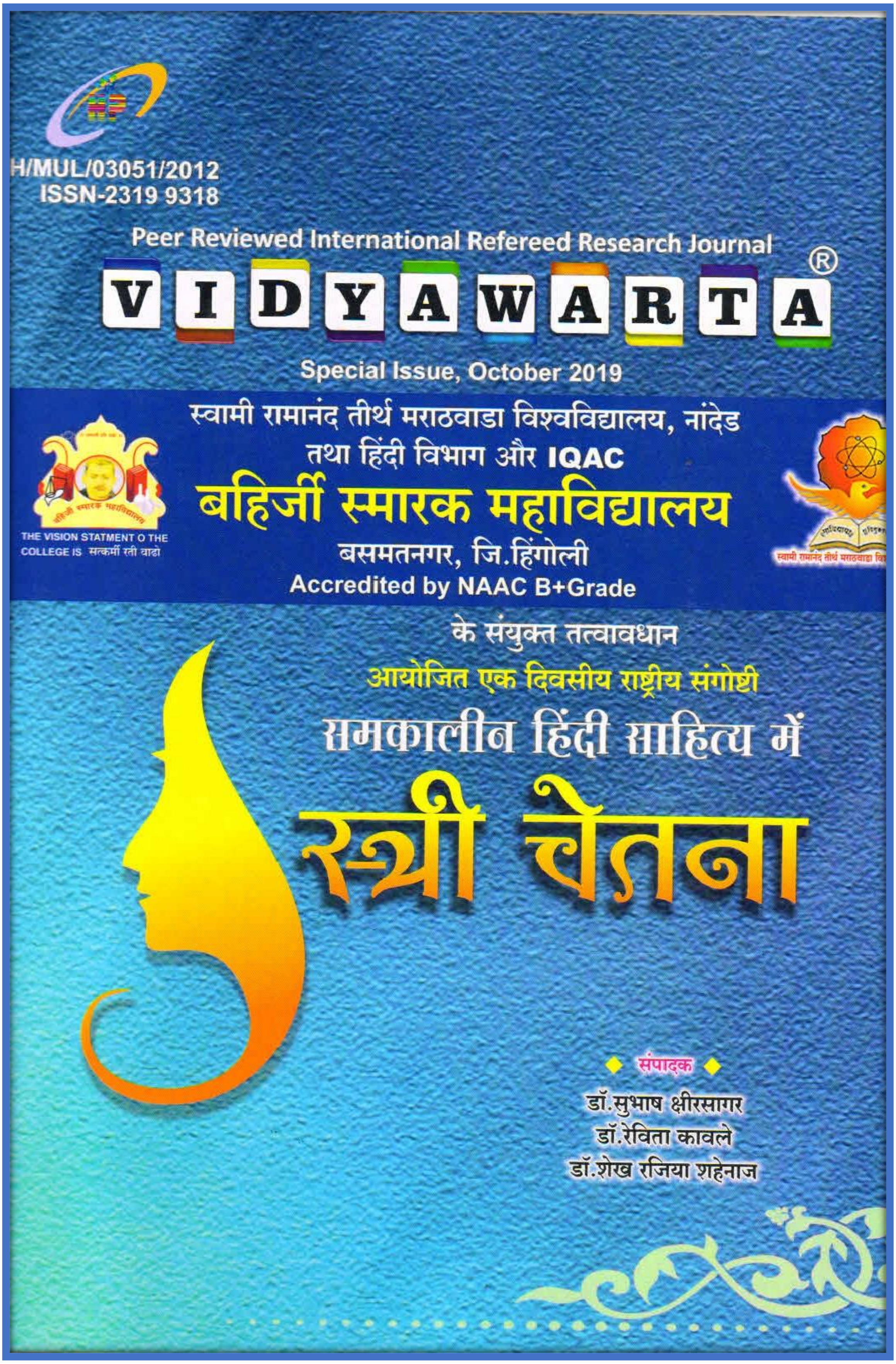
H/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
VIDYAWARTA®
Special Issue, October 2019
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विश्वविद्यालय, नांदेड
तथा हिंदी विभाग और IQAC
बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय
बसमतनगर, जि.हिंगोली
Accredited by NAAC B+Grade
THE VISION STATMENT O THE COLLEGE IS सत्कर्मी रती वाढो
के संयुक्त तत्वावधान
आयोजित एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी
समकालीन हिंदी साहित्य में
स्त्री चेतना
संपादक
डॉ.सुभाष क्षीरसागर
डॉ.रेविता कावले
डॉ.शेख रजिया शहेनाज

२. कहानी विधा

24) मंजूर एहतेशाम के कथा साहित्य में नारी चेतना
फिरोज बालसिंग, जाकिर हुसैन गुलगुंदी, धारवाड ||76

25) समकालिन हिंदी कथा साहित्य में स्त्री चेतना
प्रा. नयन भादुले -राजमाने, लातूर ||78

26) सुधा अरोडा की कहानी में स्त्री चेतना
अर्चना रमेशचंद्र बंग-सोमाणी, परभणी ||81

27) उषा प्रियंवदा की कहानियों में नारी चित्रण
बलांडे स्वर्णा तुकाराम, लातुर ||82

28) चित्रा मुद्गल की कहानियों में नारी चेतना
डॉ. बायजा कोटुळे, बीड ||84

29) नासिरा शर्मा के कहानियों में स्त्री चेतना
प्रा. यु. ए. बिरादार, नांदेड ||87

30) अलका सरावगी के कथासाहित्य में चित्रित नारी संघर्ष
ज्योती शशिकांत कांबळे, औरंगाबाद ||88

31) मालती जोशी के कथा साहित्य में नारी चेतना
प्रा. कल्याण शिवाजीराव पाटील, नांदेड ||90

32) समकालिन हिंदी कथा साहित्य में स्त्री चेतना
प्रा.डॉ. पवन नागनाथराव एमेकर, नांदेड ||92

33) चित्रा मुदगल की कहानियों में स्त्री चेतना
प्रदीप सोपान खिल्लारे, औरंगाबाद ||94

34) 'और अब' कहानी में नारी चेतना
डॉ. पुष्पा गोविंदराव गायकवाड, देगलूर ||96

35) नारी चेतना की दास्तान 'कठगुलाब'
डॉ. रेविता बलभीम कावळे, हिंगोली ||97

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

दिव्या, 'नष्ट तीर' की रीना, 'नयी कोंपल' की बिन्नी, 'तूफान के बाद' की अलका, 'अकेली राह' की जया, 'बिखरे तिनके नया मोड' की मणि समाज द्वारा निर्मित दायरों की कैद में छटपटाती रहती है।

उषाजी की कहानी 'मोहबन्द' की नायिका अचला और 'जाले' के नायक राजेश्वर की साहसहीनता और दुर्बलता इनकी कहानियों के आलोचकों को अखरती है। लेखिका ने परिस्थितियों का ताना बाना ऐसा बुना है कि विकास, राशि न होकर मुक्ता का बन गया है। नयी परिस्थिति के अनुकूल नये संवेदन की झलक इस कहानी में मिलती है, अर्थात् नारी मन को भीतर ही भीतर मथनेवाली समस्यायें पारिवारिक जीवन के मधुर क्षण, चुटकियाँ, कसक आदि इसमें दृष्टिगोचर है। उषाजी की इन कहानियों में प्यार, स्नेह, ममता की कोमलता है, भोलापन है, विद्रोह की चिनगारी है, नयी राह बनाने का आत्मविश्वास है। हर कहानी मन की गहराई तक ऐसे उतर जाती है कि बरबर याद रह जाती है। उषाजी के 'झूठा दर्पण' की नायिकायें मनोवांछित जीवन साथी न पा सकने के कारण भावावेश में आजीवन कुमारी रहकर जीने की नियति, स्वीकार कर लेती है। इन्हें जीवन निर्वाह का साधन हस्तक्षत करने का कारण परावलम्बन का सहारा नहीं लेना पडता। .

कहानी साहित्य के क्षेत्र में उषा प्रियंवदा का कार्य अनन्य एवं अलौकिक रहा है। कहानी लेखन के साथ-साथ वे उपन्यास और अनुवादकला का भी परिचय दिया है। मीराबाई और सूरदास की रचनाओं का अनुवाद अंग्रेजी में किया है। देश-विदेश के विश्वविद्यालयों और संस्थाओं के निमंत्रण पर संगोष्ठियों में भी हिस्सा लिया है। अत: उनकी कथायात्रा अभी जारी है। उनके अंदर अभी भी तमाम चरित्र, घटनाएँ, अनुभव शब्दों में अभिव्यक्ति पाने के लिए आतुर है।

संदर्भ सूची

१. संपूर्ण कहानी - उषा प्रियंवदा, भूमिका
२. उषा प्रियवंदा की कहानियों में टूटते जीवन मूल्यों का यथार्थ चित्रण, अविनाश महाजन, पृ. १७
३. शून्य तथा अन्य रचनाएँ, उषा प्रियंवदा पृ.११३
४. मेरी कहानियाँ उषा प्रियवंदा, सं. डॉ. निर्मला जैन, पृ.८
५. जिन्दगी और गुलाब के फूल, उषा प्रियंवदा पृ.११३
६. कितना बडा झूठ, उषा प्रियंवदा पृ.२५
७. एक कोई दूसरा, उषा प्रियंवदा पृ.१३
८. मेरी कहानियाँ उषा प्रियवंदा, सं. डॉ. निर्मला जैन, पृ.८
९. जिन्दगी और गुलाब के फूल, उषा प्रियंवदा पृ.११४
१०. मेरी कहानियाँ उषा प्रियवंदा, सं. डॉ. निर्मला जैन, पृ.११

❑❑❑

28

चित्रा मुद्गल की कहानियों में नारी चेतना

डॉ. बायजा कोटुळे
हिन्दी विभागाध्यक्षा,
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर
ता. अंबाजोगाई जि. बीड

****

समकालीन हिन्दी कथा साहित्य में चित्रा मुद्गल का नाम आदर से लिया जाता है। उन्होंने अपने साहित्य में समाज के जड मूल्यों को ललकारा है। यातना चाहे सर्वधरा वर्ग की हो या नारी की उसके तह तक जाने की कोशिश करती है। उन्होंने कहानियों के माध्यम से सामाजिक मूल्य, जातिभेद, भष्टाचार, अन्याय, शोषण अमानवीयता, आधुनिक नारी का रुप, समस्याएँ और उसकी दबी हुई इच्छओं को चित्रित किया है। चित्रा मुद्गल की कहानियों में नारी समस्या, नारी की स्थिति पढी-लिखी नारी, अनपढ नारी, विधवा नारी, वेश्या, भीख माँगनेवाली नारी तथा मीडिया जगत की शोषित नारी, आदि विषयोपर अपनी लेखणी चलाई है। उनकी कहानियाँ का मुख्य उद्देश्य नारी मुक्ति रहा है।

चित्रा मुद्गल की कहानियों में नारी विविध रुपों को लेकर सामने आती है। उनकी नारी परम्परागत रुढियों को तोडकर विविध क्षेत्रों में अपनी पहचान बनाती है। वह वर्तमान समय में अनेक समस्याओं का सामना करती हुई दिखाई देती है। पति हो या अन्य कोई वह आर्थिक दृष्टि से स्वालम्बन होकर मानसिक दृष्टी से स्वतंत्र होकर आत्मनिर्भर हो रही है। इस संदर्भ में प्रभा खेतान का कथन है, "मुक्ति की पहली शर्त है कि स्त्री आर्थिक रुप में स्वावलंबी हो। यदि इस शर्त को कोई औरत पुरा कर ले तो वह अपनी जिंदगी की आधी से अधिक लडाई जीत लेती है।"[१] इस से स्पष्ट होता है कि उनकी कहानियाँ में आत्मनिर्भर और स्वतंत्र नारी की चेतना दिखाई देती है।

मुद्गल की आत्मनिर्भर तथा स्वतंत्र नारी से सम्बन्धीत कहानियाँ है - प्रमोशन, ताशमहल, बावजुद इसके आदी।

'ताशमहल' इस कहानी में नारी इस कहानी में नारी आत्मनिर्भर और स्वतंत्र रुप दिखाई देती है। शोभना इस कहानी की नायिका है। पति दिवाकर से उसे एक बेटा भी है। जिसके सहारे वह पुरा जीवन बिताना चाहती है। लेकिन बाद में उसके जीवन में निशीथ

आ जाता है। उसे दिवाकर के बच्चू के साथ स्वीकार करता है और उसके साथ शादी करता हैं। निशिथ ने काहा था कि हम दुसरे बच्चे की कामना नहीं करेंगे। लेकिन गलती से गर्भ ठहर जाता है। शोभना इस गर्भ को गिराना चाहती थी, पर निशीथ उसे दुसरे बच्चे को जन्म देणे के लिए मजबुर करता है। रोनु का जन्म होते ही निशित रोनु का ही पिता बनता है और बच्चु को घृणा से देखने लगता है। रोनु को पुरा परिवार था बच्चू के लिए सिर्फ उसकी माँ। निशीथ बच्चू के साथ सौतेलेपण का व्यवहार करता है। जब बच्चु बीमार हो जाता है, तो उसे अस्पताल लेजाने के बजाए घृणित दृष्टिसे कहता है, "टॉयफाइड है, कँसर नहीं मर नहीं जायेगा बच्चू।"[२] निशीत को बच्चू के चेहरे में शोभना का पूर्व पति दिवाकर का चेहरा नजर आता है, इसलिए वह उसके साथ सौतेलेपण का व्यवहार करता है। इसी कारण वह छोटी-छोटी बात के लिए भी मारता पीटता है। एक दिन बच्चू को अपने माँ के पास सोता देखकर निशीत उसे निर्दयतापूर्वक पलंग पर पटक देता है। शोभना उसे रोकती हुए पुछती है कि वह बच्चु के साथ ऐसा व्यवहार क्यों कर रहे हो? तब निशिथ कहता है, "बच्चू को जब भी मैं तुम्हारे अंग में स्तनों के बीच सिर गडाये दुबका हुआ पाता हूँ, मुझे वह दिवाकर नजर आता है, इस घर में, अपने और तुम्हारे बीच इसे मैं और नहीं बरदाश्त कर सकता।"[३] निशीथ का यह रुप देखकर शोभना चकित रह जाती है और उसके फटकारते हुए कहती है, "जो व्यक्ति मेरे जीवन से निकल चुका है, उसे तुम अबोध बच्चे में खोज रहे हो, यह दिवाकर का अंश जरुर है, निशिथ किन्तु यह मेरा भी अंश है, तुम मुझे क्यों नही खोज सके बच्चू में और उसे क्यों नहीं अपना सके।"[४]

शोमना अपना तबादला करना चाहती थी, लेकिन निशीत का व्यवहार देखते हुए, बच्चू के साथ शिमला जाने का निर्णय लेती है। इस तरह अपना स्वतंत्र जीवन जीने का निर्णय करना आत्मनिर्भर होने का नतीजा है, वह किसी पर बोझ बनकर नहीं रहती। डॉ. गोरक्ष थोरात के अनुसार "लेखिका ने शोभना को आत्मनिर्भर स्वाभिमानी, ममतामयी और अपने दायित्व के प्रति निष्ठावान स्त्री के रुप में चित्रित किया है। जो सही अर्थ में आज की नारी की छवी है।"[५] इसके साथ ही प्रमोशन और बावजुद इसके इन कहानियों में भी आत्मनिर्भर तथा स्वतंत्र नारी की चेतना दिखाई देती है।

आज नारी शिक्षित होने के कारण पुरुष प्रधान समाज में नारी पुरुष के साथ कंधे से कंधा मिलाकर कार्य करती हुई दिखाई दे रही है, चित्रा मुद्‌गल ने भी कामकाजी नारी को लेकर कहानियाँ लिखी है। जैसे लक्षागृह, दरामियान, स्टेपनी, शून्य, सुख, लिफाफा आदि कहानियाँ में कामकाजी नारी का चित्रण किया है।

'लिफाफा' इस कहानी में नौकरी करती अनु के प्रति माँ बाप के बदलते दृष्टिकोण का चित्रण किया है। अनु नौकरी करती है और उसका भाई बेरोजगार है। आशोक के प्रति खैया बदल जाता है। डॉ. चौधरी वेदवती के अनुसार, "अर्थ व्यवस्था के कारण माँ - बाप के विचारों में परिवर्तन आया है। कमाऊ लडकी लडके से ज्यादा प्यारी है। कामकाजी नारी के जीवन में आये परिवर्तन की ओर लेखिका ने संकेत दिया है।"[६] आर्थिक आधार पर एक ही घर में बेटे और बेटी के प्रति बनते बिगडते सम्बन्धों की पडताल करती लिफाफा कहानी है।

मध्यवर्गीय नोकरी पेशा नारी घर एवं नोकरी संभालते एक मिशन का पूर्जा बन जाती है। 'सुख' कहानी में मध्यवर्गीय सुमंगला की कहानी है जो कामकाजी नारी है, और अकेली रहती है, उसके घर में कोई मर्द नहीं है इसलिए उसकी नौकरानी फुली उसके घर में काम नहीं करना चाहती। फुली सोनाली से कहती है, "इस घर में काम करने को मन नहीं लगता घर में कोई मर्द नहीं।"[७] इस कहानी में लेखिकाने निम्नवर्ग की नारी को बदलती मानसिकता का चित्रण किया है।

'शून्य' कहानी कामकाजी नारी के मातृत्व के पहलू को उजागर करती है। यह त्रिकोणात्तमक कहानी है। इसमें राकेश सरला और बेला है। राकेश और सरला तलाक लेकर अलग रहते है। राकेश बेला के साथ शादी करके अपना घर बसाता है। सराला दिपू को उसके पिता के पास छोड देना चाहती है, ताकि उसे अपने जिम्मेदारी का एहसास हो। लेकिन जब बेला माँ नही बन पाती तो राकेश पिता का हक्क जताते दिपू को अपने साथ ले जातना चाहता है। लेकिन सरला उसका विरोध करती है और कानून से लडने के लिए भी तैयार हो जाती है। लेकिन अपने बेटे दिपू को अपने से अलग नहीं होने देती। डॉ. चौधरी वेदवती के अनुसार, "कामकाजी नारी होने के नाते वह अपने बालक दिपू को किसी भी किमत पर राकेश और बेला को नहीं देना चाहती, वह सुप्रीम कोर्ट तक लडने के लिए तैयार है। यदी कामकाजी न होती तो समझौता कर लेती।"[८]

चित्रा मुद्‌गल की कहानियों में चित्रित झोपडपट्टियों में रहनेवाली नारी शांतिपूर्ण ढंग से अन्याय का विरोध करती है। वह अन्याय अत्याचार सहने के बजाए उसका विरोध करते हुए दिखाई देती है। चित्रा मुद्‌गल ने झग्गी झोपडियों से सम्बन्धित अपनी कहानियों में माननीय संवदेना प्रेम, ममता, वात्सल्य, स्वाभिमान, आत्माभिमान आदि का चित्रण किया है। इस तरह को कहानियाँ है, केंचूल, लेन, आदि। 'लेन' कहानी की नायिका महेन्दरी है। वह चेतना सम्पन्न नारी है। परन्तु परिस्थिती के सामने झुक जातो है। इस कहानी के माध्यम

से लेखिकाने जनसामान्य समस्या को दुर रखते हुए प्रतिकुल स्थितियों में समझौता करने के लिए विवश होती है, यही स्पष्ट किया है।

चित्रा मुद्‌गल की कहानियों में एक विशेषता है और वह है ग्रामीण नारी और शहरी नारी से अधिक चेतना सम्पन्न और जागरुक दिखाई देती है, वह अस्मिता की रक्षा करने के लिए अपने परिवार या पति या फिर समाज से लडने के लिए तत्पर दिखाई देती है। 'सौंदा' कहानी की नायिका मंगल इस विशेषता से परिपूर्ण है। मंगला साहसी और धैर्यशील नारी है। वह आधी रात में आयें गेंदा को अपने घर में आश्रय देकर मदत करती है, जो उसका पति लालू दलाल के हाथ बेचने वाला उसका पति चंदू है। उसको मदत करते समय, अपने परिवार टुटने का डर था पर उसकी अंतरिक चेतना जागृत होती है, वह मदत करती है। वह मन में सोचती है, "घर! कैसा घर गेंदा की बलि के बिनाह पर जीवनदान प्राप्त करता घर! चंदू के कुकृत्यों की नाई से मजबुत होती उस घर की दिवारे!.. छिः छिः ... उस घर में वह सांस ले सकेगी? स्त्री होकर स्त्री के दुर्भाग्य में दुर्भाग्य में साक्षीदार हो सकेगी? चंदू पति है तो क्या अपराधी नहीं है।"[९] मंगला अपना परिवार दांव पर लगाकर स्त्रियों के देह व्यापार करनेवाला अपराधी पति को सजा दिलवाने को ठान लेती है। वह भी एक अपरिचित लडकी के लिए।

'जब तक विमलाएँ है' कहानी भी इसी तरह का विरोध करती दिखाई देती है। विमला अपनी बेटी पर बलात्कार करने वाला अत्याचारियों को सजा दिलाने के लिए पुलिस में रिपोर्ट लिखती है। इसलिए वह अपने पति का मार भी खाती है। पति बार-बार समझाता है कि ऐसा करने से अपनी ही बेइज्जती होगी। फिर भी विमला अपने फैसले पर कायम रहती है। इस फैसले का उत्तर प्रदेशीय महिला मंच की और से उसका सम्मान किया जाता है। लेखिका विमला के बारे में कहती है, "जब भी उससे मिलती हूँ, नयी शक्ति और स्फुर्ति से भर उडती है। सोचती हूँ समाज में जब तक विमलाएँ है, औरत की अस्मिता अपने अधिकार से वंचित नही रह सकती न कोई उसे वंचित कर सकता है।"[१०] स्पष्ट है कि विमला जैसी नारियाँ समाज मे रहेंगी तो वह एसे भेडियों को सबक सिखाएंगी कि फिर कोई भी स्त्री को बुरी नजर से देखने की हिम्मत भी नहीं करेगा।

निष्कर्ष :-

चित्रा मुद्‌गल की कहानयों में चित्रित नारी अस्मिता की रक्षा करते हुए दिखाई देती है। उनकी कहानियों में कामकाजी नारी से लेकर झुग्गी झोपडपट्टी यों में रहनेवाली नारी का चित्रण हुआ है। साथ ही ग्रामीण दलित, विधवा, वेश्या, मीडिया, शिक्षित नारी, कर्तव्यदक्ष नारी, महानगरीय नारी आदि का चित्रण किया है। जो अपने अधिकारों के प्रति अधिक सजग दिखाई देती है। उनकी कहानियों में नारी अधिक विद्रोही नहीं पर अपने ऊपर होनेवाले अन्याय अत्याचार का विरोध अवश्य करती दिखाई देती है। स्पष्ट है कि चित्रा मुद्‌गल ने कहानियोंके माध्यम से नारी जीवन के विभिन्न पहलूओं पर प्रकाश डाला है।

संदर्भ संकेत :-

१. डॉ. अमरज्योति, महिला उपन्यासकारी में नारीवादी दृष्टि- पृ.१५
२. चित्रा मुद्‌गल, जगदंबा बाबू गाँव आ रहे है-पृ.५५
३. वही-पृ. ६३
४. वही -पृ.६४
५. डॉ. गोरक्ष थोरात, चित्रा मुद्‌गल के कथा साहित्य का अनुशीलन - पृ.१५९
६. डॉ. चौधरी वेदवती ऊर्फ सौ.लाडके वी.पी., नवम्‌, दशक की कहानियों में कामकाजी नारी की भूमिका पृ. ३८
७. चित्रा मुद्‌गल, जिनावर -पृ.५०
८. डॉ. चौधरी वेदवती उर्फ सौ. लाडके वी.पी., नवम दशक की कहानियों में कामकाजी नारी की भूमिका पृ. १९७
९. चित्रा मुद्‌गल, जगदंबा बाबू आ रहे है- पृ. २८
१०. चित्रा मुद्‌गल, लपटे - पृ. १००

❑❑❑

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 20 Vol II

Title of the issue **भारतीय समाज और विकलांग (दिव्यांग) विमर्श**
Indian Society & Ideology of Disability

© All rights reserved with the College & publisher Price : Rs. 400/-

PUBLISHED BY
Editor – Arun Godam
Latur

Guest Editor
Principal Dr. V.D. Satpute

Associate Editor
Dr. Shivaji Wadchkar

Assistant Editor
Dr. V.B. Kulkarni, Dr. A.K. Jadhav, Dr. S.A. Tengse

PRINTED BY
Shaurya Publication
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :
Oct. 2019

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Special Issue XX , Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Octomber 2019 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Vasunchara ... GHATNANDUR

प्रा.डॉ.भारती नकुलराव कांबळे
दया प्रकाश सिन्हा का सीढियाँ नाटक में व्यक्त अंध खालू के विशेष सन्दर्भ में 78
प्रा. डॉ. रमेश कांबळे
विकलांगों के प्रकार 81
श्रीमती. लतिका मोहन काटे
कथासाहित्य में विकलांगता की आत्मनिर्भरता 85
डॉ.पुष्पा गोविंदराव गायकवाड
आधुनिक दौर की देन मनोवैज्ञानिक विकलांगता 88
केंद्रे डी. बी.
हिन्दी उपन्यास साहित्य में विकलांग विमर्श 91
(विषेष संदर्भ मृदुला गर्ग, शिवानी)
प्रा.डॉ.कुलकर्णी वनिता बाबुराव
दिव्यांग पर विजय प्राप्त व्यक्तित्व 96
डॉ. बायजा कोटुळे
मालती जोशी के कथा साहित्य में विकलांग विमर्श 100
प्रा.डॉ.पवार आर.एस.
विकलांगता : स्वरूप एवं भेद 103
प्रा.डॉ. राजकुमार पंडितराव जाधव
जयवंत दलवी के 'बॅरिस्टर' नाटक में स्त्री की विद्रोह मनोवृत्ती 107
प्रा. डॉ. बलवीरचंद्र वा. राजुरकर
हिंदी कथासाहित्य में अभिव्यक्त विकलांग संघर्ष 111
वाढेकर रामेश्वर महादेव
विकलांगता और मानवी जीवन की स्थिती 113
डॉ. मधुकर राऊत
हिंदी उपन्यासों में विकलांगों का जीवन 117
प्रा.डॉ. लहाडे मुरलीधर अच्युतराव
विकलांग सुरक्षितता : प्रशासकीय कायदे आणि योजना 121
प्रा.डॉ. तिडके केशव दत्तराव
हिंदी साहित्य मे विकलांग विमर्श 125
प्रा. डॉ. मालती धोंडोपंत शिंदे चव्हाण
प्रेमचंद युगीन कहानियों मे चित्रित विकलांग विमर्श 128
प्रा.डॉ.भिमराव भाऊराव मानकरे
सूअरदान' उपन्यास में अभिव्यक्त विकलांग चरित्र 132
प्रा. डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड
लोकगीतों में विकलांग विमर्श 137
डॉ. सय्यद शौकत अली
विगलांगों पर तकनीकी विकास का प्रभाव 141

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue XX , Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Octomber 2019 | SJIF | Impact Factor : 7.139

दिव्यांग पर विजय प्राप्त व्यक्तित्व

डॉ. बायजा कोटुळे
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता. अंबाजोगाई जि. बीड

साहित्य और समाज को अलग करके नहीं देखा जाता क्योंकि साहित्य तो समाज का दर्पन होता है। समाज की अनेक घटनाएँ, समस्याओं का चित्रण साहित्यकार अपने साहित्य में चित्रित करता है। जिस प्रकार समाज में अनेक प्रकार की व्यक्तियाँ उनकी अनेक प्रवृत्तियाँ देखने को मिलती है, उसी प्रकार विकलांग चरित्र भी देखने को मिलते है। साहित्य में तो प्राचीन काल से ही विकलांग चरित्रों को चित्रित किया है, पर उसकी और किसी का ध्यान गया नहीं है। विकलांगता दो कारणों से आती है, एक तो जन्मजात से होती है, और दुसरी दुर्घटना के कारण आती है। प्राचीन काल से विकलांग व्यक्तियों ने समाज के लिए व्यापक योगदान दिया है। उनका योगदान इतना प्रभावी रहा है कि सामान्य व्यक्ति को सोचने के लिए मजबुर करता है कि ये लोग वास्तव में विकलांग थे भी या नहीं। इसलिए मुझे लगता है कि साहित्य में या समाज में विकलांग मानवों की जीवन की स्थिती , या परिस्थिती का चित्रण प्रारंभ से ही होता आया है। लोंगो की दृष्टि से अभिशप्त मानी जानेवाली विकलांगता मेरी दृष्टि में एक विशेष वरदान है। इसी कारण इस विकलांगता पर विचार - विमर्श होना जरुरी है ताकि को पता चले की विकलांग भी समाज का एक महत्वपूर्ण अंग है। उनमें भी वह क्षमता है जो सामान्य लोगों में है। विकलांग व्यक्ति भी समाज में रहकर हर क्षेत्र में सर्वोच्च कार्य कर सकता है।

प्राचीन काल से ही विकलांगता पर धर्मग्रंन्थों ऋषी मुनियों, संतो आदि व्दारा विचार किया गया है। मानवीय सभ्यता के प्रारंभ से ही विकलांगो के प्रति सम्मान, सद्‌भव, आत्मीयता, प्रेम, मानवता, समभाव आदि भावों की प्रमुखता रही है। भारतीय संस्कृती और पुराणों में कहा गया है कि मानव जीवन की सफलता या मोक्ष यह स्वर्ग प्राप्ती में नहीं तो गरिबों एवं विकलांग लोगो की सेवा करने में है। अनेक शास्त्रों में कहा है कि, प्राणियों, दरिद्रो, मुखे, अपाहिजे, अंधे, बेसहारा, लगडे, लुले लोंगों की सेवा करने से मोक्ष प्राप्त होता है। इन लोगों को ईश्वर का रुप माना जाता है। 'श्रीमद्‌भगवद्‌गीता' है, में कर्मयोग कें प्रसंग में भगवान श्रीकृष्ण ने अर्जुन को कहा है, ज्ञानी व्यक्ति सभी प्राणियों में समभाव अर्थात समान दृष्टि रखता है।

"विद्या विनय संपन्ने, ब्रम्हणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैवश्वपाकेच पंडित : समदर्शिः ।।[1]"

श्रीमद्‌भगवद्‌गीता - 5 - 18

अर्थात सभी के प्रति समान भाव रखने की दृष्टि हमें हमारी संस्कृती और पुराणों नें दी है। प्राचीन काल से ही देवी-देवताओं की दृष्टि विकलांगोंको प्रति प्रेमात्मक और सकारात्मक रही है। ऐसा कहा जाता है, कि भगवान श्रीकृष्ण ने कंस की दासी कुब्जा के हाथों से चंदन लगवाकर अपनी सुंदरता को बढाया था। और कुब्जा भी कृष्ण की कृपा दृष्टि से अत्यंत सुंदर बन जाती है। साथ ही कृष्ण ने धृतराष्ट्र और गांधारी का सम्मान ही कियां हुआ दिखाई देता है। इसी विचार को संत - महंतो ने ऋषि -मुनि यो महात्माओं ने आगे बढाया है। समाज में जो भी अपाहिज है, अंधे, बहरे, लुले, लंगडे हैं वे लोगो के घृणा के पात्र नहीं है तो आदर एवं समान के पात्र है।

विकलांगता से तात्पर्य है, जिसका कोई अंग टुटा है, बेकाम हुआ है अथवा अशक्त है, जैसे मानव अथवा प्राणी को विकलांग कहा जा सकता है। अर्थात शारिरीक एवं मानसिक रुप से दुर्बल, अशक्त अथवा कमजोर व्यक्ति को विकलांग कहा जाते है। मुझे यहाँ दुष्यन्त कुमार की पंक्ति याद आ रही है, "कैसे आकाश में सुराख हो नहीं सकता। एक पत्थर तो तबीयत से उछालों यारों।"[2] इस बात के आज के कई विकलांग चरितार्थ करते है। विकलांग की परिभाषा देते हुये प्रा. दामोदर जी कहते है कि, कुदरत की दी हुई शारिरीक, मानसिक, दुर्बलता, न्युनता या विरुपता विकलांगता है, यह विकलांगता दुःख की जननी है। लेकिन इस सत्य को न स्विकारते, हुए उससे दुर भागना या डरना कायरता है। उसका डटकर सामना करना ही पुरुषार्थ है। शरीर भले ही विकलाग हो, मन विकलांग नहीं होना चाहिए क्योंकि मन तो ऊर्जा का केंद्र है। जो व्यक्ति संस्था या समाज विकलांगो के अस्तित्व की रक्षा व उनकी उन्नती के लिए काम करता है, वह मानवता का सच्चा मित्र है, उसका पहरी है।"[3] बृहत प्रामाणिक हिन्दी कोश में विकलागंता के संदर्भ में कहा है, "जिसका कोई अंगद टुटा या बेकाम हो खंडित अंगावाला।"[4] कहा जा सकता है कि विकलांगता का दायरा बहुत बडा है। विकलांगता की स्थिती कही भी किसीके भी साथ कही पर भी हो सकती है। जिसकी शिकार मेंरी सहेली डॉ. रेविता कावळे हुई।

डॉ. रेविता कावळे जब एक साल की थी तब उसे बहुत जोर का बुखार आया और यह पोलिओं की शिकार हुई। पोलिओं के कारण उसका एक पैर कमजोर हो गया। उसके माता-पिताने बहुत से अस्पतालों में दिखाया। देवी-देवताओं की मन्नते मांगी, फिर भी उसका एक पैर कमजोर ही रह गया। आज वह घुटनों पर हाथ - रखकर चलती है। आज वह एम.ए.बी.एड, एम.फिल, पी.एच.डी., सेट इतनीसारी उपधियाँ हासिल करके आज वह बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय में सहाय्यक प्राध्यापक के रुप में कार्यरत है।

वह एक छोट से गाव कि अपाहिज लडकी आज उच्चपद पर कार्यरत है। उसकी और देखते हुये मुझे लगता है कि, "जरा सोचिये जो विकलांग है, उसका जीवन दर्शन क्या होगा। शायद एक शुन्य जिसकी हम आप कल्पना मात्र ही कर सकते है, उसकी सोच उसका व्यक्तित्व बाधाएँ, लक्ष्यहीन दुसरों पर निर्भर जीवन और एक बहुत बडा प्रश्नवाचक, चिन्ह जिसका शायद उत्तर खोज पाना वांकई एक चुनौती है।"[5] अर्थात डॉ. रेविताजीने इस अपाहिज की चुनौती से जीतकर आज वह एक सफल जीवन व्यतीत करती हुई दिखाई देती है। उसके गाँव में पाचवी कक्षा तक ही पाठशाला थी। आगे की पढाई के लिए केज में आना पडता था। घर की आर्थिक परिस्थिती इतनी अच्छी नहीं थी कि वह बस या ऑटो से पढाई के लिए केज में आती-जाती। इसलिए वह अपने गाव से केज तक (5 कि.मी अंतर) पैदल चलकर नौंवी तक की पढाई की। दसवी के लिए केज में एक मकान किराये पे लिया। उसके माता-पिता हर दिन मजदुरी करके अपने पाच बच्चो को पाल रहे थे। घर में सबसे बडी डॉ. रेविता ही थी। फिर भी उसके माता - पिताने उसे किसी चीज की कमी महसुस न होने दी।

ग्यारवीसे हम साथ साथ पढे थे। वह स्वभाव से शांत और बहुत संयमी है मैं उसके साथ पुरे सात-साल रही हूँ। इन सात सालों में उसे देखकर ऐसा लगा की वह शरीर से विकलांग क्यों न हो, परन्तु अपनी अन्य क्षमताओं को जानकर अपने कल्याण के लिए कार्य में प्रवृत्त हो गई, और अपने कार्य के शिखर की चोटी को छुकर अपना जीवन अच्छी तरह से व्यतीत करने लगी। उसके साथ रहते समय मैंने यह महसुस किया कि समाज उसके साथ सह्दयतापूर्वक व्यवहार करता है। क्योंकि वह जब कही पैदल चलती है तो उसे सहायता करने के लिए कोई ना कोई आता था। कही कौनसा फॉर्म भरने के लिए किसी कतार में खडी रही तो उसका फार्म दुसरा कोई भर देता था और उसे बैठने क लिए कहता था।

Special Issue XX, Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Octomber 2019 | SJIF | Impact Factor : 7.139

एम. ए. कि उपाधि प्राप्त करने के लिए हम चारों सहेलियाँ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विश्वविद्यालय में प्रवेश लिया। हम चारों की भी घर की आर्थिक स्थिति औरंगाबाद जैसे शहरों में रहने की नहीं थी, पर हमारे मार्गदर्शक के अनुसार हम चारोंने 'कमवा और शिका' योजना में काम करके और घर की थोडी मदत से हमने हमारी पढाई पुरी की। औरंगाबाद परीसर हमारे लिए नया था। इसलिए वह परीसर देखने की इच्छा हमचारों के मन में थी। जब हमने दौलताबाद का किल्ला देखना चहा तब हमें लगा कि रेवा किल्ले की सिढियाँ चढ पायेगी क्या। क्योंकि वह किल्ला बहुत उंचा है। लेकिन आश्चर्य की बात यह थी कि वह हमसे भी पहले किल्ले की चोटी पर पहूँच गई वह भी बिना थके। यह किल्ला उसने दो बार चढकर दिखाया था। इस कारण उसमें इतना आत्मविश्वास आ गया था। कि वह कोनसा भी काम बढी असानी से कर सकती थी। औरंगाबाद विश्वविद्यालय में सबसे उंची टेकडी गोगाबाबा की थी। वह भी उसने दो - बार चढकर गोगाबाबा का दर्शन लिया था। उसकी इस हिम्मत को देखकर मुझे यहाँ डॉ. विनयकुमार पाठक के वाक्य याद आते है जैसे, "मैं नही मानती कि मैं किसी चीज से चुकी हूँ। मैं जिन्दगी के इंसाफ से छुटी हूँ। हमें अपनी योग्यता पर फोकस करना चाहिए न कि शारीरिक विकलांगता पर क्यों विकलांगता को दया पाने का माध्यम बनाए जाए, क्यों न अपनी दुसरी शक्ति को जगाकर आत्मनिर्भर बने। दुसरों का सम्बल बने।"[6] उसका आत्मविश्वास, उसकी हिम्मत, जीवन की और देखने का उसका नजरीयाँ को देखकर हम भी सोचने पर मजबुर होते थे। मैं अपाहिज हूँ यह सोचकर उसने पढना लिखना नहीं छोडा उसने अपनी पढाई को जीवन का लक्ष्य बनाया। एम.ए. बी.एड. होने के बाद तुरंत विनाअनुदानित महाविद्यालय में नौकरी करने लगी। 2006 से अब वह बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय में कार्यरत है।

उसकी अपाहिजता कहीं पर भी उसके लिए बाधा नहीं बन सकी। घर का काम हो या बहार हो बिना हिचकिचाते करती रहती है। उसका यह काम करने का हौसला देखते हुये एक प्राथमिक आध्यापक ने बिना दहेज लेते हुये उसके साथ विवाह करके उसे पत्नी के रुप में स्वीकार किया। हम सब उसके पती को उसके लिए देवता ही मानते है। अब उसे एक लडका भी है। वह आज सामान्य से भी अच्छा जीवन जी रही है। आज उसकी कामयाबी को देखकर उसके भाई, बहने, रिश्तेदार और हम सब दोस्त गर्व महसुस करते है। इसकी यह कामयाबी उसके माता-पिता नहीं देख, पाये। यही उसके लिये सबसे बडा दुःख है।

निष्कर्ष :-

निष्कर्ष रुप में मैं कहती हूँ विकलांगता के साथ सहृयतासे, सम्मानपुर्वक सम्बन्ध रखने से उनके मन में परिवर्तन होता है। उनका जीने का उत्साह बढने लगता है। कुछ कर दिखने की उम्मीद बढती है। हम सब दोस्तों ने उसे कभी - भी अपाहिज के रुप में नहीं देखा है। इसलिए मुझे लगता है कि आज विकलांगों को सम्मान से जीने के लिए प्रवृत्त करना चाहिए, न कि उसे लंगडा, गुंगा, बहरा लुला, काना, ट्ेडा विक्षिप्त कहकर उसकी उम्मीद को कम करना। बल्कि उनको व्यवस्थित शिक्षित कर उनके जीवनयापन के लिए उन्हें प्रेरित करना है। सामान्य लोगों की तरह उनको स्वीकार कर अपना सखा, दोस्त बनाना है। जिस तरह हमने रेवा को अपना दास्त बनाया है।

संदर्भ संकेत :-

1) भगवदगीता - 5 - 18

2)सायें में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृ. 49

3) विकलांग विमर्श - डॉ. विनय कुमार पाठक, पृ. 18

4) बृहद प्रमाणिक हिन्दी कोश -सम्पा. लक्ष्मण शास्त्र जोशी, पृ. 859

5) विकलांग विमर्श - डॉ. विनयकुमार पाठक, पृ. 211

6) वही, पृ. 98

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

Impact Factor : 0.641 (ISRA)

ISSN : 2279-0306

International Journal of Physical Education, Health & Sports Sciences (IJPEHSS)

Special issue for

National Conference on Interdisciplinary Approaches in Education, Physical Education, Sports and Yoga

7 th March 2020

PEFI

Organised by

R.G.Bagdia Arts, S.B.Lakhotiya Commerce & R.Bezonji Science College Jalna

Department Of Physical Education & Sports

A Journal of Physical Education Foundation of India

GHATNANDUR
Arts & Science College

108	डॉ.लक्ष्मण कदम	खेल पत्रकारिता एक भाषिक कला..!	339
109	डॉ. डापके के.डी.	शारीरिक शिक्षा व शिक्षा	342
110	डॉ.लोकरे गुरुदास आदीनाथ	योगा, स्वास्थ्य एवम् समाज कल्याण	345
111	डॉ. प्रवीण ब्रिजलाल चंदनशिवे	खिलाड़ी और संतुलित आहार	347
112	डॉ. महावीर एन. सदावर्ते	कर्मचारी तथा कामगारों के स्वास्थ के लिए तनाव प्रबंधन अत्यावश्यक: व्यायाम, योगा और खेल उत्कृष्ट तकनीक	352
113	डॉ शाम काबुलीवाले	खिलाडी के खेल प्रदर्शन मे पोषक तत्व युक्त सम्पूर्ण आहार का महत्व.	360
114	डॉ.व्ही.बी.ऊगले	तनाव प्रबंधन के घरेलू नुस्खे..!	363
115	डॉ. वि.म. पवार	खेलों के जरिये राष्ट्रीय एकता का विकास	366
116	डॉ. प्रमिला भगत	खिलाडियों के लिए संतुलित आहार	368
117	प्रा. डॉ. पी. एल. कराड	क्रिडा क्षेत्रातील 'जलतरण' क्रिडा विषयक सूचना व नियमावलीचे अध्ययन	372
118	प्रा. डॉ. पंढरे एस. एम.	क्रिडा मार्गदर्शक : कर्तव्य, जबाबदारी व दक्षता विषयक चिकित्सक विश्लेषण	375
119	प्रा. डॉ. पांडुरंगश्रीरंग रणमाळ	खेळाडूसाठी आवश्यक समतोल आहारविषयक शास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन	378
120	प्रा. डॉ. टेकाळे आत्माराम दादाराव	क्रिडा क्षेत्रातील पंचगीरीसाठी आवश्यक मूलभूत तत्त्वांचे विश्लेषण - एक अभ्यास	381
121	श्री. जगताप जी. एम. श्री. कान्हेरे पी. ई.	ताण - तणावाच्या व्यवस्थापनासाठी योगा अभ्यास ही आधुनिक काळाची गरज	384
122	डॉ. पांगारकर सी बी	शारिरिक शिक्षणात क्रीडा व्यवस्थापण व आयोजन	388
123	डॉ. बिरकायलू के .एस.	खेळ आणि आहार	392
124	प्रा. जानकी वामनराव कुर्तडीकर	सूर्यनमस्काराची मानवी आरोग्यातील भूमिका	394
125	प्रा सतीश वसंतराव लोंढे, प्रा.डॉ. वसंत रामसिंग पवार	प्रशिक्षक व प्रशिक्षणाची तत्वे	397
126	गिरी श्याम नारायण, डॉ. एन. के. शेवाळे	जालना जिल्ह्याची औद्योगिकपार्श्वभूमीवएकुण स्थितिचे अध्ययन	399
127	प्रा. डॉ. उदय परमेश्वर डोंगरे	ऑलिम्पिक स्पर्धेत भारतीय महिला खेळांडूची कामगिरी	403
128	अरुण मारुती पाटील, डॉ. उदय डोंगरे	शारीरिक संरचनेत वय , वजन, उंचीचे महत्व	407
129	संतोष कुमार कपिल देव सिंह डॉ मीनाक्षी पाठक	आरोग्य की दृष्टि से परम पूज्य जनार्दन स्वामी योगाभ्यासी मंडल द्वारा किए गए कार्य का अध्ययन	410
130	प्रा. डॉ. उदय परमेश्वर डोंगरे, तुकाराम मेहेत्रे	आरोग्य, आहार आणि खेळाडू	417
131	DR. SHIWANAND A. MUNDHE (ABSTRACT)	INCULCATION OF HUMAN VALUES THROUGH SPORT EDUCATION AT PRESENT SCENARIO: NEED AND IMPORTANCE	422

Impact Factor : 0.641 (ISRA) ISSN No.: 2279-0306
International Journal of Physical Education, Health & Sports Sciences (IJPEHSS) A Journal of Physical Education Foundation of India
National Conference on Interdisciplinary Approaches in Education, Physical Education, Sports & Yoga; 7th March. 2020

GHATNANDUR College

खेळाडूसाठी आवश्यक समतोल आहारविषयक शास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन

प्रा. डॉ. पांडुरंग श्रीरंग रणमाळ

क्रिडा विभागप्रमुख, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर जि.बीड़

ई - मेल -ranmalps12@gmail.com

प्रस्तावना :

क्रिडा क्षेत्रात तंदुरूस्तीकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक असतेला आहार घेणे अत्यंत त्यासाठी सशक्त आणि समतो . याप्रमाणेच एकोणीसाव्या शतकात क्रॉस .पूर्वीच्या काळात सुकामेवा खाऊन समतोल आहार साधला जात असे . आवश्यक असते कंट्री शर्यतीत भाग घेणारे स्टेकSteak व दारूचा वापर आपल्या आहारात करीत .हे सर्व करणे योग्य का अयोग्य हे वादाचे ठरले . शरीरक्रिया शास्त्रज्ञ, वैद्यक व मार्गदर्शक यांच्यात तर या विषयांत खूप संघर्ष झालाहे एक वर्तुळ आहे ज्यात शरीरक्रिया शास्त्रज्ञ .) अस्ता आहार अभिनव आहार लाडFad) समजतोखेळाडू वैद्यक म्हणून .स विशिष्ट आहार सुचवत नाही, पण मार्गदर्शकांना असे वाटते की आपणास जे वाटते ते श्रेष्ठ असे करताना शास्त्रीय दृष्टीकोन अवलंबण्याचे नाकारून नवीन लाड अन्नाच्या प्रकाराचे काढतात व त्या विरूद्ध असलेले शास्त्रीय पुरावे नाकारतातश्यक सया दृष्टीकोनातून खेडाळूसाठी आव .मतोल आहारविषयक अध्ययन शास्त्रीय दृष्टीकोनातून होणे आवश्यक आहे.या उद्देशानुरूप प्रस्तुत संशोधन विषयाची निवड करण्यात आली आहे .

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) खेळाडूंच्या कामगिरीविषयक आवश्यक तत्त्वांचे विश्लेषण करणे .

२) खेळाडूंसाठीच्या आवश्यक सुविधांचे अध्ययन करणे .

३) खेळाडूसाठी आवश्यक समतोल आहार विषयक शास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन करणे .

खेडाळूना आपल्या कामगीरीत सातत्य आणि श्रेष्ठच सिद्ध करण्यासाठी आहार हा घटक अत्यंत महत्त्वपूर्ण असतो . तो बदल करणे आवश्यक यादृष्टीने खेळाडूना आहारात योग्य असतेखेळाडूसाठी समतोल आहार अ ., ब आणि क या जीवनसत्वाच्या आधारे पुर्ण होत असतो परंतु खेळाडूस रोज कमीत कमीची जगण्यासाठी किती उष्मांक अन्नाची गरज आहे .? सर्वसामान्य माणसास जेवढे उष्मांक लागतात त्याच्या किती पट खेळाडूस द्यावेत तर गरज पूर्ण होते हे काढता येतेअशा . गुणाकांराने खेळाडू खूश झाले तरी त्याचे मार्गदर्शक अन्नाच्या लाडा Fads चा हट्ट सोडतीलच असे नाहीआहारशास्त्र खूपच . त्याचे .मानवी शरीरात कार्यशक्ती जीवरासायनिक क्रियाद्वारे निर्माण कशी होते त्याचे ज्ञानही खूप झाले आहे .प्रगत झाले आहे य दृष्टीकोनातून पुढीलप्रमाणे विश्लेषण करण्यातशास्त्रीआले आहे .

१ (योग्य उष्मांकाचा आहार)Calarie) :

प्रत्येक व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी योग्य उष्मांकाची गरज असते१८सामान्यपणे .-३४ वयाच्या व्यक्ती ३००० कॅलरीज मिळावेतकार्य किंवा खे .स्त या मूलभूत पातळीपेक्षा मिळावेतखूप कष्ट करणाऱ्यास व खेडाळूस यापेक्षा जा .ळ त्यात होणाऱ्या शक्ती व्ययाची उदाहरणे खाली दिली आहेतकॅलरीज ज्वलन २५मिनिटात कापले अंतर तर ५एक मैल अंतर जलद . १२५प्रत्येक मिनिटास किंवा .होतेcal प्रत्येक मैलास लागले अशा माणसास मूलभूत २५०० २६२५ = १२५ +cal प्रत्येक दिवशी दिले पाहिजे / १५मिनीट असे तासभर पळू शकेल मग हिशोब / मैल ५चांगला प्रशिक्षण पात्रता असलेला धावपटू .६० १५०० =cal प्रत्येक तासास झाला + २९००त्याचा दैनंदिन आहार .१५०० ४००० -cal होईलयाप्रमाणे आहारात समतोल . .राखणे गरजेचे असते

२ (पिष्टमय पदार्थ)Carbohydrate) :

सामान्यपणे मानवी जीवनात पिष्टमय पदार्थाचे योग्य संतुलन राखणे गरजेचे आहे पिष्टमय पदार्थ .Carbohydrate यात कार्बन हायड्रोजन व प्राणवायू असतात.२पाण्याप्रमाणे हायड्रोजन प्राणवायू .१ असतातसर्वात साधा प्रकार किंवा रूप म्हणजे .

.यसाखर होतर सर्वात क्लिष्ट रूप starch स्टार्च होययात धान्य फळे ., भाज्या, साखर इशरीरात कोणत्याही अशा .येतात . पदार्थाचे रूपांतर ग्लाकोजनेGlycogec व ग्लोकोज Glycog मध्ये होतेजे कार्यास मूलभूत ज्वलन शिल इंधन म्हणून उपलब्ध . वाय .ज्वलन पूर्ण झाल्यावर कर्ब व्ही .असतातू प्रथिने .व पाणी तयार होते (काबन डाय ऑक्साइड)protien प्रथिने पदार्थात नायट्रोजन किंवा नत्र सेंद्रीय होयमास ., मासळी, अंडी, लोणी cheese ही प्रथिने साठे आहेतशरीरातील पेशी पदार्थ बनण्यास व . ळाडूना शरीर स्नायू बळकट करण्याच्या दृष्टीने अशा खे .त्यांचा व्यव झाल्यास भरून काढण्यासाठी हे पदार्थ आवश्यक असतात .आहाराचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे

३ (प्रथिने :

मानवी जीवनात प्रथिनांची गरज असते कारण त्यातूनच कार्यशक्ती प्राप्त होत असतेखेळाडूंना कार्यशक्ती प्राप्त . %१२क व्यक्तीना प्रत्यक्षात साधारण प्रत्ये .करण्याच्या दृष्टीने प्रथिने महत्त्वपूर्ण असतातउष्मांक या प्रथिने घेण्यापासून मिळतो . ग्र १प्रथिनाची मूलभूत गरज सुरक्षित पद्धतीने पूर्ण व्हावी म्हणून ॅम प्रत्येक किलो वजनाबरोबर घ्यावेखेडाळूची गरज . %१२त्याने .तेत्याच्या स्नायू पेशीजाल मोठे असते व सक्रिय अस .त्यामानाने जास्त असतेदररोज जे ४००० उष्मांक लागत असेल तर त्यातून घ्यावेत्यामुळे हाडा .जास्त प्रथिने फक्त खाल्ले तर कॅल्शियम कमित्त्व निर्माण होते .ंवर परिणाम होतोया . .दृष्टीने खेळाडूंनी समतोल आहारासाठी प्रथिनांचा समावेश करणे गरजेचे असते

४ (खनिजे)Minerals) :

मानवी शरीरात खनिजांचे योग्य प्रमाण असणे गरजेचे आहे खेळाडूंसाठी आवश्यक खनिजे म्हणजे मीठ .hacl व पॉटॉशियम कारण याच्यावरच आस्मॉटिक osmotic दाब समतोल राखला जातोयासाठी प्रथिने रेणू किंवा प्रमाणूचाही . दुसरे महत्त्वाचे खनिज म्हणजे .समावेश होतोcaleium कॅल्शियम व लोह Iron या खनिजांची आवश्यकता शरीरासाठी अत्यंत महत्त्वाची असते .

५ (अन्नाच्या कार्यशक्तीची किंमत :

Energy Value of Food जीव रासायनिक क्रियेत जी इंधन कार्यशक्ती निर्माण होते ती पिष्ट, स्निग्ध व प्रथिनांपासून वेगवेगळी होते १ .gm पिष्टमय ४ उष्मांक निर्माण होतेस्निग्ध .उष्मांक देतात १च पण स्निग्ध ४तसेच प्रथिनापासूनही . पदार्थापासून शक्ती जास्त मिळते पण खेळाडूस ती लगेच उपलब्ध नसते पण दीर्घ काळ प्राणवायूसह व्यायाम केला जातो त्यास मात्र ही शक्ती उपलब्ध होतेसाठीव स्निग्ध पदार्थाचा शरीरास उपयोग नाही ., कारण सहजतेने त्यातून शक्ती उपलब्ध नाही पण हे उपयुक्त नसलेले वजन मात्र वागवण्यासाठी मोठी शक्ती खर्च मात्र पडतेया दृष्टीने शरीरातील कार्यशक्त .ी वाढविण्यासाठी खेळाडूना मदत होते .

निष्कर्ष :

उपरोक्त घटकांच्या माध्यमातून खेळाडू आपली अन्नाची, समतोल आहाराची गरज भागवू शकतातवरील सर्व घटकांची . सर्वसाधारणपणे शारीरिक गरजा योग्य भूक व तहान याद्वारे .गरज किंवा उपयोग म्हणजे कार्यशक्तीची शरीर गरज भागवणे ही होय प्रयोगसिद्ध सत्य आहार व कौशल्य कामगिरी यात शोधणे कठिण असहे प्र .नैसर्गिकरित्या नियंत्रित होतातयोग रचणेच कठिण आहे .अनेक अशा प्रयत्नाच्या अनुमानात असे सिद्ध होते की असे कोणतेही धन किंवा ऋण नाते या दोनमध्ये अस्तित्वात नाही . खेळाडू किंवा त्याचे मार्गदर्शक ज्यामुळे ताकद येते म्हणतात ते पदार्थ ब गट जीवनसत्वापासून फुलाच्या भागाच्याPollen सत्वा)Extract) पर्यंत आहेत .माणे खेळाडूनी आपल्या आहारात समतोल ठेवल्यास कामगिरी उंचावू शकतेयाप्र .

संदर्भ सूची :

१) डॉग .पाठक वि ..क्रिडा वैद्यकशास्त्र - , साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद .
२) प्राग दगं., प्रा आरोग्य शिक्षण - मस्तळे .
३) रमेशचंद्र कंवर स्वास्थ्य शिक्षण -

४) के स्वास्थ्य शिक्षा - वर्मा .के .
५) दै .नोव्हे १४ - लोकसत्ता .२०१४

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Think India (Quarterly Journal)

Vol-22, Special Issue-13
ISSN 0971-1260 & UGC CARE Journal

ICSSR SPONSORED NATIONAL CONFERENCE ON

PSYCHOLOGICAL CONTRIBUTIONS IN SUSTAINABLE HUMAN DEVELOPMENT IN SPORTS, ORGANIZATIONS & COMMUNITY HEALTH

December 20-21, 2019

Organized by

NAAC Accredited B+ Grade

DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY,
PHYSICAL EDUCATION & SPORTS, HOME SCIENCE
V. P. S. P. M. S. ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, KANNAD,
Tq. Kannad, Dist Aurangabad, Maharashtra, 431103
Ph:- 02435-213552
Web: http://www.vpspms.ac.in/

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

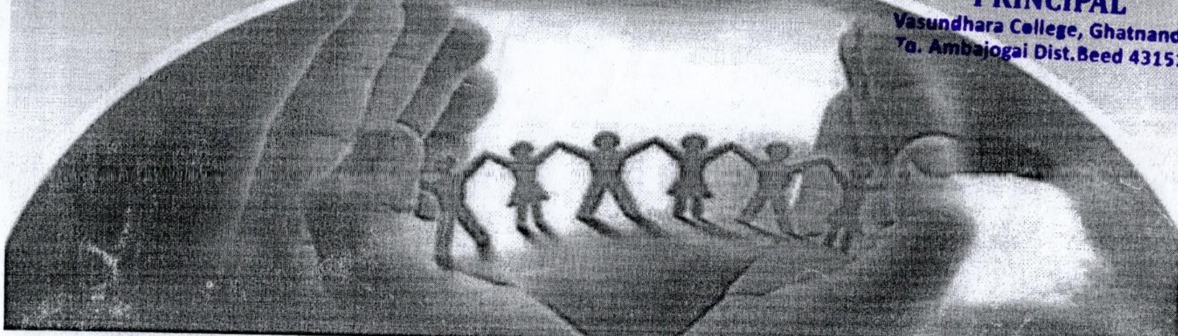

INDIA (QUARTERLY JOURNAL)
ISSN: 0971-1260 Vol-22, Special Issue-13

Sr. No.	Title & Author	Page No.
222	Yoga and Meditation: A Review Dr. Chandrashekhar Kumbhare	1700-1706
223	Sports Industry Development In India Dr. Ravindra U. Machale	1707-1714
224	The Role of Physical Education in The Promotion of Youth Physical Activity Gukul Kale, Dr. Netaji Muley	1715-1719
225	Yoga the Prevention and Management For Lethal Sicknesses Dr. Prashant Taur	1720-1723
226	Yoga & Meditation Dr. Pravin Digraskar, Mr.Tattapure.J.G.	1724-1729
227	Yoga: An Elixir for Human Life Dr. Chatrapati Baburao Pangarkar	1730-1734
228	Kinesilogical Principles Involved in Table Tennis a Theoretical View Dr. Mane Bhima Haribhau	1735-1740
229	The Role of Media in Promotion and Propagation of Professional Sports Dr. Ramesh K Mane	1741-1745
230	Acute Effect of Selected Training Methods on Among Girls Fitness Components' Prasad Bhoge, Dr.Roopa Shaha	1746-1750
231	A Study of Impact of Cultural Sensitivity on Education and Sports With Reference To Asian Countries. Dr. Shaikh Afsar Shaikh Rasheed, Mr. Shaikh Mohammad Aarif	1751-1755
232	Effect of Physical Exercises on Psychological Variables with Respect To Self-Motivation of Sedentary Student. Dr. Palne Kailas Shivharrao	1756-1762
233	Nutrition and Sports Performance Dr. Shaikh Aslam Zhabbu	1763-1766
234	Benefits of Yoga in Sports Psychology Dr. Mahesh Vijaykumar Rajenimbalkar, Nilesh Rajendra Gadekar	1767-1770
235	Effect of Power Yoga Practice on Bio-Chemical Changes in Concentration and Body Dr. B.B. Davkar	1771-1774
236	Yoga on Mental Health Dr. Sayyad Jamir Shabbir	1775-1780
237	Psychological Risk Factors of Injuries in Football Sinku Kumar Singh, Dr.Hasmi Syed Massod	1781-1788
238	Anxiety Control Measures Before The Competition Shri. Dattatraya Mahadeo Birajdar	1789-1793
239	A Comparative Study of Selected Anthropometric and Motor Fitness Variables of the High School Students Ms. Sangita Namdeo Gade	1794-1797
240	A Case Study of Development and Maintenance of Physical Fitness Dr. Ranmal P.S.	1798-1801

Think India (Quarterly Journal)
ISSN: 0971-1260 Vol-22, Special Issue-13
National Conference on
Psychological Contributions in Sustainable Human Development in Sports, Organizations and Community Health
Date of Conference: December 20-21, 2019,
Organised by Department of Psychology, Physical Education & Sports and Home Science V.P.S.P.M.S. Arts, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, Maharashtra 431103 India

A Case Study of Development and Maintenance of Physical Fitness

Dr. Ranmal P.S.
H.O.D. of Sports Dept,
Vasundhara College, Ghatnandur, Dist. Beed.

Abstract

"Physical fitness is important thing in any human life, physical fitness is a state of health and well-being and more specifically, the ability to perform aspects of sports and any competitions. I present research paper with following objectives are to explain how can become physically fit, To overview one physically fitness to study at development and maintenance of physical fitness it includes flexibility is most important thing in physical fitness, Developing our cardio-respiratory endurance is not an easy job to develop this part of fitness, Doing almost any kind of regular exercise will help us develop a healthful body."

Keywords: -Physical Fitness, Sports.

Introduction

Physical fitness is important thing in any human life, physical fitness is a state of health and well-being and more specifically, the ability to perform aspects of sports and any computations physical fitness is generally achieved through yoga and varies Physical exercise and Physical fitness can mean many things. To a physician, physical fitness may simply mean the absence of disease. To a weight lifter, it may be synonymous with large bulging muscles. To a health or physical educator, physical fitness may mean the ability to perform a specific number of calash epics activities or to run or walk one mile in a certain time. To a health fitness professional, physical fitness means being able to acquire and maintain specific health standards.

*Copyrights © 2019 Author; Think India (Quarterly Journal) ISSN: 0971-1260 Vol-22, Special Issue-13

There are many types of ways to development and maintenance of physical fitness to explain these ways are study by this article.

Objectives of iatrical

1) To explain how can become physically fit.
2) To overview one physically fitness
3) To study at development and maintenance of physical fitness

Research methodology.

For the purpose of this study used social science research methodology to study there. topic used. Scientifically analysis in this method I used. Secondary data. In this secondary data used reference books, research articles, newspapers, journals, published and unpublished materials and also taken' Internet facilities use.

1) Flexibility -flexibility is most important thing in physical fitness. Doing flexibility exercises stretches and lengthens € muscles and, in turn, allows the joints to have a full range of motion. Doing stretching exercises such as side bends toe touches arm circles, leg swings, and knee pulls improves flexibility Stretching exercises should be done slowly, holding the stretch position five to ten seconds and then allowing the body to relax the number of times each exercise is done should also be increased slowly. Flexibility exercises should be done along with exercises to improve strength,

2) Muscular Strength: Physical fitness is 1 and maintain by muscular strength. To develop muscular strength, we must slowly increase the number of times we do an exercise. Push- ups pull ups, bent-knee sit-ups, and step-ups can help build muscle strength if the number of times they are repeated is slowly increased. If weight training is used to build muscle strength, there also needs to be a slow building up in the resistance - the amount of weight against which our body must work.

3) cardio-respiratory Endurance: Developing our cardio-respiratory endurance is not an easy job to develop this part of fitness, we must do an activity that pushes our heartbeat rate 10 our

THINK INDIA (QUARTERLY JOURNAL)
ISSN: 0971-1260 Vol-22, Special Issue-13

target pulse range This range is 70-80% of our highest heartbeat rate. For an activity to be beneficial, we must maintain a heartbeat rate within the target pulse range for at least 20-30 continuous minutes. And, we must do this at least three times per week. The selected activity must be vigorous in order to develop the cardio-respiratory endurance

4) Body Composition: Doing almost any kind of regular exercise will help us develop a healthful body composition: Exercising can lessen body fat and develop muscle, providing that we eat a balanced diet. Exercising, however, does not always change our weight a great deal. Exercising may cause us to lose inches but not kilos. Our weight may stay the same because exercising develops muscle that weighs more than the fat we lose. Exercising makes us firmer and trimmer, which means we will lose inches.

5) Muscular Endurance: Slowly building up the length of time an exercise or an activity is performed will develop muscle endurance increasing the number of times an exercise is performed can also build muscular endurance. Muscular endurance can be developed by doing many of the same exercises that build muscular strength participating in activities such as swimming; cross-country etc can develop muscular endurance.

6) Achieving Skill-Related Physical Fitness Sports skill related physical fitness components such as agility, balance, coordination, power, reaction time and speed are developed by participating in an intense physical conditioning programmer for both fitness and skill development. Different sports require specific areas of the body to be developed slightly more than the other areas to meet the game demands, and hence, not explained in detail in this book.

Conclusions

A. Physical fitness is our ability to carry out tasks without undue fatigue. cardio respiratory endurance, muscle strength muscle Endurance muscle and body flexibility and body composition are the best ways of achievement of Physical fitness and also other ways of main ten physical Fitness. Sport is a best way of achieve physical fitness.

Engaging in a single sport does not always develop overall fitness. A person must engage in a variety of exercises in order to develop health-related fitness. Each part of health-related

*Copyrights © 2019 Author; Think India (Quarterly Journal) ISSN: 0971-1260 Vol-22, Special Issue-13

fitness - muscular strength, muscular endurance, flexibility, cardio-respiratory endurance and body composition can be developed by certain exercises and activities.

Reference

O.P. Sharma - History of physical education

Sheela Kumariis, Amita rana, seema Kaushik- fitness, Aerobics, unyon, operations.

Physical fitness. Wikipedia.org

Edwin J. McClendon; and Nancy L. Johnson (1937), Health and Wellness, Wunolo Laidlaw Brothers, p. 362.

David N Camaione (1993), Fitness Management (U.S.A. : WCB Brown & Benchmark Publishers.), p 2.

K.C. She Key - woman sport's

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

*Copyrights © 2019 Author; Think India (Quarterly Journal) ISSN: 0971-1260 Vol-22, Special Issue-13

Inter Disciplinary

International Conference

on

Academic Research and Innovation in Teaching

&

Arising Inclination in Professional Education

(ARIT – AIPE 2019)

27th - 28th December, 2019

Conference Proceeding Editors

EDITOR

Prof. R. D. Chandak

Dr. J. M. Chatur

CO-EDITORS

Prof. Y. M. Patil

Prof. S. S. Kane

Prof. U. R. Kantode

Prof. A. S. Kalekar

Prof. H. A. Bharmal

Prof. S. R. Batulwar

Prof. M. P. Shende

Prof. K. S. Panpaliya

Prof. S. S. Malani

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Peer Review and Indexed journal (IMPACT FACTOR 5.707)

ISSN 2349-638x

Special Issue No.61

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

170.	Miss. Aksa Anam Shaikh Ahmad	Impact Of Industry 4.0 On Human Resources Management System- A Study	566
171.	Rekha M. Wath	A Study of customer perception of E-Business: A Case study of E-commerce Services Responsiveness of Mid Class society in Yavatmalcity	571
172.	Prof.Sarita Uttam Chandankar (Chapke)	The Role And Importance of ICT in Education: The Rural Issues	574
173.	Dr. A. D. Tekale	A Study Of The Performances Of Wrestling In Olympic Games	577
174.	Dr. S.M. Pandhare	A Study of Role of Sports Authority of India in Skill Development	579
175.	Dr. Dhyneshwar Maske	A study of use of E-Resources in Academic Libraries	581
176.	श्रीकृष्णा उरकुडा शेंडे प्रा. किरणकुमार मनुरे	सोशल मिडीयाच्या वापरात युवकांचा जाणारा वेळ व प्राप्त होणारे ज्ञान – एक अध्ययन	583
177.	प्रा. संदीप ध. चव्हाण	बेरोजगारी : एक अध्ययन	589
178.	Dr. Sanjay s. Tamgadge	Emerging Trends in Indian Writing in English	592
179.	Mr. Sujay S. Ikhar	Misbeliefs And Facts, In Learning The English Language In The Students From Rural Background	594
180.	प्रा. निलेश अर्जुनराव भगत	बदलत्या काळातील इतिहास अध्यापन पद्धती	596
181.	प्रा.डॉ.अपर्णा पाटील	मराठी भाषा संवर्धन : काळाजी गरज	599
182.	Dr. P. L. Karad	Skill Development And Health Related Fitness: A Physical Study	602
183.	Dr. P.S. Ranmal	A Study of Importance Ideas of Sports Standard for Sports Performances and Fitness	604
184.	Dr Vithal Ramkishan Bhosale	A Study of Use of New Technologies and Skill Developments in Sport Performance	606
185.	Dr. Lokesh Nandeshwar	Need of Environmental Awareness	609
186.	Dr. Sachin S. Deshmukh	A Review of School Physical Education and Sports in India	611
187.	Dr. Madhavsingh Ingle	Future Trends And Challenges In Physical Education And Sports Sciences	615
188.	प्रा. एन. व्ही. नरुले	जैवविविधता आणि तिचे संवर्धन	617

A Study of Importance Ideas of Sports Standard for Sports Performances and Fitness

Dr. P.S. Ranmal
Head of Sports Department
Vasundhara College,
Ghatnandur Dist.Beed.

Abstract

"Games and sports are not only important for success but it is important for success in every walks of our life. For the success of sports needs some sports skill and body fitness with these points also something needs for performances. These things are may be various kinds. As practice, racing, jumps, etc. useful activities. For these purpose sportsman do everything. But not improved for success. Player improving standard of sports and games it is some ideas which are studied in this research paper. I present paper with following objectives to overview on sports standard, to study of causes of sport performances and fitness, to study of importance ideas of sport performances and fitnes. For the purpose of this study used distributional research methodology. Performances in sports we need some important things there are number of things that need to be done in order to improve the standard of sports. In this things there are mainly included exercise with sports standard we remember how can do these exercises. In this things running, jumping, body-building, etc. For Sports performances and physical fitness we need also some things as glorify sportsman infrastructure related things. Overall we can say body related exercises is necessary to sports performances and success."

Keywords: *Sports Standard, Sports Performances, physical fitness, etc.*

Introduction:

Games and sports are not only important for success but it is important for success in every walks of our life. For the success of sports needs some sports skill and body fitness with these points also something needs for performances. These things are may be various kinds. As practice, racing, jumps, etc. useful activities. For these purpose sportsman do everything. But not improved for success. Player improving standard of sports and games it is some ideas which are studied in this research paper.

Objective of research:

1. To overview on sports standard.
2. To study of causes of sport performances and fitness.
3. To study of importance ideas of sport performances and fitness.

Research methodology:

For the purpose of this study used distributional research methodology. It is part of social science research. To study the research topic i use scientifically analysis. In this method used secondary data tools for data collection. In this secondary data tools included reference books, research articles, Newspapers, journal, published and unpublished materials and also taken help of internet facilities.

1. **Running:**

Running is main exercise for every human being. It ought to be mandatory for every single person in the country to run or jog or walk for fifteen minutes at least every single morning. Something as small as that can make a world of difference. For you to be able to participate in sports, developing your basic core fitness through running is essential. It would help keep away diseases and it helps for sports performances.

2. **Broadcast more sports:**

Sports performances we need more information and actual information of sports also we need fitness with sports standard. Increased coverage of sports on TV also makes way for companies to invest in advertisement slots, which promotes the market for the sport. Once prospective investors see that a sport enjoys high visibility, they will see it as a viable venture to invest in it. Increased coverage of sports on TV also creates fans of the sport who then take up the game for real.

3. **Lionize Indian Sports Persons:**

People generally prefer to watch the EPL or NBA over Indian football and basketball. The reason they give is that the quality of the game is better in those foreign leagues. Well if you had a choice to watch a game between Manchester United and Arsenal over watching your kid play in a game, which one would you watch? Which one would have you cheering your socks off? According to me, we just need to make our sportspersons as familiar to us as the stars of the foreign leagues and we need to relate to them.

4. **Age limits instruction:**

No under 18 competitions should have a family man with two kids participating in it. The scourge of overage players joshing their way in competitions where they don't belong is one which has been plaguing

Indian sports for a very long time. Age limits should be strictly adhered to if the next generation is to be given a chance to get its due.

5. **Micro-Study of Structured competition**

People need to compete in well organized competitions which have a sustainable structure. A simple one shot tournament is not completely ineffective, but having well organized competitions over a long period of time will allow for better development and talent spotting. It will also give sportspersons an opportunity to compete and improve.

Sometimes, the scope of a goal seems so large that we don't know where to begin. These ideas can be undertaken one small step at a time. That's how things get done anyway, one step at a time.

Conclusion:

Performances in sports we need some important things there are number of things that need to be done in order to improve the standard of sports. In this things there are mainly included exercise with sports standard we remember how can do these exercises. In this things running, jumping, body-building, etc. For Sports performances and physical fitness we need also some things as glorify sportsman infrastructure related things. Overall we can say body related exercises is necessary to sports performances and success.

Reference Book:

1. O.P. Sharma – History of physical education.
2. Scott K. Powers; and Stephen L. Dodd (1999) – Total fitness – Exercise, Nutrition and Wellness.
3. K.C. Shikar – Woman Sport's.
4. Edwin J. McClendon; and Nancy L. Johnson (1987) – Health and wellness
5. Physical fitness.org.in

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

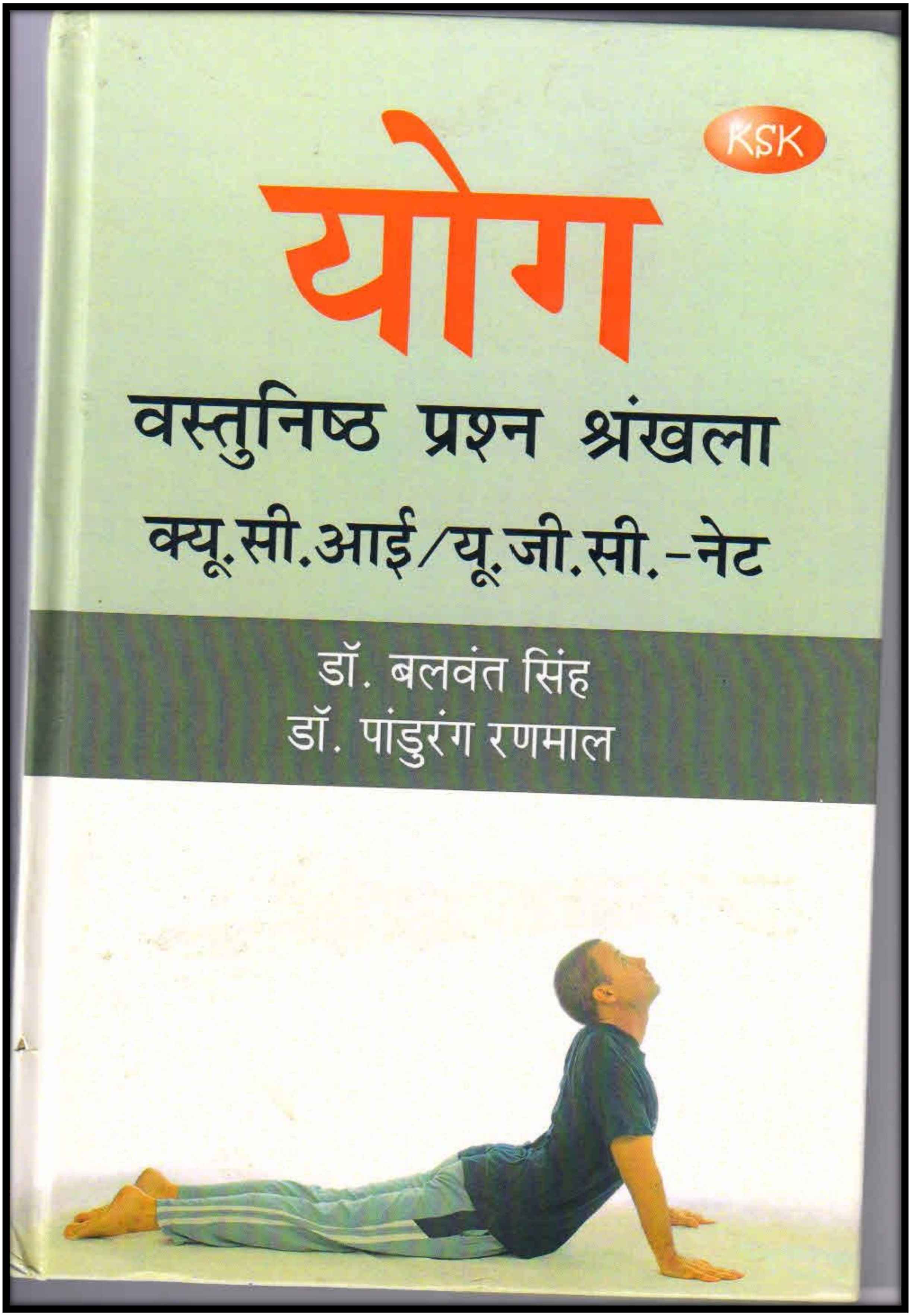
KSK
योग
वस्तुनिष्ठ प्रश्न श्रंखला
क्यू.सी.आई/यू.जी.सी.-नेट
डॉ. बलवंत सिंह
डॉ. पांडुरंग रणमाल

नाम: डॉ. बलवंत सिंह

शैक्षणिक योग्यता: एम. ए. (हिन्दी) एम. एस सी.(योग), एम. पी. एड., पीएच. डी. (शारीरिक शिक्षा)

शैक्षणिक अनुभव:

- वरिष्ठ शिक्षक (शारीरिक शिक्षा) 24 वर्ष
- अतिथि व्याख्याता; शारीरिक शिक्षा विभाग, मुम्बई विश्वविद्यालय, मुम्बई

अन्य अनुभव:

- ➢ सचिव, ग्लोबल ह्युमन रिसर्च एण्ड वेलफेयर सोसायटी
- ➢ मुख्य संपादक "Entire Research" अंतर्राष्ट्रीय शोधपत्रिका, ISSN: 0975-5020
- ➢ शारीरिक शिक्षा, खेल एवं योग के प्रचार-प्रसार के लिए मॉरीसस, थाईलैंड एवं दुबई (यू ए इ) यात्रा

प्रकाशित पुस्तकें:

- ✓ **Career in Sports** (2012) खेल साहित्य केन्द्र, दरियागंज, नई दिल्ली ISBN: 978-81-7524-669-0
- ✓ **Yoga Scenario** (2015) खेल साहित्य केन्द्र, दरियागंज, नई दिल्ली ISBN: 978-81-7524-774-1
- ✓ **Research and Statistics in Physical Education** (2016) खेल साहित्य केन्द्र, दरियागंज, नई दिल्ली ISBN: 978-81-7524-854-0

पुरस्कार एवं सम्मान

- ➢ उत्कृष्ट योग दार्शनिक पुरस्कार; इंटरनेशनल योग हीलिंग एण्ड ट्रनिंग सेन्टर, वाकोश (मॉरीसस) 2011
- ➢ डॉ एस. राधाकृष्णन मेमोरियल पुरस्कार; अंतर्राष्ट्रीय मानवाधिकार समिति 2016

+91 9322528799 dr.balwant@gmail.com **Website:** www.ghrws.in

नाम: डॉ. पांडुरंग श्रीरंग रणमाल

जन्म तारीख: 12 जून 1975

शैक्षणिक योग्यता: एम. पी. एड., एम.फिल., पीएच. डी (शारीरिक शिक्षा)

पद: क्रीडा संचालक, वसुन्धरा कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, घाटनांदूर, बीड़ (महाराष्ट्र)

शैक्षणिक अनुभव: १२ वर्ष

अन्य अनुभव:

- ➢ सह सचिव महाराष्ट्र तलवारबाजी संघ (महाराष्ट्र)
- ➢ प्रबन्धक, भारतीय तलवारबाजी संघ, बैंकॉक, थाईलैन्ड
- ➢ पूर्व सदस्य क्रीडा चयन समिति, डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर मराठवाड़ा विश्वविद्यालय, औरंगाबाद

प्रकाशित पुस्तक:

१. तलवारबाजी के खिलाड़ियों की सुदृढ़ता एवं कौशल्य पर योग का प्रभाव (2014)शारदा प्रकाशन, नोपाड़ा, ठाणे (प) **ISBN No. 81 89272-00-4**

२. खेल पोषाण तथा भार प्रबन्धन (2016)खेल साहित्य केन्द्र,दरिया गंज, नई दिल्ली **ISBN No. 978-81-7524-842-7**

पुरस्कार एवं सम्मान:

- ➢ महात्मा फुले आदर्श शिक्षक पुरस्कार, शिक्षण संवेदन संस्था, कल्याण (महाराष्ट्र)

मोबाईल नं. +91 94 221 7 8676 **Email:** ranmalps12@gmail.com

Khel Sahitya Kendra

The Largest Stockist & Publisher of Sports & Physical Education Books in India

7/26, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi - 110002

Ph.:(M) 9811088729 (O) 011-42564726, 47090343, 43551324

E-mail : khelsahitya1@rediffmail.com, vivekthani@gmail.com

Website: www.khelsahitya.com, www.kskpublisher.com

₹ 900/-

ISBN 978-93-88159-53-1

WWW.KSKPUBLISHER.COM

प्रकाशक

खेल साहित्य केन्द्र

7/26, अंसारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली - 110002
Ph.: (O) 011-43551324, 42564726, 47090343
(M) 9811088729, (Fax) 011-42564726
(Res.) 011-47091605
E-mail: khelsahitya1@rediffmail.com
Website: www.khelsahitya.com, www.kskpublisher.com

© 2019 सर्वाधिकार सुरक्षित

अ.मा.पु.सं. - 978-93-88159-53-1

भारत में प्रकाशित 2019

इस पुस्तक के किसी भी अंश का पुनरुत्पादन या किसी प्रणाली के सहारे पुनर्प्राप्ति के प्रयास अथवा किसी भी तकनीकी तरीके - इलैक्ट्रॉनिक, मैकेनिकल, फोटोकॉपी, रिकॉर्डिंग या वैब माध्यम से प्रकाशक की अनुमति के बिना प्रकाशित एवं वितरित नहीं किया जा सकता है। प्रकाशक ने अपने प्रयास से इस पुस्तक के तथ्यों तथा विवरणों को उचित स्रोतों से प्राप्त किया है। पुस्तक में प्रकाशित किसी भी सूचना की सत्यता के प्रति तथा इससे होने वाली किसी भी क्षति के लिए प्रकाशक, सम्पादक, लेखक अथवा मुद्रक जिम्मेदार नहीं है।

सभी प्रतिवाद का न्यायिक क्षेत्र 'दिल्ली' होगा।

Printed by:
ASIAN OFFSET PRINTERS
Delhi

Laser Typesetting by:
के.एस.के. डी.टी.पी. यूनिट, दिल्ली

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Th. Ambajogai Dist.Beed 431519

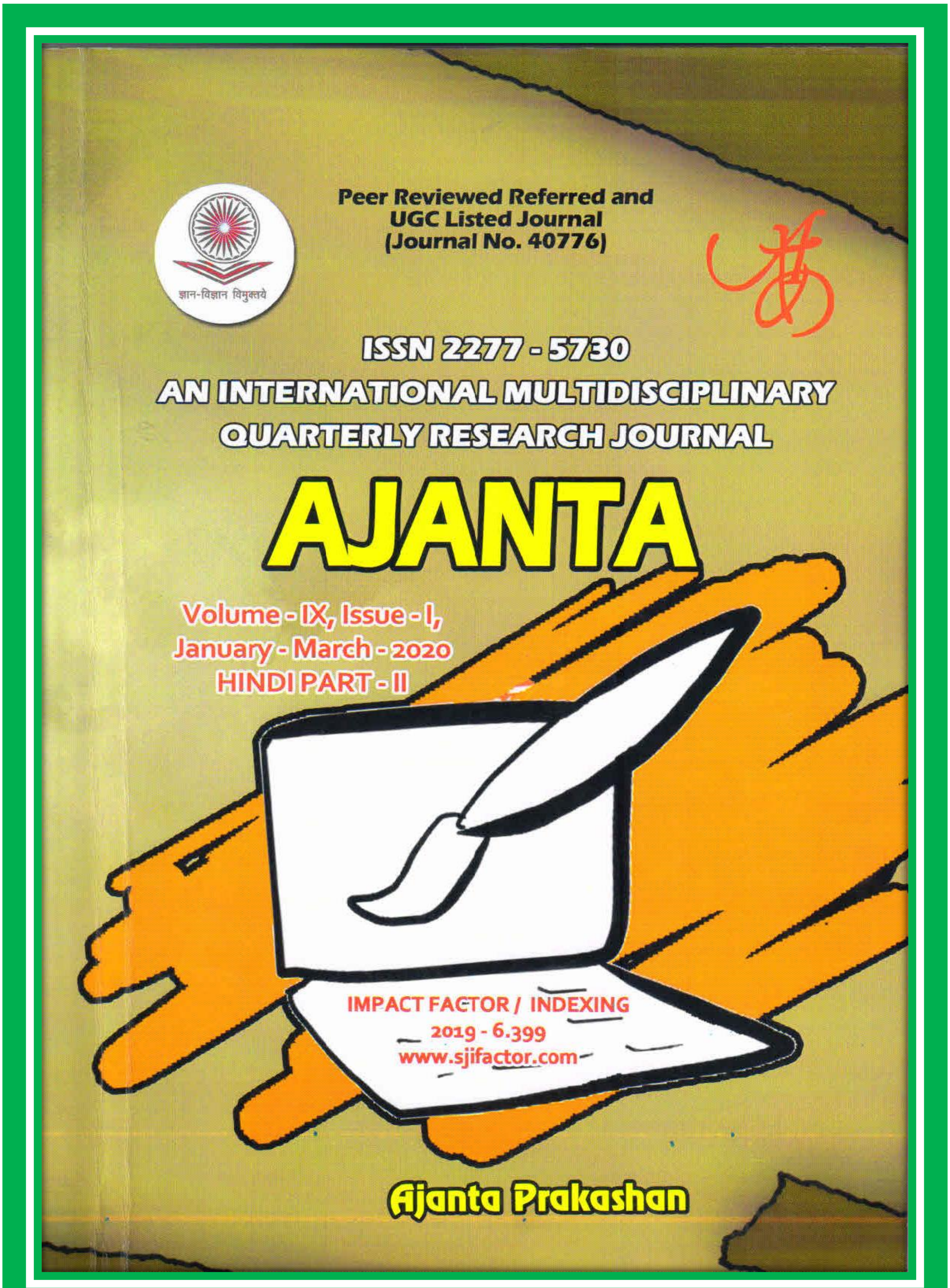
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume - IX, Issue - I,
January - March - 2020
HINDI PART - II
IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - II

अ.क्र.	शोधालेख एवं शोधकर्ता	पृष्ठ क्र.
३९	रोजगारोन्मुख हिंदा **बोडके ज्ञानेश्वर विनायकराव**	१५७-१५८
४०	हिंदी में रोजगार की संभावनाएँ **डॉ. सूर्यकांत शिंदे**	१५९-१६३
४१	मीडीया लेखन **डॉ. मंजुला एस. चौहान**	१६४-१६७
४२	बैंकिग और बिमा क्षेत्र में हिंदी **डॉ. अशोक अंधारे**	१६८-१७१
४३.	जनसंचार माध्यमों की हिंदी **डॉ. पांडुरंग चिलगर**	१७२-१७४
४४	जन संचार माध्यमों में हिंदी का प्रयोग **प्रो. डॉ. सुभाष राठोड**	१७५-१७८
४५	जनसंचार के माध्यम : विज्ञापन हिंदी भाषा की समस्या एवं समाधान **प्रा. डॉ. कल्पना सतीश कावळे**	१७९-१८२
४६	जनसंचार माध्यमों में विज्ञापन **प्रा. डॉ. गजानन सवने** **प्रा. डॉ. प्रकाश खुळे**	१८३-१८५

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

४६. जनसंचार माध्यमों में विज्ञापन

प्रा. डॉ. गजानन सवने
सहा. प्राध्यापक, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, तह. अंबाजोगाई, जि. बीड ।
प्रा. डॉ. प्रकाश खुळे
सहयोगी प्राध्यापक, वसंत महाविद्यालय, केज, जि. बीड ।

लोकतंत्र का चौथा स्तंभ जनसंचार माध्यमों को माना जाता है। विश्व में जनसंचार माध्यम का महत्व बढते जा रहा हैं। आज विश्व में कई पर भी कौन -सी भी घटना घटित हो जाए, वह घटना पूरे विश्व को मालूम हो रही है। इस का कारण है जनसंचार माध्यम। जनसंचार माध्यमों के साथ व्यक्ति निंद से उठ जाता है और सो जाता हैं। हर एक व्यक्ति के जीवन का एक अंग जनसंचार माध्यम बन गया है। इसी के साथ आज के मोबाईल तंत्र ने तो व्यक्तियों को उसका गुलाम बना दिया हैं। व्यक्ति भिड में होकर अकेला है। बदलते जनसंचार माध्यमों का प्रभाव समाज जीवनपर हो गया है। औद्योगिक क्रांति के कारण अनेक तंत्रो का निर्माण हो गया है। सुख- सुविधाओं की वस्तुओं का निर्माण हो रहा है। वह वस्तु उद्योगपती बेचने के लिए जनसंचार माध्यमों का विकल्प चयन करते है। कारण जनसंचार माध्यम विश्व के हर घर में पहूँच गया है। इसलिए हर एक वस्तु की पहचान विज्ञापन के माध्यम से व्यक्तियों को मालूम हो गई है। यह विज्ञापन में आज नैतिकता भूलकर अपना प्रचार प्रसार कर रहा है। इसपर विस्तृत विवेचन होना आवश्यक है।

"विज्ञापन शब्द अंग्रेजी के Advertising का हिन्दी रुपान्तर है, जो लैटिन के Advertere से बना है जिसका अर्थ होता है, मस्तिष्क का केन्द्रीभूत होना।"[1] इसके साथ "विज्ञापन दो शब्दों के जुडने से बना है वि + ज्ञापन यहाँ का अर्थ ज्ञान कराने या सूचना देने से है।"[2] इस प्रकार हम कह सकते है कि विज्ञापन का कार्य जनता को सूचित करना है। विज्ञापन सामान्य सी सूचना को नए रूप और तरीके से जनता के सामने रखना है। जिनसे आम जनता उस वस्तु उत्पादन / संस्था आदि के बारे में नये तरीके से सोचने और ध्यान देने के लिए बाध्य होता है। एक सामान्य सी चीज को भी विज्ञापन के माध्यम से विशेष बनाया जा सकता है। विज्ञापन की इनसाइक्लोपिडिया ब्रिटानिका में यह परिभाषा दियी है कि, "किसी वस्तु के विक्रय अथवा किसी सेवा के प्रसार हेतु मूल्य चुका कर की गई घोषणा ही विज्ञापन है।"

"A Form of Paid announcement intends in promote the sole of a commodity or service to advance an idea to bring about some other effect, desired by the adverstiser."[3] प्रस्तुत विज्ञापन का अर्थ एवं परिभाषा से यह स्पष्ट हो जाता है कि, "विज्ञापन एक शब्द, चित्र, पत्रिका, दूरदर्शन अथवा मानव व्यवहार का मनोवैज्ञानिक

अनुसंधान मात्र नहीं है। बल्कि विज्ञापन एक ऐसे सम्प्रेषण का शक्तिशाली माध्यम है, जिसका प्रयोग अन्य व्यक्तियों व्दारा कार्य कराने के उद्देश्य से किया जाता है।"[4]

जनसंचार माध्यम तीन प्रकार के होते है। प्रथम मुद्रित माध्यम, व्दितीय श्राव्य माध्यम और तृत्तीय है दृश्य-श्राव्य माध्यम। इसका विस्तृत विवेचन निम्न रूपमें किया हैं।

1. मुद्रित जनसंचार माध्यम

औद्योगिक क्रांन्ति के बाद सशक्त जनसंचार माध्यम के रुप में मुद्रिंत माध्यम का विकास हुआ है। इसमें समाचार पत्र,पत्रिकाएँ, पैम्पलेट आदि है। इसमें समाचार पत्र-पत्रिका में कुछाशं बदल दिखाई देता है। लेकिन इनमें महत्वपूर्ण बदल विज्ञापन में आया है। पहले समाचार पत्र में मुख्यपृष्ठ पर विज्ञापन नही आता था, लेकिन आज हर समाचार पत्र का मुख्यपृष्ठ विज्ञापन से भरा पडा हुआ है। पाठको को समाचार पढते समय प्रथम विज्ञापन देखना पडता है और उसके बाद समाचार पढना पडते है। इसमें कुछ विज्ञापनों में नैतिकता खोई हुई दिखी देती है। वह विज्ञापन बच्चें महिलाओं के मानसिकता का विचार न करके प्रकाशित किये जाते है। इसका परिणाम विपरित हो रहा है। उदाहरण स्वरूप में 'मालाडी गोलियों का विज्ञापन जिसमें अश्लिलता चित्र होता है।'

मुद्रित जनसंचार माध्यम में प्रकाशित विज्ञापन पाठकों को आकृषित करती है। उन्हे मोहित करने के लिए सुंदर, मधुर शब्द एवं वस्तु कि उपयोगिता कितनी महत्वपूर्ण है इसे प्रकाशित करते है। इसीलिए आज के मुद्रित जनसंचार माध्यमों में समाचार से ज्यादा विज्ञापन दिखाई देते है।

2. श्राव्य माध्यम

श्राव्य माध्यम में रेडिओ सशत माध्यम है। रेडिओ के उपभोक्ता की संख्या नवम दशक तक सबसे ज्यादाँ थी। इसलिए उद्योगपतियों ने अपनी वस्तु का विज्ञापन करने के लिए रेडिओ का चयन किया था। इसके साथ शासन के सूचनाओं को भी विज्ञापन के माध्यम से श्रोताओं को सूचित किया जाता है। मैं बचपन में रेडिओ सूनता था। दोपहर एक बजे के मराठी समाचार के पहले सुप्रसिध्द बालकों के लिए ग्रापवॉटर का विज्ञापन होता था। वह विज्ञापन यह है- 'बाळ रडत होत.. त्याला ग्राफवॉटर पाजा.. ते शांत होईल' यह विज्ञापन मराठी भाषा में अत्यंत प्रभावित रहा हैं। इस विज्ञापन के कारण महाराष्ट्र के सभी घर में ग्रामवॉटर की बॉटल दिखाई देते थी। और हर एक व्यक्ति के मुँह में यह विज्ञापन मुखतगत था। इसका परिणाम यह है कि मुझे यह आज भी याद है। ऐसे विज्ञापन के कारण-वस्तुओं की खरेदी सबसे ज्यादा होती थी।

आज रेडिओ श्रोताओं की संख्या कम हो रही है। लेकिन रेडिओ में परिवर्तन हो गया है। आज रेडिओ, मिरची, एफ.एम. आदि रेडिओं चैनलो की संख्या बढ गई है। इन नये चैनलो मे समाचार या अन्य सामाजिक कार्यक्रमों की संख्या कम है और विज्ञापन की संख्या विपूल मात्रा में है। इसकारण श्रोताओं की बदलती मानसिकता है। श्रोताओं को मनोरंजनपूर्वक विज्ञापन

अत्यंत प्रिय है। इसलिए विज्ञापन में अनैतिकता, अश्विलल शब्दों प्रयोग दिखाई देता है। उदाहरण 'एके गोली घोडे का जोश' इस प्रकार की

विज्ञापन बच्चे एवं महिलाओं के मनोंपर विपरित परिणाम करती है। रेडिओ पर प्रसारित होनेवाले विज्ञापन कमशब्दों के और कम समय के होते है। जो श्रोंतो अत्यंत कम समय में प्रभावित करते है।

3. दृश्य-श्राव्य माध्यम

विज्ञापन के लिए दृश्य-श्राव्य माध्यम अत्यंत प्रभावि माध्यम है। इसमें टी.व्ही. फिल्म विडियों, मोबाईल आदि आते है। यह माध्यम श्रातोओं के मन मस्तिष्क पर राज कर रहे है। आज विश्व में महत्वपूर्ण क्रान्ति टी.व्ही. के कारण हो रही है। देश-विदेश के वस्तुओं की पहचान हमें इन टी.व्ही. चॅनलों के माध्यम में प्रकाशित विज्ञापन से पता चलता है। विदेशों में पिनेवाली सिगारेट, शराब गाँव आदि वस्तु का ज्ञान गाव के व्यक्तियों हो रहा हैं। इसका फल विदेशी कंपनियों हो रहा हैं। उदाहरण 'बहुत सुंदर हो.. मम्मी.. आप मम्मी होकर इतना सुंदर कौन-सा साबुन.. संतुर' इस प्रकार के विज्ञापन आज प्रकाशित हो रही है। जो ग्राहकों को आकृषित करके उनका शोषण कर रहे है।

उपर्युंक्त विवेचित से स्पष्ट होता है की, जनसंचार में विज्ञापन का परिणाम कही फलित है तो कही हानिकारक दिखाई देता है। जनसंचार माध्यमों में विज्ञापन प्रकाशित होने कारण श्रोता की संख्या में बढोती हो गई है। श्रातों ज्ञान के साथ वस्तुओं का भी ज्ञान ग्रहण कर रहे है। महत्वपूर्ण बात यह है कि आज विज्ञापन में सबकुछ है, क्या लेना है, यह श्रोताओं ने तय करना है। विज्ञापन आज हर एक व्यक्ति को आवश्यक बन गया है। इसे अपने जीवन से अलग नहीं कर सकेंगे।

संदर्भ संकेत

1. डॉ. लक्ष्मीकान्त पाण्डेय प्रीमला अवस्थी. प्रयोजनमूलक हिन्दी. आरोग्य प्रकाशन, कानूपर -12 प्रॅ.सं. 2007 ई. पृ.सं. 251
2. डॉ. रमा निनावत. प्रयोजनमूलक हिन्दी. अभय प्रकाशन. 6A 540. आवास विकास हंसपुरम कानपुर 208021 प्र.सं. 2011 पृ.सं. 75
3. डॉ. लक्ष्मीकान्त पाण्डेय. डॉ. प्रिमला अवस्थाी. प्रयोजनमूलक हिन्दी. आरोग्य प्रकाशन. कानपूर-12 प्र.सं.2007 ई. पृ.सं. 251
4. डॉ. रमा निनावत. प्रयोजनमूलक हिन्दी. अभय प्रकाशन. 6A 540. आवास विकास हंसपुरम कानपुर 208021 प्र.सं. 2011 पृ.सं. 75

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
VIDYAWARTA®
Special Issue, October 2019
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विश्वविद्यालय, नांदेड
तथा हिंदी विभाग और IQAC
बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय
बसमतनगर, जि.हिंगोली
Accredited by NAAC B+Grade
THE VISION STATMENT O THE COLLEGE IS सत्कर्मी रती वाढो
के संयुक्त तत्वावधान
आयोजित एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी
समकालीन हिंदी साहित्य में
स्त्री चेतना
संपादक
डॉ.सुभाष क्षीरसागर
डॉ.रेविता कावले
डॉ.शेख रजिया शहेनाज

12) समकालीन महिला लेखिकाओं के कथा साहित्य में नारी
मणियार अखिल बाबूसाब, उदगीर ||50

13) समकालीन हिंदी कथा साहित्य में स्त्री चेतना
राठोड राधा आत्माराम ||52

14) कनुप्रिया के प्रश्न और स्त्री चिंतन
प्रा. प्रकाश बन्सीधर खुळे, प्रा. वर्षा कांबळे, प्रा. गजानन सवणे ||55

15) सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक परिप्रेक्ष्य में स्त्री चेतना...
शेख बुशरा शफी अहेमद, नांदेड ||57

16) 'समकालीन हिंदी साहित्य और नारी विमर्श'
डॉ. शेखर घुंगरवार, नांदेड ||59

17) समकालीन महिला लेखिकाओं में मृदुला गर्ग का स्थान
शिंदे बालिका संपतराव, उदगीर ||60

18) समकालीन व्यंग्य साहित्य में स्त्री चेतना
प्रा. डॉ. शोभा ज. यशवंते, जालना ||63

19) समकालीन कथा साहित्य में नारी अस्मिता
सुरेखा कचरू थोरात, औरंगाबाद ||65

20) समकालीन हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री चेतना
उषा काशिनाथराव पाटील, नांदेड ||66

21) समकालीन महिला लेखन
डॉ. विश्वनाथ किशन भालेराव, लातूर ||68

22) समकालीन परिवेश और महिला कहानीकार
प्रा. डॉ. वनिता बाबुराव कुलकर्णी, परभणी ||70

23) क्षमा शर्मा के कथा-साहित्य में नारी चेतना
विकास वाघमारे, औरंगाबाद ||72

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

14

कनुप्रिया के प्रश्न और स्त्री चिंतन

प्रा. प्रकाश बन्सीधर खुळे
बाबुरावजी आडसकर महाविद्यालय, केज

प्रा. वर्षा कांबळे
चंपाबेन वालचंद शहा महिला महाविद्यालय, सांगली

प्रा. गजानन सवणे,
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

****

कनुप्रिया आदरणीय धर्मवीर भारती जी की लोकप्रिय रचना, खंडकाव्य जो १९५९ मे प्रकाशित हुई। अंधायुग की भाँती कनुप्रिया भी एक मिथ काव्य है। 'कनुप्रिया' वह गाथा है जो 'कनु' और राधा की गहनानुभूतियों से स्त्री मन की परत दर परत को खोल, मात्र स्त्री के प्रश्न को दायरे में बध्द न कर समुची मानवजाति के कल्याण में आक्रंदन करनेवाले मन को व्यक्त करती है। कनुप्रिया आधुनिक एकाकी स्त्री मन की व्यथा, वेदना और विवंचना के प्रश्न का ही काव्य नही वरन् द्वितीय विश्वयुध्दोत्तर वैश्विक मानवता को स्त्री की दृष्टि से देखने का प्रयास है। जन्म जन्मांतरों की अनन्त पगडांडियों के कठीणतम मोड पर खडी स्त्री पुरूषसत्ताक व्यवस्था से अपने अस्तित्व, महत्व और भविष्य को लेकर प्रश्न करती है। राधा यहाँ विप्रलब्धा नायिका के रुप में पुरूषी चंचलता, मोहमयता, उपभोग्यता - विलासी व वृत्ति, दम्भ की मानसिकता, युध्द ज्वर की निरर्थकता के प्रश्न करने वाली विद्रोही स्त्री है। पूर्वपरंपरा की राधा से कनुप्रिया पूर्णतः भिन्न है। जहाँ जयदेव, विद्यापति तथा चण्डीदास की राधा, काव्य रचनाओं के प्रारम्भ में किशोरी है और वयः संधि को पार कर यौवन में प्रवेश करती है और उस काव्य में वयः संधि के प्रसंगों, उसकी प्रेम भावनाओं का उत्तेजक वर्णन मिलता है। वहाँ सूर काव्य की नायिका राधा, प्रारम्भ में कुमारी है किन्तु कृष्ण के प्रति उसके प्रेम का समुचित विकास होता चलता है और वह संकोच की सीमा से प्रारम्भ होकर परिपकव अवतरीत होता है। पर प्रिय प्रवास की राधा की तरह वह सुधारक नही, सीधे प्रश्नो के कट घरे में हमें खडा करती है। इस संबध में डॉ कृष्णदेव शर्मा लिखते हैं, "कनुप्रिया के रुप में राधा न तो चण्डीदास की उन्मुक्त और मुँहफट नायिका के रुप में उपस्थित की जा सकती थी, न जयदेव के गीत गोविन्द की श्रंगार प्रधान नायिका बनाई जा सकती थी और न विद्यापति की बालकसज्जा और प्रेम मोहिनी बनाई जा सकती थी। राधा के रुप भक्तिकाल और रीति- काल के साथ ही समाप्त हो गए। अब एक ऐसी राधा की आवश्यकता थी, जो आधुनिक संवेदनाओं का वहन कर सकती थी। कनुप्रिया के रुप में राधा ने इसी स्थान को ग्रहन किया है।"[१]

नाटककार स्वदेश दीपक की दृष्टि से स्त्री सबसे उदास कविता है जो सच है। सृष्टि और सभ्यता के विकास में स्त्री सदैव दलित और शोषित तत्व है। सभ्यता, संस्कृति और कृषी का उद्गम स्त्री से है। पुरषसत्ताक व्यवस्था ने सभ्यता विकास के दौर में शनै - शनै स्त्री को सत्ताच्युत कर दासी बनने पर मजबूर किया है। हमारे सारे धर्म - मजहब और सभ्यताएँ दोमुँहेपन की शिकार रही हैं। एकओर स्त्री देवी होती है - चाहे वह पुरू की उर्वशी हो, दुष्यंत की शकुन्तला हो, कालिदास की मल्लिका हो, विशु की सारिका हो या खजुराहो के शिल्पी की अलका हो। इक हद तक ही पुरूष स्त्री को महत्व देता है लेकिन जीवन -मरण के निर्णय हो या जिन्दगी के आम -खास मसले। स्त्री, युध्दोत्तर स्थितियों मे अधिकतर महसूस हुई स्थितीयों पर आलोक डाला है। इस संदर्भ में भारती लिखते है, "ऐसे तो क्षण होते ही है जब लगता है कि इतिहास की दुर्दान्त शक्तियाँ अपनी निर्मम गति से बढ रही है। मन में कभी हम अपने को विवश पाते है, कभी विक्षुब्ध कभी विद्रोही और प्रतिशोधयुक्त ......लेकिन ऐसे भी क्षण होते है जब हमें लगता है कि वह सब बाहर जो उद्वेग है -महत्व का नहीं है- महत्व उसका है जो हमारे अन्दर साक्षात्कृत होता है । चरम तन्मयता का क्षण।"[२]

प्रस्तुत काव्य में कनु पुरुष है और राधा स्त्री और प्रकृति भी। "राधा, प्रेम के क्षणों की ही संगिनी नहीं है वह सृजन संगिनी भी है। वह प्रकृति है और कनु पुरुष है, विराट पुरुष।"[३] समस्त सृष्टि स्त्री का प्रतिरुप है और स्त्री, पुरुष का संकल्प है तथा इच्छा भी। यथा-

"यदि - इस सारे सृजन, विनाश, प्रवाह
और अविराम जीवन प्रक्रिया का
अर्थ केवल तुम्हारी इच्छा है
तुम्हारा संकल्प,
तो जरा यह तो बताओ मेरे इच्छामय,
कि तुम्हारी इस इच्छा का,

इस संकल्प का,

अर्थ कौन है।"४

जो जडों में रस बन, धरती में सोंधापन बन कोंपलो में फूटता, पत्तों में हरियाता, फूलों में खिलता, फलों मे गदराता या पुरुष की अनथक यात्रा के पडाव के सूर्य चंद्र का, गरजते महासागर का, चांदनी मे सरकती नदियों का रुप, ये सब स्त्री ही के रुप है। इतना सब होकर भी पुरुषी चंचलता जो स्त्री के मन में आदिम भय के रुप में कुंडली मार बैठी है यह बहुत कुछ कहे देती है-

"सुनो मेरे बन्धु

अगर यह निखिल सृष्टि मेरा लीलातन है

तुम्हारे आस्वादन के लिए तो यह जो भयभीत है

- वह छायातन किसका है ?

किस लिए है मेरे मित्र ?" ५

स्त्री के भोग के बाद पुरुष की विमुखता स्त्री के अवसाद का कारण है, इस ओर संकेत है।

इस खंडकाव्य के पूर्वराग, मंजरी परिणय तथा सृष्टि संकल्प में राधा के प्रश्न हैं, जो युगों से पुरुषों से शोषित दुर्लक्षित स्त्री के प्रश्न हैं। यमुना के नीले जल में वेतसलता- सा कांपता तन बिम्ब चारों ओर से कृष्ण द्वारा निहारा जाना, केलिसखी मे अनावृत्त भोगविलास की स्मृतियाँ कुरुक्षेत्र के युध्द के बाद बहुत ही क्लेशदायक अनुभव होती हैं। किसी भी युध्दोपरांत और पुरुष के वियोग के बाद स्त्री के चिंतन की धुरीउसकी उदासी पर अटकती है

"बुझी हुई राख, टूटे हुए गीत,

डूबे हुए चांद, रीते हुए पात्र

बीते हुए क्षण सा मेरायह जिस्म।"६

चरम साक्षात्कार क्षाणोंवाला प्रियतम जब छूट जाता है तो स्त्री की यह सबसे बडी हार होती है जिससे वह पूर्णतः हिल जाती है, सदैव कॉपती प्रत्यंचा से शिकस्त लेती हुई।

विजय की पताकाएँ हो की मोक्ष की सिध्दि या ग्रहस्थ की उपलब्धियाँ। स्त्री सदैव पुरुष की सेतू है, सिध्दी नही। यह बहुत ही क्लेशदायक अनुभूति होती है । युगों से स्त्री इस दंश को झेलती सहती आयी है । केवल भोग ओर संकट के समय शांती का आश्रय ही स्त्री है। यह सेतु पुरुष की सीढी है जरुर, परन्तु एक स्त्री जब यह प्रश्न करती है तो हम पुरुषों को निरुत्तर करती है।

"सुनो कनुसुनो

क्या में सिफ एक सेतु थी तुम्हारे लिए

लीलाभूमि और युध्दक्षेत्र के

अलंघ्य अंतराल में!"७

प्रेम स्त्री के लिए सर्वस्व है पुरुष के लिए मन बहलाव है । जिस आम के पेड के नीचे कृष्ण राधा के पैरो मे महावर रचते, जिस डाली के बौर से माँग भरते, आज असी आम की डाली को सेनापती काट डालेंगे क्योंकि रथ पर लगी पताकाएँ न अटके, रास्ते में स्त्रियाँ न आएँ। उजडे हुए कुंज, रौंदी लताएँ, आकाश की धूल ये सब स्त्री न्हदय को भविष्य के अंधकार की सूचना देते हैं। इससे इस युध्द से कृष्ण क्या सिध्द करना चाहते हैं पता नही ।क्योंकि युध्द किसी समस्या का समाधान नहीं है।

पुरुष के व्यवहार, दावे, तर्क, धर्म की मान्यताएँ सब स्वार्थ और स्व के हित में होते हैं। इन सबकी पोल खोल राधा यहाँ करती दिखाई देती है।

यथा -"शब्द शब्द शब्द....

मेरे लिए सब अर्थहीन हैं

....

कर्म, स्वधर्म, निर्णय दायित्व......

मैंने भी गली -गली सुने हैं ये शब्द" ८

एक स्त्री की दृष्टि से स्त्री को नजर अंदाज कर लिए गए पुरुष के निर्णय, उसके व्यवहार सब निरर्थक हैं। यहाँ तक कि पुरुष भी इन फैसलों से संतुष्ट नहीं होता, अंततः वह भी खीज जाता है। युध्द के बाद की इन स्थितियों को राधा केवल पुरुष अर्थात कृष्ण की नितियों और तर्क शीलता को जिम्मेवार मानती है। कुरुक्षेत्र के युध्द के बाद कृष्ण भी निस्तेज और स्वयं को निरर्थक मानकर चल रहे थे।

यथा- "और मैंने देखा कि अन्त में तुम

थक कर

इन सब से खिन्न, उदासीन, विस्मीत और

कुछ-कुछ आहत... "९

जब खुद कृष्ण को ही पता नहीं है स्वधर्म क्या है, न्याय-अन्याय, सद्सद विवेक -अविवेक और सबकी कसौटी क्या है ? सब `स्व` के संतोष के साधन है जहाँ स्त्री के मन की बात को महत्व नहीं वहाँ यही सब है। कृष्ण (पुरुष) के तर्क का भोंडापन राधा यहाँ उजागर करती है। स्त्री सदैव पुरुष के कदम से कदम मिलाकर चलती है, चल सकती है परंतु पुरुष को उसकी इस क्षमता से क्या आशंका है कि वह सदैव महत्वपूर्ण क्षणों में जहाँ स्त्री को श्रेय देना हो चूक जाता है -

"और जन्मांतरो की अनन्त पगडंडी के

कठिणतम मोड पर खडी होकर

तुम्हारी प्रतीक्षा कर रही हूँ।

कि इस बार इतिहास बनाते समय

तु अकेले न छूट जाओ।"१०

निष्कर्षत : प्रस्तुत खंडकाव्य में स्त्री को उपभोग्या रुप में लेनेवाली मान सिकता का मखोल उडाता है। इसमें पुरुषी 'स्व' के संतोष के परिणामों से झुलसती धरा को राधा के स्वगत से व्यक्त किया गया है। हमारी पुरुषसत्ताक मानसिकता हमारे अगाध्य कृष्ण में भी कुट-कुटकर भरी है यह बडे ही सहज और कोमल भावों में राधा व्यक्त करने का साहस करती है। स्त्री चिंतन की दृष्टि से कृष्ण को कटघरे में खडा कर नीति-अनिति स्वधर्म आदि खोखले तर्कों से जूझती मानवियता आज भी जो कुछ भुगत रही है उसकी ओर संकेत है।

संदर्भ :

१. डॉ. कृष्णदेव शर्मा, धर्मवीर भारती और कनुप्रिया, अशोक प्रकाशन, नई सडक, दिल्ली संस्क.२००२ पृ।२१
२. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, प्रस्तावना, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ।०६
३. डॉ. कृष्णदेव शर्मा, धर्मवीर भारती और कनुप्रिया, अशोक प्रकाशन, नई सडक, दिल्ली संस्क. २००२ पृ।२५
४. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ।४१
५. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ।४९
६. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ।५७
७. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ।६०
८. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ।७०
९. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ।७४
१०. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ।८०

❑❑❑

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

15

सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक परिप्रेक्ष्य में स्त्री चेतना...

शेख बुशरा शफी अहेमद
शोधछात्रा पीपल्स कॉलेज, नांदेड

****

भारत पुरूष प्रधान देश है लेकिन देश के गोरव को ऊँचा उठाने एवं पुरूषों को सम्मान जनक स्थान दिलाने में महिलाओं की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। वैदिक युग से आज तक के बदलते हुए परिवेश में महिलाओं ने समाज एवं परिवार के प्रबंधक और विकास में अपनी सकारात्मक भागीदारी सिद्ध की है। आज महिलाएँ हर क्षेत्र में पुरूषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर आगे बढ़ रही है। कोई भी क्षेत्र ऐसा नहीं है जहाँ महिलाओं ने अपनी कामयाबी की बुलंदियो को नही छुआ है। महिलाओं के सक्रिय होने और उनके आगे बढ़ने से उनमें -.आत्मविश्वास भी आया है। उनमें आगे बढ़ने की इच्छा प्रबल हो गयी है। लेकिन आज भी हमारे समाज में ऐसी कई महिलाएँ है जो हर तरह से योग्य होने के बावजूद अधिक ऊँचाई तक नही पहुँच पाई।

भारत के इतिहास में यह पहली बार हुआ है जब यहाँ की महिला राजनीतिक सत्ता में अपना हिस्सा माँग रही है। यह बात स्पष्ट हो जाती है, कि उसमें अपने अधिकारों के प्रति इतनी समझ व चेतना आ गई है कि अब वह अपने इस सर्वोच्च अधिकार को छोड़ना नही चाहती। वह जान गई है कि इसे पाए बिना वह अपने बाकी तमाम सामाजिक राजनीतिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अधिकारों का वास्तविक उपयोग नहीं कर सकती। सदियों से चले आ रहे अपने दुय्यम दर्जे को नही बदल सकती। तमाम अंतर्विरोधों और अंतर संघर्षो व बाहरी प्रतिक्रियावादी ताकतों के विरूद्ध भारत में नारी आंदोलन की धार अविरल अपना रास्ता बनाती रही है और आज उसे रोका नही जा सकता है।

आज़ादी से पहले जिस स्त्री शिक्षा, विधवा विवाह, बाल विवाह, दहेज प्रथा व नशाखोरी आदि मुद्दों को लेकर महिलाएँ समाज सुधार का काम कर रही थी सभी मुद्दे वे समस्याएँ कहीं ज्यादा भयानक व जटिल होकर आज पूरे समाज के सामने खड़ी है। नारी के आन्दोलन के मूल मुद्दों के आधारों का प्रतिदिन जटिल होते चले जाना और संघर्ष की धार को कुछ करने की कोशिश में से ही तो निकली है यह स्त्री चेतना। आरक्षण की माँग नारी आंदोलन के

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Special Issue August 2019
विद्यावार्ता
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
MAH/MUL/03051/2
ISSN-2319 9
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई
यांच्या संयुक्त विद्यमाने मराठी विषयांतर्गत राष्ट्रीय चर्चासत्र
म
वैचारिक मराठी साहित्य :
शोध, स्वरुप व अभिव्यक्ती
संपादक
डॉ.देविदास खोडेवाड

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication

August 2019
Special Issue

014

13) संत गाडगेबाबांची वैचारिकता
डॉ. विठ्ठल केदारी, अंबाजोगाई ||63

14) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे शेती विषयक कार्य
प्रा.डॉ. मोरे संगीता दत्ताजी,जि.बीड ||66

15) मराठी वैचारिक साहित्यातील डॉ.आ.ह.साळुंखे यांचे योगदान
प्रा.डॉ.साहेबराव शिंदे ,नांदेड ||68

16) सावित्रीबाई फुले व स्त्री शिक्षण
प्रा.डॉ.शंकर वाघमारे, नेकनूर ||70

17) परिवर्तनवादी गो.ग. आगरकर
प्रा.उदार एन. एस., घाटनांदूर |72

18) प्रबोधनकार गोपाळ गणेश आगरकरांच्या साहित्यातील वैचारिकता
डॉ. बालाजी डिगोळे, नळेगाव ||74

19) संत तुकारामांच्या अभांगातील समाज प्रबोधन : एक चिंतन
प्रा.डॉ.कोतमे धिरजकुमार सत्येकाल, लातूर ||77

20) मराठी कादंबरीतील उच्च शिक्षित स्त्रीचे चित्रण
प्रा.केशव धोंडिबा टिपरसे,सांगली ||80

21) दुष्काळावरील निबंधाचा वास्तवदर्शी आणि वैचारिक दस्तऐवज
लक्ष्मण व्यंकट बिराजदार ||83

22) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार
डॉ.आर.बी.धायगुडे ||86

23) मुलगामी समाजपरिवर्तन चळवळीचे आद्य प्रवर्तक : महात्मा फुले
डॉ.अमजद हारुण अत्तार ||88

24) परीवर्तनवादी प्रबोधनकारांचा परिचय
प्रा.भैरवी कावरे (मेश्राम),अमरावती. ||90

25) परिवर्तनवादी प्रबोधनकार - गोपाळ गणेश आगरकर
प्रा. डॉ. आवारे सी. एस.,बीड ||94

बंद दरवाजा, पालावरचं जग, विमुक्तायन, भटक्याचं भारुड, का कराचं शिकून, खेळ साडेतीन टक्यांचा अशा विविध ग्रंथातून गुन्हेगार जाती—जमातींचे प्रश्न प्रामुख्याने त्यांनी उपस्थित केलेले आहेत. गुन्हेगार ठरवलेल्या जाती—जमातीतील रुढी, प्रथा, परंपरा, रीतीरिवाज, सण—उत्सव, लग्नविधी आणि भटक्या विमुक्तांच्यात असणारी जातपंचायत पंच त्या जात पंचायतीची ठिकाणे प्रत्येक जाती—जमातींची बोली भाषेचे महत्त्व, तिचा विकास, सांकेतिक भाषा याची मांडणी त्यांनी आपल्या विमुक्तायन मधून केलेली आहे. बंद दरवाजा त्यांनी १९८४ साली ग्रंथ लिहिला. एकूण भटक्या जमातींची सद्य:स्थिती काय आहे, गावगाड्यतील प्रस्थापित समाज व्यवस्थेतील लोक या जमातीकडे कसे पाहतात. चळवळीचे कार्यकर्ते म्हणून लक्ष्मण माने यांना आलेले अनेकविध अनुभव त्यातून व्यक्त होतात. स्वातंत्र्य मिळवूनही या जमाती अलिप्त जीवन जगतात. शिक्षणापासून त्या वंचित राहिलेल्या आहेत. गाव नाही, स्मशानभूमी नाही, कुठल्याही प्रकारचा विकास नाही याचे चित्र स्पष्टपणाने बंद दरवाजा मध्ये त्यांनी केलेला आहे. पालावरचं जग या वैचारिक लेखसंग्रहातून भटक्या विमुक्तांच्या चळवळी, सभा, परिषदा, भटक्या—विमुक्त जमातीकडे गुन्हेगार म्हणून न पाहता त्यांच्याकडे माणूस म्हणून पाहावे यासाठी लढा दिलेला आहे. हे लेख केसरी वर्तमान पत्राद्वारे मांडलेले आहे. बंद दरवाजा मधील न आलेला काही भाग त्यांनी पालावरचं जग यात मांडलेला आहे. भटक्यांचे भारुड या वैचारिक लेखातून भटक्या विमुक्त जाती—जमातींचे सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व संस्कशतिक प्रश्नांना वाचा आपल्या भाषणातून त्यांनी फोडलेली आहे. त्या भाषणाचा सार यातून अभिव्यक्त झालेला आहे. शिक्षणाने माणूस प्रगल्भ झालेला आहे, परंतु दोन वेळच्या जेवणाचे हात होत असतील, आपले पोट भरत नसलेले शिक्षण माणसाला ब्राम्हण्यवादासारखे काम करण्यास भाग पाडत असेल, माणसाला जातीवादी, धर्मवादी वनवन करायला लावत असे शिक्षण का कराचं शिकून मध्ये त्यांनी मांडलेले आहे. एकूणच वैचारिक लेखातून त्यांनी त्यांच्या वाट्यला आलेले अनुभवविश्व रेखाटलेले आहे.

मोतीराज राठोड यांनी विमुक्तांचा जाहिरनामा हा वैचारिक ग्रंथ लिहिलेला आहे. हा वैचारिक लेखसंग्रह भटक्या विमुक्तांच्या अस्मितेवर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये गुन्हेगार जमातीला गुन्हेगार करुन त्याचे परिणाम कसे सहन करायला लावतात त्याची मांडणी यातून दिसते. भटक्या विमुक्त जाती—जमाती आजही न्यायासाठी कशा वंचित राहिलेल्या आहेत. पोलीस प्रशासनाने आणि प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने या जाती जमातीबद्दलचे असणारे खोटे मत काढून त्यांना माणूस म्हणून जगू द्यावे, त्यांना सामाजिक न्याय द्यावा, ब्रिटिशांनी केलेले कायदे आजही भारतात चालू आहेत. आणि हे कायदे माणूसकीला कलंक आहेत. म्हणून भटकेविमुक्तांच्या प्रश्नांचा जाहिरनामा घेऊन रस्त्यावर मोतीराज राठोड उतरलेले आहेत. त्याच बरोबर गुन्हेगार जमाती कायदा आणि परिणाम यातून विमुक्तांच्या इतिहास त्यांच्यावर ब्रिटिशांनी लादलेले कायदे, धर्म संस्कृती समाज, ब्रिटिशांचा काळा कायदा, मुन्शी कमिशन इत्यादी विसश्तपणे लेखन त्यांनी केलेले आहे.

रामनाथ चव्हाण यांनी अनेक जाती—जमातींवर वैचारिक लेखन केलेले आहे. त्यामध्ये भटक्याविमुक्तांचे अंतरंग, जाती आणि जमाती, वेदनेच्या वाटेवरुन, भटक्या विमुक्तांची जातपंचायतीचे खंड अशा पद्धतीचे लेखन त्यांनी केलेले आहे. भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग मध्ये भटक्या विमुक्त जाती—जमातीचे जगणे, परंपरा, रीतीरिवाज जे जवळून अनुभवलेले आहे. या विमुक्त जाती जमातीला माणूस म्हणून जगण्यासाठी आणि भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न शासन दरबारी पोहचविण्यासाठी सभा, संमेलने, मोर्चे, शोधयात्रा इत्यादी विषयांमधून प्रश्न सोडविण्यासाठी सहकार्य केलेले आहे. रामनाथ चव्हाण आपल्या ग्रंथात म्हणतात, ''संस्कृती, रुढी, परंपरा, चालीरीती, देवदेवता, उत्सव, सणवार त्यांची भाषा, पेहराव, दागदागिने, व्यवसाय आणि कला यांची जातपंचायत याची किमान ओळख वाचकांना व्हावी आणि त्यांच्या प्रश्नांचे व समस्यांचे स्वरुप काही प्रमाणात का होईना लक्षात यावे हाच पुस्तक लिहिण्यामागील माझा उद्देश आहे.''[२] या जमातींना गावगाड्यत स्थान मिळालेले नाही, वेशीबाहेर, गावकुसाबाहेर जे जीवन जगत आलेले आहेत. जे

रिपणाने उपेक्षित आणि वंचितच राहिलेले आहेत ंची ओळख प्रस्थापित समाज व्यवस्थेतील कसमूहाला व्हावी याची जाणीव भटक्या विमुक्तांच्या तरंगाची निर्मिती झालेली आहे. जाती आणि जमाती वैचारिक ग्रंथामधून रामनाथ चव्हाण यांनी त्या ठागाळातील शेकडो वर्षे, शिक्षण, राजकारण, सत्ता, ाय, समता, स्वातंत्र्यापासून वंचित आणि उपेक्षित हेलेल्या जाती जमातींच्या प्रश्नांची उकल त्यांनी ोली आहे. या जमातींचा व्यवसाय, पेहराव, दाग, गिने राहणीमान कला इत्यादी जीवनावश्यक र्भातील प्रश्नांची उकल व्हावी व त्यांचे स्वरुप रांना कळायला हवे यासाठी, जाती जमाती यासारख्या ाची निर्मिती त्यांनी केलेले आहे. पुरुष प्रधान पुरुषप्रध व्यवस्थेने शोषण केलेल्या आणि सामाजिक, आर्थिक, गेक, राजकीय व्यवस्थेच्या बळी पडलेल्या स्त्रीयांच्या ाण्या दर रविवारी १९९९ साली दैनिक सकाळ ून प्रसिद्ध केल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर भारतात कशाही, समाजवादी आणि सार्वभौम राष्ट्र म्हणून षेत झाल्यानंतर अन्यायाला बळी पडणाऱ्यांची व्यथा ेच्या वाटेवरुन या वैचारिक लेखनातून मांडली हे. भटक्या विमुक्तांची जात पंचायत या खंडामधून ंड जाती जमातींची स्वतंत्ररीत्या ओळख करुन ोली आहे. प्रत्येक जाती जमातीची जात पंचायतीचे रुप त्यांनी आपल्या खंडातून विस्तारित स्वरुपात डलेले आहे. रामनाथ चव्हाण म्हणतात, ''भटक्या ुक्तांच्या जात पंचायतीची न्यायसंस्थेची कोठेही खित स्वरुपात घटना नसतात किंवा काही लेखी ी नसताना पिढ्यनपिढ्य ही माणसं पाच दहा पूर्वीच्या त्यांच्या जमातीच्या खटल्याची दाखले न आपली बाजू मांडतात. खटल्यांचे न्यायनिवाडे ात. अपराध्यांना शिक्षा होते. तत्काळ त्यांची लबजावणी होते. या जात पंचायतीत मात्र स्त्रियांना ोष महत्त्व दिले जात नाही. याचे सविस्तर लेखन क्या विमुक्तांच्या जात पंचायतीमध्ये केलेले दिसून .''[3] या वरील संदर्भावरुन असे लक्षात येते की, तपंचायतीमधील बारकावे पाहिल्यास जातीचे रिवाज —त्या जाती—जमातीला लागू होतात; परंतु भारतीय यदे प्रत्येक गुन्ह्यसाठी वेगळे असले तरी शिक्षा आरोपीने केलेल्या गुन्ह्यवर अवलंबून असते. स्त्रियांना जातपंचायतीत अधिक महत्त्व दिलेले नाही. हेही स्पष्ट होते.

भीमराव गस्ती यांनी 'आक्रोश' हा वैचारिक लेखसंग्रह लिहिलेला आहे. या आक्रोश मधून सत्यकथा लिहिलेल्या आहेत. बेरड जमातीच्या व्यथा, वेदना, दु:ख मांडण्याचे काम भीमराव गस्ती यांनी 'आक्रोश' मधून केलेले आहे. बेरड जमातीला पोलिसांकडून होणारा छळ, प्रस्थापित समाजाकडून होणारा छळ, लाचारी आणि पिढ्यनपिढ्यचे दारिद्र त्यांच्या पाचवीला पुजलेले आहे. याचे वास्तव यातून मांडण्याचा प्रयत्न आक्रोश मधून केलेला आहे.

'महाराष्ट्रातील भटका समाज : संस्कृती व साहित्य' च्या माध्यमातून भटक्या जमातीवर केलेले संशोधन विस्तृत स्वरुपात मांडलेले आहे. महाराष्ट्रातील गुन्हेगार जाती जमातीबरोबर भटक्या जाती—जमातीचे मूळ शोधण्याचे काम प्रस्तुत ग्रंथातून ना. धों. कदम यांनी केले आहे.

लक्ष्मण गायकवाड यांनी 'साहित्य समाज आणि स्वातंत्र्य' या वैचारिक ग्रंथामधून भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न, त्यांच्या चळवळीने घेतलेला पुढाकार आणि भटक्या विमुक्तांच्या लोकसाहित्य संकलन, समाजाची निटपणाने मांडणी यातून दिसते. चोरी करण्याचे कारणे, माणूस गुन्हेगार होण्यास का प्रवृत होतो. यावरही लक्ष्मण गायकवाड यांनी प्रकाश टाकलेला आहे.

शंकरराव खरात यांनी 'भटक्या विमुक्त जमाती व त्यांचे प्रश्न' हा वैचारिक संशोधनात्मक लेखसंग्रह लिहिला आहे. म्हणजे शंकरराव खरातांनी या जाती—जमाती गुन्हेगारीकडे कशा वळाल्या आहेत व त्यांच्यावर झालेला अन्याय, अत्याचार, भटक्या विमुक्त जाती—जमातीं मधील गुन्हेगारीचा मागोवा त्यांचे संघटन व मानवमुक्तीचा प्रचार आणि प्रसार यातून दिसून येतो.

'वडार समाज इतिहास आणि संस्कृती' या वैचारिक ग्रंथामध्ये वडार समाज गुन्हेगार कसा झाला आहे. वडारांच्या पोटजाती, देवदेवता, सण—उत्सव, प्रथा, परंपरा, वडार जमातीला गुन्हेगार कसे बनवले याविषयी लेखन केलेले आहे. वडार समाजातील

स्वातंत्र्य, समाता, बंधुता व सामाजिक न्याय मिळवण्यासाठी घटनात्मक सवलतीची चिकित्सा यातून दिसून येते.

सारांशरुपाने असे म्हणता येते की, गुन्हेगार जाती—जमातींना सोसावे लागणारे दु:ख त्यांच्या जीवन जगण्याचे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांना वारंवार झगडावे लागले. भटक्या विमुक्तांमधील नवतरुण कशा पद्धतीने लेखन करु लागले. आपले हक्क विधान भवनात मांडून महाराष्ट्रात आवाज उठवू लागले याचे संबंध लेखन या वैचारिक साहित्याच्या माध्यमातून दिसून येते.

संदर्भग्रंथ

१.प्रभाकर मांडे, गावगाड्याबाहेर, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद.

२. रामनाथ चव्हाण, भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, सुगावा प्रकाशन पुणे.

३.रामनाथ चव्हाण, भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स, प्रा. लि. पुणे.

❑❑❑

52

महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार

प्रा.डॉ. विजय गणपतराव वारकड
मराठी विभाग
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
मुखेड ता. मुखेड जि.नांदेड

****

जनतेचा पैसा जनतेच्या शिक्षणासाठी खर्च झाला पाहिजे, बहुसंख्य गोरगरीब जनतेला उच्च शिक्षणापेक्षाही प्राथमिक शिक्षणाची जास्त आवश्यकता आहे. प्राथमिक शिक्षण अगोदर सर्व जनतेपर्यंत जाऊ द्या मगच उच्च शिक्षणावर खर्च करावा. सरकार प्राथमिक शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करीत आहे व उच्च शिक्षणासाठी सोई- सुविधा पुरवीत आहे. यातून फक्त उच्चवर्णीयांचाच फायदा होईल. 'आधी कळस मग पाया' हे सरकारचे उरफाटे तत्व चुकीचे आहे, असे स्पष्ट मत जोतिरावांचे होते.. संपूर्ण शिक्षणाविषयी जरी त्यांच्या मनात आदरभाव होता तरी उच्च शिक्षणाचा संबंध तळागाळातील जनसामान्यांच्या शिक्षणाशी फारसा येत नाही असे त्यांचे मत होते.

इंग्रज सरकारचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व म. फुले यांच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनात फार फरक होता. इंग्रज सरकारला पाश्चिमात्य संस्कृतीचे, ज्ञान विज्ञानाचे व इंग्रजी भाषेचे गोडवे गाणारा, नोकरीसाठी लाचारी पत्कारणारा, भारतीय संस्कृतीला तिलांजली देणारा, राज्यकारभारात कारकुनी काम करणारा सुशिक्षित वर्ग शिक्षणातुन तयार करायचा होता. म. फुले यांना मात्र बहुजन समाजाला मानव म्हणून जगता येईल असे किमान शिक्षण पाहिजे होते. सामान्य माणसाच्या खिशातून सरकार कर रुपाने पैसा घेते तर हा पैसा सामान्य माणसाच्या शिक्षणावर खर्च झाला पाहिजे असा जोतिरावांचा तर्क होता. प्राथमिक शिक्षक कसा असावा, प्राथमिक शिक्षणाच्या गरजा, अभ्यासक्रम कसा असावा याबाबत म.फुले यांनी दृष्टेपणाने आपले विचार मांडले आहेत.

प्राथमिक शाळेतील शिक्षक :-

माध्यमिक शाळेतील शिक्षक हा प्रशिक्षित असावा व त्याला पुरेसे वेतन देण्यात यावे. बहुजन समाजाचे हित, संरक्षण करु शकतील असेच शिक्षक निवडावेत. प्राथमिक शाळात जे शिक्षक नेमले जातात

VOLUME No.68, ISSUE No.05, JANUARY-2020

ISSN (Online): 0474-9030

SDGS 2020

OUR HERITAGE

Impact Factor (2020): 6.8

UGC Care Listed, Multidisciplinary Journal for Research Publication

Special Issue on

Sustainable Development Goals

Executive Editor
Dr. Deepak M. Bharti

Chief Editor
Prin. Dr. Shivdas Z. Shirsath

Copyright © Authors 2020

PRINCIPAL
Vasundhara Coll...

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

146	गुणात्मक शिक्षण : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास Gunatmak shikshan : Ek samajsashtriya Abhyas	प्रा.डॉ.अनिल म्हाळाप्पा गाडेकर Prof. Dr. Anil Mhalappa Gadekar	690-69[illegible]
147	महाराष्ट्राच्या शेतीवर हवामान बदलाचे परिणाम Maharashtrachya Shetivar hawaman badlache parinam	डॉ.प्रा.रंजीता दत्तात्रय जाधव Dr. Prof. Ranjita Dattatray Jadhav	694-697
148	शाश्वत विकासातील गरिबी निमुर्लनाची संकल्पना Shashwat vikasatil garibi nirmulanachi sankalpana	डॉ.कमलकिशोर बा.इंगोले Dr. Kamalkishor B. Ingole	698-700
149	भारतातील दारिद्र्य – कारणमिमांसा व उपाययोजना Bhartatil Daridrya - karanmimansa va upayyojna	डॉ.रामेश्वर एम.मोरे Dr. Rameshar M. More	701-706
150	शाश्वत विकाससमोरील आव्हाने Shaswat vikasasamoril Avhane	प्रा.डॉ.आनंद शिंदे Prof. Dr. Anand Shinde	707-710
151	शाश्वत शहरे आणि समुदाय Shaswat Shahare aani Samuday	डॉ.मिसाळ हनुमंत दामोधर Dr. Misal Hanumant Damdodhar	711-717
152	मोगल काळातील पेढी व्यवहाराचे स्वरुप Mogalkalatil Pedhi Vyavaharache Swarup	डॉ.घोलप कमलाकर गोरख Dr. Gholap Kamalakar Gorakh	718-722
153	हवामान बदलाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम Hawaman badalacha bhartiya Krushi kshetravaril parinam	सहा.प्रा. देविदास गोकुळ गवळी, Asso. Prof. Devidas Gokul Gawli प्रा.डॉ.शिवाजी एस. अंभोरे Prof. Dr. Shivaji S. Ambhore	723-729
154	लिंगभाव, समानता व शाश्वत विकास Lingbhav samanata va shaswhat vikas	प्रा.डॉ.बोरोळे रजनी अनंतराव Prof. Dr. Borole Rajni Anantrao	730-733
155	शाश्वत विकासाचे ध्येय : भूक निर्मूलाची बाल कुपोषण निर्मूलनासाठी गरज Shashwat vikasache dhyeye : Bhook nirmulanachi balkuposhan nirmulanasathi garaj	डॉ.भगवान सुरेश.मनाळ Dr. Bhagwan Suresh Manal	734-739
156	लिंग समानता आणि भारतीय समाज Ling samanata ani bhartiya samaj	प्रा.बळीराम वसंतराव पवार Prof. Baliram Vasantrao Pawar	740-742
157	आदिवासी समाजाचा शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक विकास Aadivasi samajacha shaikshanik, samajik va aarthik vikas	नागनाथ दाजिबा साळुंके Nagnath Dajiba Salunke	743-746
158	स्रीयांच्या उध्दाराचा पहिला उद्घोष -- सत्सार Striyanchya uddharacha pahila udghosh - satsar	डॉ.अशोक ऊ.घोळवे Dr. Ashok U. Gholve	747-748
159	मराठवाड्यातील पर्यटन विकास : समस्या आणि उपाय Marathwadyatil parayatan vikas : samasya aani	प्रा.डॉ.सखाराम वाघमारे Prof. Dr. Sakharam Waghmare	749-752

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "*Sustainable Development Goals*"

मराठवाड्यातील पर्यटन विकास : समस्या आणि उपाय

प्रा.डॉ.सखाराम वाघमारे
भूगोल विभाग प्रमुख,
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर
Email: waghmarevca@rediffmail.com

संक्षिप्त शोधसार (Abstract) :

महाराष्ट्र हे भारतातील अनेक घटक राज्यापैकी एक राज्य आहे. पर्यटन विकासाच्या बाबतीत महाराष्ट्र सरकारने बरीच प्रगती केली आहे. महाराष्ट्राची वैशिष्ट्येपूर्ण प्राकृतिक रचना व हवामान यामुळे महाराष्ट्रात बरीच नैसर्गिक व सांस्कृतिक विविधता आढळून येते. म्हणजे राज्याची भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व धार्मिक परिस्थिती अनुकूल आहे. म्हणून महाराष्ट्रात पर्यटन उद्योगाचा विकास बऱ्यापैकी झाला आहे. मात्र मराठवाड्यातील एक दोन ठिकाणे सोडल्यास येथे पर्यटन उद्योगाचा म्हणावा तेवढा विकास झाला नाही.

1) **प्रस्तावना** (Introduction) :

पर्यटनाची या शब्दाची सुरुवात 1292 साली झाली. लॅटिन भाषेतील tornus म्हणजे गोलाकार दर्शवणारी वस्तू किंवा चाक होय. प्राचीन काळी हा शब्द वापरला गेला. कारण लोक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी देशाच्या प्रमुख भागामध्ये गोलाकार फिरत म्हणून tourism म्हणजे पर्यटन असा शब्द रुढ झाला.

2) **उद्दिष्टे** (Objective) :

1) मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगाच्या विकासाचा आढावा घेणे.
2) मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगाच्या विकासातील समस्या जाणून घेणे.
3) मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगाच्या विकासाला चालना देण्यासाठी काही उपाय सूचविणे.

3) **बीज संज्ञा** (Key word) :

1) पर्यटन
2) विकास
3) समस्या
4) उपाय

4) **अभ्यास क्षेत्र :** (Study Area)

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अभ्यासाची मराठवाडा विभागाची निवड केली असून त्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 17° 35' ते 20° 40' उत्तर अक्षवृत्त व रेखावृत्तीय विस्तार 74° 41' ते 78° 15' पूर्व रेखावृत्त या अक्षवृत्त व रेखावृत्ता दरम्यान मराठवाडा पसरला असून याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 64525 चौ.कि.मी. आहे. या मराठवाड्यात औरंगाबाद बीड, नांदेड, लातूर, जालना, परभणी, उस्मानाबाद व हिंगोली या आठ जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "*Sustainable Development Goals*"

5)... **संशोधन पध्दती (Methodology) :** सदर शोध निबंधाच्या अभ्यासासाठी पुस्तके, मासिके वर्तमानपत्रे, संदर्भ ग्रंथ, विविध वेबसाईट, शोधगंगा व इतर विविध स्तरावरुन प्रसिध्द होणाऱ्या माहितीचे संकलन व प्रत्यक्ष भेटी देऊन मिळालेल्या माहितीच्या आधारे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

6) **विषये विवेचन (subject Discussion) :**

1) मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगाच विकास : महाराष्ट्र हे भारतातील अनेक घटक राज्यापैकी एक राज्य आहे. पर्यटन विकासाच्या बाबतीत महारा... सरकारने बरीच प्रगती केली आहे. महाराष्ट्राची वैशिष्ट्येपूर्ण प्राकृतिक रचना व हवामान यामुळे महाराष्ट्रात बरीच नैसर्गिक व सांस्कृतिक विविधता आढळून येते. म्हणजे राज्याची भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व धार्मिक परिस्थिती अनुकूल आहे. म्हणून महाराष्ट्रात पर्यटन उद्योगाचा विकास बऱ्यापैकी झाला आहे. मात्र मराठवाड्यात... एक दोन ठिकाणे सोडल्यास येथे पर्यटन उद्योगाचा म्हणावा तेवढा विकास झाला नाही.

मराठवाड्यातील ऐतिहासिक व राजकीय चळवळीचे केंद्र असलेले औरंगाबाद शहर पूर्वी 'खडकी' म्हणू... ओळखले जात असत. मलिक अंबर याने 1604 मध्ये या शहराची स्थापना केली. सन 1626 मध्ये या शहराचे नाव 'फतेपूर' असे ठेवले गेले. 1653 मध्ये दख्खनचा सुभेदार म्हणून औरंगजेबची नेमणूक झाल्यानंतर या शहरा... 'औरंगाबाद' हे नाव पडले. एवढी मोठी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असलेल्या औरंगाबाद शहराभोवती ऐतिहासिक त... आहे. हा तट किल्ले वजा असून त्याची बरीच पडझड झालेली आहे. या तटाला असलेल्या दरवाज्यांत... औरंगाबादला बावन्न दरवाजांचे शहर म्हणून ओळखले जाते. औरंगजेबाच्या मुलाने आझमशहाने आपली आई बेग... रबिया दुराणी हीच्या स्मरणार्थ 'बीबी का मकबरा' बांधला तो येथे उभा आहे. ताजमहलशी साधर्म्य असलेली ही इमारत प्रेक्षणीय आहे. औरंगाबाद येथील पानचक्की ही पहाण्याजोगी आहे. भूअंतर्गत कालव्याद्वारे आणलेले पाणी स... मिटर उंचीवरुन खाली सोडण्यात आले असून त्याच्या वेगाने चक्की फिरते. हे पाणी कोठून व कसे येते हे समजत नाही. हे या स्थळाचे वैशिष्ट्ये आहे. शहरात डॉ.सलिम अली तलाव असून या तलावात नौका विहाराची सुवि... उपलब्ध करुन दिली जाते.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील अजिंठा येथे भव्य शिल्पे व रंगीत भित्तीचित्रांसाठी लेणी समुह जगप्रसिध्द आहे. वे... हे ही औरंगाबाद जिल्ह्यातच असून येथे लेणी समूहातील कैलास ही 16 क्रमांकाची लेणी स्थापत्य कलेतील ए... महान चमत्कार होय. एकाच सलग खडकातून कोरण्यात आलेली जगातील ही सर्वात मोठी लेणी आहे. याशिवा... येथील पितळखोरे लेणी ही प्रसिध्द आहेत. उस्मानाबादची लेणी, लातूर जिल्ह्यातील खरोशाची लेणी, नांदे... जिल्ह्यातील माहूरची लेणी ही प्रसिध्द आहेत.

मराठवाड्यातील साडेतीन शक्तीपिठापैकी उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तुळजापूरची तुळजाभवानी व नांदे... जिल्ह्यातील माहूरची रेणूका देवी प्रसिध्द आहे. बारा ज्योतिर्लिंगापैकी हिंगोली जिल्ह्यातील औंढा नागनाथ व बीड जिल्ह्यातील परळी येथे वैद्यनाथाचे पवित्र मंदिर आहे. मराठवाड्यातील नांदेड येथे गुरुद्वारा शिखांचे श्रध्दास्थान प्रसिध्द आहे. अन्य धार्मिक स्थळात औरंगाबाद जिल्ह्यात खुलताबाद, पैठण, बीड जिल्ह्यात अंबाजोगाई येथील योगेश्वरी देवीचे मंदिर प्रसिध्द आहे.

मराठवाड्यात औरंगाबाद जिल्ह्यातील गवताळा, नांदेड जिल्ह्यातील किनवट, पैनगंगा व उस्मानाबाद जिल्ह्यातील येडशी रामलिंग हे तिन्ही अभयारण्य प्रसिध्द आहेत.

मराठवाड्यात अनेक इतिहास प्रसिध्द किल्ले आहेत. दौलताबाद येथे भुईकोट व गिरीदुर्ग एकत्र आहे. याशिवाय कंधार, परंडा, नळदुर्ग, माहूर, औसा, उदगीर, धारुर, जिंतूर पाथ्री, परभणी, धर्मापूरी, व देवगिरी येथील किल्ले आजही प्राचीन वैभवशाली इतिहासाची साक्ष देतात.

मराठवाड्यात अनेक दुर्ग, मशिदी, इदगाह, गुरुद्वार व हिंदू संताच्या समाध्या आहेत. नांदेड जिल्ह्यातील... दौलताबाद जव... असाव-ए-रसूल हा दर्गा मराठवाड्यातील नव्हे तर महाराष्ट्रात एक श्रेष्ठ दर्जाचे स्मारक आहे. परभणी जिल्ह्यातील तुराब-हक, औरंगाबाद जिल्ह्यातील बुऱ्हाणोद्दीन मीरबशाह, मुशोद्दीन दर्गा मोमिन आरिफ,

नांदेडच्या कंधार येथील हाजी अख्बार मकबूल, परंडा येथील हजरत ख्वाजा बुहोद्दीन चिश्ती, देगलूर येथील सरफराखान या दर्गाशिवाय मराठवाड्यातील अनेक दर्गे, मशिदी व ईदगाह आहेत.

मराठवाडा ही साधू संताची भूमी असल्यामुळे अंबाजोगाई येथील आद्यकवी मुकुंदराज, दासोपंत, पैठणचे एकनाथ, दौलताबादचे जनार्दन स्वामी, परंडाचे हंसराज, परभणीचे मोगलानंद स्वामी इ.संत श्रेष्ठांच्या समाध्या या परिसरात आहेत.

जातीभेदाचा धिक्कार करत कर्मकांडावर प्रहार करणारे, समता अहिंसा व पावित्र्याच मानंला असलेले आपेगावचे संत ज्ञानेश्वर; भक्त पंथाला शुध्द व सात्विक रुप देणारे परभणी जिल्ह्यातील नरसी नामणीचे संत नामदेव, स्त्री मनाचा हळूवारपणा आपल्या गोड अभंगवाणीतून सांगणारी गंगाखेड ची संत जनाबाई, औरंगाबाद जिल्ह्यातील मुंगी पैठण मुक्ताबाई, विसोबा खेचर, उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तेर वोकी चे गोरा कुंभार, संत एकनाथांचे आजोबा भानुदास, जनार्दन स्वामी, संत एकनाथ, जगमित्र नागा, धुंडा महाराज देगलूरकर, सुफी संत व चिश्ती संप्रदायातील अनेक संत या मराठवाड्याच्या भूमीत होऊन गेले.

नांदेड जिल्ह्यात 50 शिलालेख सापडले असून ते बहुतांश कानडी लिपीत आहेत कंधार येथे 1958 साली उपलब्ध झालेला शिलालेख राष्ट्रकूट राजानी केलेल्या लोकोपयोगी कामाची साक्ष देतो. सात मंदिराचे मकरण, तोरणाचे आणि सर्व लोकेश्वर मंडळाचे वर्णन करण्यात आले आहे. गुजरात मधील व्यापाऱ्यांना बोलावून कंधारला व्यापार करण्यास उत्तेजन दिले. या सर्व घडामोडीची माहिती कंधार शिलालेखामुळे कळते. होट्टलचा शिलालेख, सगरोळीचा शिलालेख, तडखेलचा उत्तर चालुक्य कालिन कानडी शिलालेख, अर्धापूरचा यादव कालिन शिलालेख, अर्धापूरचा यादव कालिन शिलालेख, उंकेश्वर, करडखेड, मुखेड, आणि नरंगळचे शिलालेख नांदेड जिल्ह्यात आहेत.

बीड जिल्ह्यात धर्मापूरीतील शिलालेख, अंबाजोगाईचे चार शिलालेख, कनईचा मशिदीतील शिलालेख व पाली शिलालेखही महत्वाचे आहेत. औरंगाबाद जिल्ह्यात वेरुळ येथील दंती दुर्गाचा शिलालेख, लेण्यातील शिलालेख प्राचीन इतिहासाची साक्ष देतात. जालना जिल्ह्यात बधूरचा प्राचीन मराठी स्तंभालेख, एरंडेश्वरचा शिलालेख, औंढयाचा शिलालेख, चारठाण येथील शिलालेख, उखळ आणि जिंतूर येथेही शिलालेख आहेत. उस्मानाबाद जिल्ह्यात निलंगाचा तर लातूर जिल्ह्यातील उदगीरचा शिलालेख महत्वाचा आहे.

मराठवाड्यात काही ठिकाणी ताम्रपट्टी सापडले आहेत. औरंगाबाद जिल्ह्यात पैठण, औरंगाबाद, वेरुळ, सिंदोन येथील ताम्रपट अतिशय सुबक आहेत. उस्मानाबाद जिल्ह्यात राष्ट्रकुट कलित तीन ताम्रपट आहेत तर बीड जिल्ह्यात धारुर येथे ताम्रपट आहे. परभणी जिल्ह्यातील परभणीचा व चालुक्य तिसरा यांचा ताम्रपट आहे. याशिवाय मराठवाड्यात लातूर येथील बदामीच्या चालुक्याच्या राज्यातील ताम्रपट, राष्ट्रकूट ध्रुव तीसरा याचा सिहार ताम्रपट प्रभावती गुप्ताचा पूणे येथील ताम्रपट, प्रवरसेन दुसरा यांचा जाव आणि वडगाव ताम्रपट व खामखेडा येथील ताम्रपट महत्वाचे आहेत. याशिवाय मराठवाड्यात नाणी, शिल्पावशेष, व मूर्ती अवशेष, स्थापत्य अवशेष, उत्खननातील भग्नावशेष सापडले आहेत.

मराठवाड्याच्या लातूर जिल्ह्यातील चाकूर तालुक्यात वडवळ नागनाथ येथे प्राचीन संजीवनीवन केवळ उत्तरा नक्षत्रात.अनेक औषधी वनस्पतींनी डोंगर समृध्द असतो या नक्षत्रात औषधे घेतल्यास अनेक जुनाट रोग बरे होतात इ.सर्व स्थळे, ताम्रपट, शिलालेख, लेण्या, शिल्पा विशेष, मूर्ती अवशेष विविध राजा महाराजांच्या राजधीची ठिकाणे गड, कोट, किल्ले, साधू संताच्या समाध्या, जन्मभूमी, कर्मभूमी, साडेतीन शक्तीपीठे, दोन ज्योतिर्लिंग, गुरुद्वारा, दर्गा, मशिद, मंदीरे व पर्यटन स्थळे असतांनाही येथे पर्यटन उद्योग रुजला नाही.

7) मराठवाड्यातील पर्यटन विकासातील समस्याचा विचार केल्यास मराठवाड्यात औरंगाबाद, नांदेड, वेरुळ, अजिंठा, पैठण येथील निवासाच्या अपुऱ्या सुविधा तर अन्य भागात जवळपास निवासाच्या सुविधा नसलेल्या दिसून येतात.

मराठवाड्याच्या ग्रामीण भागातही ऐतिहासिक, सांस्कृतिक धार्मिक पर्यटन स्थळे असल्याने या भागात महामार्गाची सोय नाही. मोजकी ठिकाणे वगळल्यास अन्यभागात असंद व खडबडीत रस्ते, व वाहतूकीच्या कारण स्वरुपी साधनाचा अभाव आहे.

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "*Sustainable Development Goals*"

Vasundhara Arts & Science College, GHATNANDUR

स्मारकांच, शिलालेख, ताम्रपट, गड,किल्ले, लेण्या, यांचे जतन करणाऱ्या शासकीय किंवा निमशासकीय संस्थेचा अभाव आहे. मराठवाड्यातल पुराण वस्तू संग्रहालयाचाही अभाव आहे. देशी व परदेशी पर्यटकांना आकर्षित करणारी गोष्ठी जाहिरात ही मराठवाडा, राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरुन होतांना दिसत नाही.

8) **निष्कर्ष व उपाय** (Conclusion & Suggestion) :

1) मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगाच्या विकासासाठी मूलभुत सेवा सुविधा निर्माण करताना रस्तो, रेल्वे व विमान वाहतूकी बरोबर रस्ते व वाहनाची कायम स्वरुपी सुविधा निर्माण करण्याची गरज आहे.
2) मराठवाड्यात अनेक एतिहासिक, धार्मिक व सांस्कृतिक पर्यटन स्थळे असतानाही निवास व निवास पुरक सुविधा उपलब्ध नसल्याने पर्यटन उद्योग म्हणावा तेवढा रुजला नाही.
3) ऐतिहासिक, धार्मिक व सांस्कृतिक वस्तू व वास्तूचा ठेव जतन करणारे एखादे केंद्र निर्माण करुन त्याचा विकास करावा.
4) देशी व पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी या पर्यटन स्थळांचा विकास करुन त्याची देश व परदेशात गोष्ठी जाहिरात करण्याची आवश्यकता आहे.
5) ग्रामीण भागातील वनराई, वैद्यकीय पर्यटन, आरोग्य पर्यटन,, इको पर्यटन फिल्म पर्यटन, साहस पर्यटन चा विकास करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :(Reference Books) :

[1] महाराष्ट्राचा भूगोल- डॉ.सुरेश शेटे, विद्या पब्लिकेशन औरंगाबाद पेज-201
[2] पर्यटन भूगोल-प्राचार्य शैलजा सांगळे-डायमंड पब्लिकशेन-पुणे-पेज 99,100.
[3] पर्यटन भूगोल-डॉ.आहेर, डॉ.मस्के के.एस.पब्लिकेशन-पूणे-12.
[4] महाराष्ट्राचा भूगोल-डॉ.ताटे चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद,पेज-329.
[5] महाराष्ट्राचा भूगोल-डॉ.हंगे डॉ.वाघमारे-कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद पेज-188
[6] भूगोल शास्त्र संशोधन-डॉ.सखाराम वाघमारे-शौर्य पब्लिकेशन लातूर पेज-27.
[7] मराठवाड्याचा इतिहास-डॉ.राजेश करपे-चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद पेज-09

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

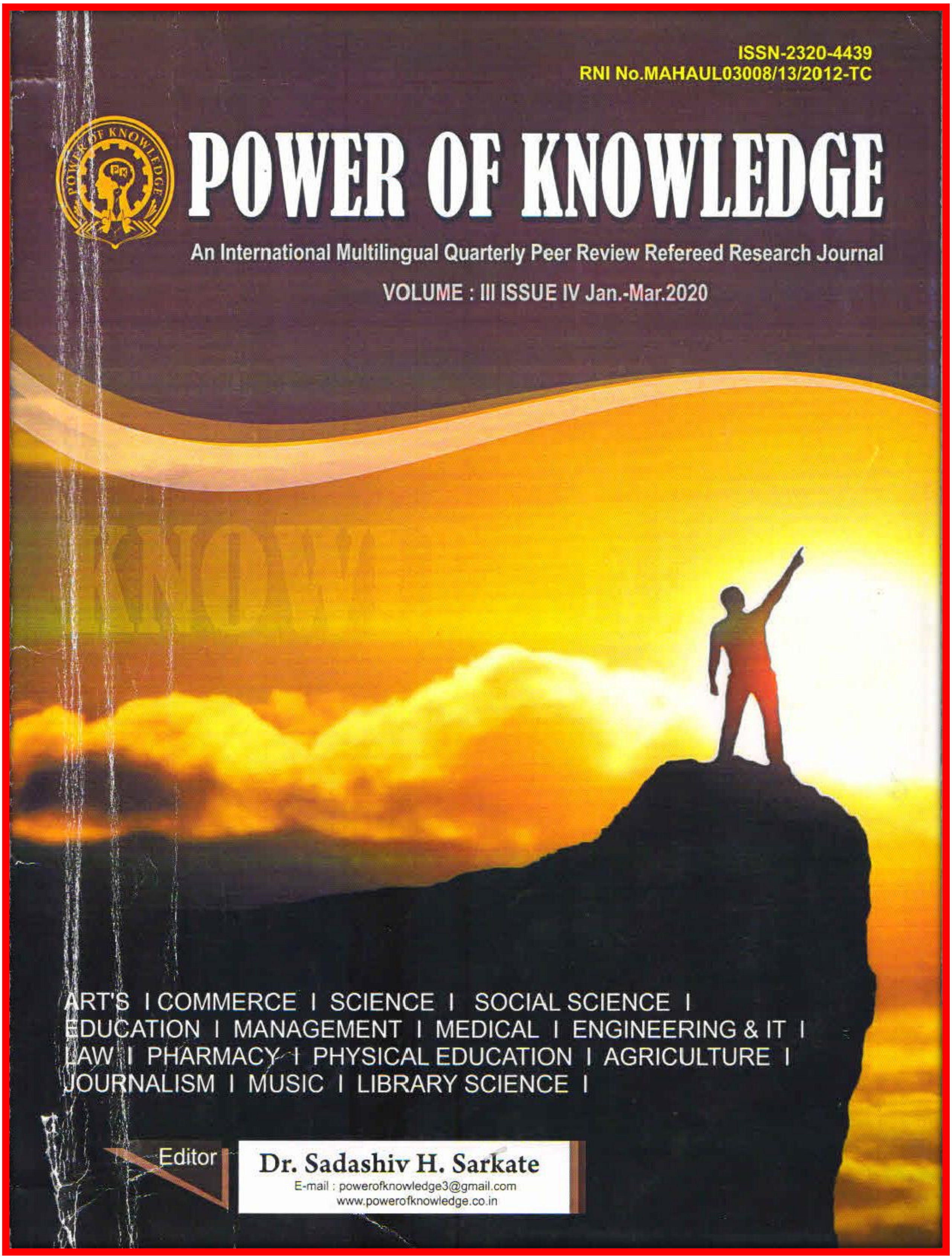
ISSN-2320-4439
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
POWER OF KNOWLEDGE
An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal
VOLUME : III ISSUE IV Jan.-Mar.2020
ART'S I COMMERCE I SCIENCE I SOCIAL SCIENCE I
EDUCATION I MANAGEMENT I MEDICAL I ENGINEERING & IT I
LAW I PHARMACY I PHYSICAL EDUCATION I AGRICULTURE I
JOURNALISM I MUSIC I LIBRARY SCIENCE I
Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
www.powerofknowledge.co.in

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	STUDIES ON INCIDANCE OF INFECTION AND INTENSITY OF INFECTION OF CESTODE STILESIA FROM CAPRA HIRCUS	GARAD V. K. BHOGIL A. R.	1-10
2	IMPACT OF E-EDUCATION ON INDIAN PRESENT EDUCATION	Dr. Chandrakant W. Gajewad	11-13
3	A STUDY OF DIFFERENCES IN INTELLIGENCE, FAMILY CLIMATE, SCHOOL ENVIRONMENT, STUDY HABITS AND ACADEMIC ACHIEVEMENT OF STUDENTS IN VIDARBHA REGION IN RELATION TO AREA AND SEX .	Prof. Shweta T. Aglawe	14-19
4	Horticultural productivity analysis for per hectare production in sangola tahashil: geographic view	Dr. S.M .Mulani	20-23
5	Impacts of Human Trafficking	Pornima Omprakash Dagdiya Prof. Dr. Aparna Kotapalle	24-27
6	Digital Marketing	Dr.Vidyullata Rahul Hande	28-32
7	Historical Background, Cultural and Physiographical Aspects of Beed District (M S) India.	Dr. V.L. Phad	33-39
8	Importance of Soft Skills in LIS Professionals	Telke Sudhakar B.	40-42
9	महानुभाव साहित्यातील पद्यग्रंथःसातीग्रंथ	डॉ.विनोद अवधूतराव कोकणे	43-50
10	मराठी पंडित कवी : विठ्ठला बीडकर	प्रा. डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे	51-53
11	शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासात प्रधानमंत्री पीक योजनेचे महत्व	प्रा. डॉ. व्यंकटेश काळूराम मदनुरे	54-58
12	एक आदर्श राजा छत्रपती शिवाजीमहाराज	श्री. लहु बाबुराव राठोड	59-61
13	क्रांतीकारी महापुरुष - संत सेवालाल महाराज	श्री. लहु बाबुराव राठोड	62-65
14	भारतीय अन्नसुरक्षा समोरील आव्हाने : एक अध्ययन	प्रा. दिक्षित साहेबराव ज्ञानोबा	66-70
15	कला के उपासक - राजर्षि शाहु महाराज	डॉ.सविता चोखोबा किर्ते	71-74
16	मातंग समाजाच्या राजकीय संघटनांचे यश-अपयश : एक अध्ययन	प्रा.जोगदंड मकरंद बळीराम	75-78
17	"सहज - सुलभ वाचन सवय हाच खरा स्त्री अलंकार	प्रा. ज्योती शा. मगर	79-84
18	"स्त्रियांच्या ओवीगीतातील कृषी अवजारे"	प्रा.डॉ.भा.ना.गाडेकर	85-95
19	आदिवासी कविता की पडताल	प्रा.युवराज इंद्रजित जाधव	86-101

भारतीय अन्नसुरक्षा समोरील आव्हाने : एक अध्ययन

प्रा. दिक्षित साहेबराव ज्ञानोबा
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर, ता. अंबाजोगाई जि. बीड

प्रस्तावना :

मानवाच्या मुलभुत गरजापैंकी अन्नधान्याची पूर्तता ही एक होय. जनसामान्यांना अन्न धान्य मिळविण्याचा विविध माध्यमापैंकी शासकीय स्तरावर अन्नधान्य पुरवठा ही एक प्रक्रिया आहे. मानवाच्या अन्न धान्याची गरज पुर्ण करण्याच्या उद्दिष्ठाने केंद्र व महाराष्ट्र शासन अन्न धान्य पुरवठा विभागाच्या वतीने अन्न वितरण प्रक्रियेचे महत्वपुर्ण निर्णय घेवुन त्याच्या अंमलबजावणीचे प्रभावरित्या नियोजन केले जात आहे. त्यामध्ये गरजु व गरिब जनतेला सवलतीच्या किमतीत अन्न धान्य मिळवण्याचा हक्क केंद्र सरकारने दिलेला आहे. देशातील नागरिकांना अन्न सवलतीच्या दरात अन्न धान्य मिळवण्याच्या हक्कांचा विचार केल्यास महाराष्ट्र शासनाकडे सध्या ५.५० लाख मेट्रिकटन अन्नधान्य साठवनु ठेवण्याची क्षमता असलेली १.०२४ धान्य गोदाम आहेत. तर भविष्यात आणखीन अन्नधान्य साठवुन ठेवण्याकरिता ५०० कोटी खर्च करुन ५८३ नवीन गोदामाची बांधणी करण्याची राज्य सरकारने निर्णय घेतलेला आहे. तर केंद्र सरकारने १५०० कोटी रुपये खर्चाचे नियोजन करुन ६.५० लाख मेट्रिकटन अन्नधान्य साठवणुकीची क्षमता असणारी नवीन गोदाम उभारण्याचे वियोजन आखले आहे.

या सर्व अन्न धान्याच्या गोदामामुळे राज्यात १३ लाख मेट्रिकटन अन्नधान्य साठवणुकक्षमता असणाऱ्या गोदामाची होत आहे. याशिवाय लोकांना अन्नधान्याचे वितरण हवेत यासाठी तालुका व स्थानिक पातळीवर लहान गोदामाची उभारणी केली जात आहे. अन्नसुरक्षा विभाग जनतेचे हित लक्षात घेवुन अन्नधान्याचा उत्पादन संकलन साठवण साठवलेले अन्नधान्याला संरक्षण आणि त्याचे योग्य पद्धतीने वितरण व्हावे याकरिता शासन सातत्याने नवनवीन नियोजन करुण त्याची अंमलबजावणी करीत आहे. या अन्नसुरक्षतेच्या ध्यानाकरीता पुढीलप्रमाणे उद्दिष्ठांची माडणी करण्यात आली आहे.

संशोधानाची उदिष्टे:

१) अन्नसुरक्षा वितरण प्रणालीचे स्वरुप जाणुन घेने.
२) अन्नधान्य वितरण पारदर्शक होणयासाठी धोरणांची आवश्यकता अभ्यासने.
३) अन्नसुरक्षा प्रणालीचा सामान्य नागरिकांच्या जिवणावरील परिणाम अभ्यासने.
४) अन्नसुरक्षा प्रणालीमधील समस्यावर प्रकाश टाकणे.

सदरील उदिष्ठांना अनुसुरुण खालिलप्रमाणे ग्रहितकृत्याची मांडणी करण्यात आली आहे .

गृहितकृत्य :

१) सार्वजनिक वितरण प्रणालिमुळे गरजु व गरिब नागरिक स्वाभिमानाने जगत आहेत.

२) सार्वजनिक वितरण प्रणालीमुळे समाजात व देशात शांतता निर्माण होवुन विकास प्रक्रियाला गती मिळत आहे.

३) अन्न सुरक्षा व्यवस्थेत त्रुटी असल्यामुळे अन्नसुरक्षा व्यवस्थेला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते आहे.

सदरील ग्रहितकृत्यांच्या पूर्तते करीता पुढील प्रमाणे. संशोधन पध्दतीच्या आवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुतशोध सिंबंधाच्या अध्ययना करीता प्रमुख्याने दुय्यम स्त्रोतांचा आवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रमुख्याने विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्रातील लेख, मासिके, साप्ताहिके, विविध संस्थांचे व शासनाचे अहवाल एस.फिल. पिएच.डी चे प्रबंध इंटरनेट इत्यादीचा आवलंब करण्यात आला.

सदरील शोध सिंबंधाच्या मांडणी करीता वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाचा आवलंब करण्यात आला.

विषयप्रतिपादन :

सदरील अध्ययनात केंद्रशासन व देशातील सर्वच राज्य जनतेला होणाऱ्या अन्नधान्य चे वाटप पारदर्शक पध्दतीने झाले पाहिजे या करीता सातत्याने प्रयत्न करीत आहे. त्यामध्ये नागरीकांच्या आर्थिक उत्पादनानुसार त्यांना राशेनकार्ड वाटप रोशनकार्ड प्रकाशवरुन स्वस्त धान्याची किंमत त्याच बरोबर नागरीकांना नियमानुसार अन्न धान्य वाटप होत असलेले दिसुन येते. परंतु या अन्नधान्याचे वितरण व किंमती ठरविताना अनेक समस्या समोर येतात त्या समस्यांचे स्वरुप पुढील प्रमाणे.

१) अन्नधान्याच्या किमंतीतील अस्थिरता :

केंद्र व राज्यसरकार जनतेला अन्नधान्याचे वितरण करीत असताना राशेनकार्डच्या प्रकाशनुसार किंमती ठरविले परंतु राशेन दुकानदर शासनाच्या नियमाप्रमाणे किमंती न ठेवता त्यामध्ये वाहातुक हमाली रोजंदारी या सर्वांच्य समावेश करतो त्यामुळे अन्नधान्याच्या अधिक किंमती सामान्य नागरीकांना द्यावा लागतात. त्याच बरोबर कार्ड धारणाना वेगवेगळया किंमती आकारलयामुळे नागरीकामध्ये किंमती विषय संमग्रम निर्माण होत आहे.

२) अन्नधान्याची गळती व भृष्टाचार:

स्वस्त धान्याचे वितरण करीत असताना मालवाहातुक यंत्रणा अन्नधान्याची परस्पर विक्री करते. त्याच बरोबर पोत्यातील अन्नधान्य काढुन घेतले जाते. अधिकारी व गोदम अधिकारी अन्नधान्य काळया बाजारात मोठया व्यापाऱ्यांना विकुन टाकतात. या गैर व्यवहारात वरिष्ठ अधिकाऱ्या पासुन माल वितरण हमाला पर्यंत सर्वच जन सहभागी आहेत. त्यामुळे नागरीकांना कमी प्रमाणात अन्नधान्य.

३) सिश्चित अन्नधान्य आणि वाढती लोकसंख्या :

राशेन दुकानदाराने पाचवर्षापुर्वी वरिष्ठ अधिकाऱ्याला व्यक्ती व कुटुंबाची यादी दिलेली असते. त्या विभागात सातत्याने लोकसंख्या वाढन आहे.परंतु मिळणारा माल निश्चित स्वरुपात असल्यामुळे नागरीकांना कमी स्वरुपात अन्नधान्य वितरण होत आहे. याचा तोटा सर्वात जास्त गरीब नागरीकांना होत आहे.

कुपोषण, उपासमार, भूक बळी इत्यादीचे वाढते प्रमाण:

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था नागरीकांना अन्नधान्य लवकारात लवकर मिळावे या करीता सातत्याने विविध उपाय योजना करीत आहे. तरी ही देशात बाळकुपोण , उपासमार, भूहबळी, इत्यादीचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. त्यामुळे केंद्रिय व राज्य अन्न धान्य पुरवठा विभागा जनतेला अन्न पुरवठा करण्यास उपयशी ठरत आहे.

४) नैसर्गिक आपत्ती :

आवरर्षन, अतीवृष्ठी, महापुर, टोळधार, पिकावरील रोग यामुळे अन्नधान्याची उत्पत्ती होत नाही. म्हणुन अन्नधान्याचा साठा करुन ठेवणे महत्वाचे असते. त्याच बरोबर संकुलीत केलेल्या अन्नधान्याचे संरक्षण आग्नी, पाऊस या पासुन करावे लागते. नैसर्गीक अपत्ती व संरक्षणाचा आभाव यामुळे अन्नधान्याचे नुकसान होते. अन्नधान्याचे नुकसान झाले की, व्यापारी व आठेबाज परिस्थितीज्या गैरफायदा घेऊन वाढीव किमंतीने अन्नधान्य विकतात. तेंव्हा सामान्य नागरीकांचे आर्थिक शोषण होते.

५) अन्नधान्याचे घटते उत्पादन :

स्वातंत्र्योत्तर काळात शेती उत्पादनात संकरीत बि बियाने औषध फवारणी यामुळे वाढीव उत्पन्नाची क्रांती घडुन आली. परंतु या रासायनीक क्रांतीमुळे शेतीचा कस कमी होऊन शेती नापीक बनुलागली आहे.त्यामुळे शेती उत्पादनात घट होत आहे. परिणाम देशातील नागरीकांना उपजिवीके करीता अन्न धान्याची कमतरता भास लागली आहे.

६) वाढती लोकसंख्या व कृषीचे निश्चित भूक्षेत्र :

आज भारताची लोकसंख्या १३१ कोटी झाली आहे. ही लोकसंख्या गणीती पध्दतीने वाढत आहे. परंतु भारताच्या वाटयाला आलेले भुक्षेत्र वाढत नाही. ते ठरावीक आहे त्यामध्ये वाढ होत नाही. त्यामुळे होणाऱ्या उत्पादनावर वाढत्या लोकसंख्याचा भार पडत आहे त्यामुळे अन्नधान्याचा पुरवठा करताना सार्वजनिक वितरण प्रणालीवर मोठा दबाव येत आहे.

७) सदोष सार्वजनिक वितरण प्रणाली :

सर्व नागरीकांना अन्नधान्य योग्य प्रमाणात व स्वस्त दरात मिळाने यासाठी सरकारने सार्वजनिक वितरण व्यवस्था सुरु केली. पण सार्वजनिक वितरणाची राशेन दुकाने लोकांच्या गरजा भागविण्यामध्ये अपयशी ठरत आहेत. या व्यवस्थेमधील भृष्टाचार अन्नधान्याची गळती अकुशल कर्मचारी इत्यादी समस्यामुळे

सामान्य नागरीकांना स्वस्त अन्नधान्य योजनेपासुन वंचीत राहावे लागत आहे.

वरीलप्रमाणे सार्वजनिक वितरण प्रणाली मध्ये विविध स्वरुपाचे दोष व समस्या दिसुन येत असल्या तरी या समस्यावर काही प्रमाणात पुढील प्रमाणे उपाय योजना करता येतील.

समस्या निर्मुलना करीता उपाय योजना :

१) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची अमंलबजावणी करताना शासकीय व्यवस्थेने पारदर्शक कार्य पध्दतीला महत्व दिले पाहिजे.

२) ग्रामीण विकास कार्यक्रमामध्ये अडथळ ठरलेल्या अन्नधान्याची गळती व भृष्टाचार यावर वेळीच उपाय योजना म्हणुन दोषी व्यक्तींना कठोरातील कठोर शिक्षा देण्यात यावी.

३) अन्न सुरक्षा धोरण अस्तीत्वात आण्याकरिता सामाजिक न्याय तत्वाचा अवलंब करावा. ज्यामुळे समतोल विकासाची संकलपना आकार होईल.

४) अन्न सुरक्षा सारख्या योजने मधील कुपोषण, भुकबळी, उपासमार या समस्यांना समाप्त करण्यासाठी जनतेला विश्वासात घ्यावे. त्यांच्या सहकार्यातुन अन्न धान्याचे वाटप करावे.

५) अन्नसुरक्षासाठी धान्याचा साठा करताना शेतकज्यांच्या शेतमालाला भाव देताना उत्पादन खर्चाच्या आधारावर घावा. त्यामुळे शेतकज्यांना आर्थिक तोटा होणार नाही.

६) अन्न सुरक्षा धोरण प्रभावी व मजबुत बनवण्याकरीता त्याची कार्यपध्दती आणि कार्याचे नियोजन शासकीय पध्दतीने करावे. अन्नधान्य वितरणाची व्यवस्था व नेयमावळी सर्व सामान्य व्यक्तीला समजेल अशा स्वरुपाची असावी.

सदरील अध्ययनाचे महत्व पुढील प्रमाणे नमुद करता येईल.

अध्ययनांचे महत्वः

प्रस्तुतशोध निबंधाच्या अध्ययनामुळे अन्न सुरक्षा प्रणाली मधील समस्यांची जाणीव निर्माण होवुन त्यावर उपाय योजना करण्यास महत्वाचे ठरेल. अध्ययना अंती मांडण्यान आलेल्या निष्कषी वरुन अन्नधान्य सुरक्षा व्यवस्थेचे वास्तविक स्वरुप आणि सध्याची स्थिती शासन व नागरीक यांना दिसुन येईल.

निष्कर्ष :

अन्न सुरक्षा व्यवस्था ही सर्वसामान्य नागरीकांना अन्न धान्याची सुविधा निर्माण करुन देणारी योजना आहे. या अन्न सुरक्षा व्यवस्थे मुळे सामान्य नागरीकांना स्वावलंबी व स्वाभीमानाने जीवन जगण्याची प्रेरणा निर्माण झाली आहे. या योजने अंतर्गत विविध योजना राबवुन वेगवेगळया वयोगटातील आणि वेगवेगळया क्षेत्रातील व्यक्तींना अन्नधान्य पुरविले जात आहे. त्यामुळे अन्न सुरक्षा व्यवस्था मोठया स्वरुपात अन्न धान्याचे वितरण करीत असुन तीला महत्वाचे स्थान प्राप्त आहे.

समारोप :

भारतातील अन्न सुरक्षा व्यवस्थेच्या असे दिसुन येते की, ज्या ठिकाणी समाजात आर्थिक आणि सामाजिक विषमता दिसुन येते. तेथे गरीब, दारिद्रयात जीवन जगणारा वर्ग अस्तित्वात असतो. या गरीब वर्गाकडे उपजीवीकीची साधने नसतात. त्यांना खाजगी बाजार पेठेतुन वाढीव दराने अन्न धान्य खरेदी करणे परवडत नाही. अशा गरीब व्यक्तींची उपासमार, कुपोषण, भुकबळी जावूनये. त्यांना अन्न धान्याकरीता लाचारीचे जीवन जगण्याची वेळ येवु नये या करीता अन्न सुरक्षा धोरण निर्माण केले गेले. या अन्न सुरक्षा धोरणामुळे समाजातील कामगार, रिक्षाचालक, हमाल, बांधकाम मजुर, मध्यमवर्गीय शेतकरी, ग्रामीण भागातील पारंपारीक व्यवसायीक यांच्या अन्नधान्याचे व्यवस्था झाली आहे. म्हणुन असे म्हणावे वाटते की, अन्न सुरक्षा धोरणाच्या निर्मीतीचा उद्देश आकार व्हावा भारतीय विकासाला गती मिळावी या करिता अन्न सुरक्षा योजना प्रभावी राबवावी.

संदर्भसुची :

१) डॉ. काचोळे दा.घो.समाजिकशास्त्रीय संशोधन पध्दती कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगाबाद.

२) प्रा. घाटोळे रा.ना. समाजशास्त्रीय संशोधन पध्दतीज्तत्वै आणि सिध्दांत श्री मंगेश पब्लिकेशन्स नागपुर.

३) डॉ. वसुधा पुरोहित कृषीअर्थशास्त्र - शशीकांत पिपंळापुरे प्रकाशन औरंगाबाद.

४) Nora McKeon Food security Governance : Empowering communities, Regulating corporations.

५) वाघमारे बी.एस.मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार Published by Darling Kindersley pvt.L.td. New Delhi

६) योजना मासिक २०१०.

७) कुरुक्षेत्र मासिक २००८.

८) http/fci.in/ procurement food grains.

९) hi. wikiapedia.in

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

■■■

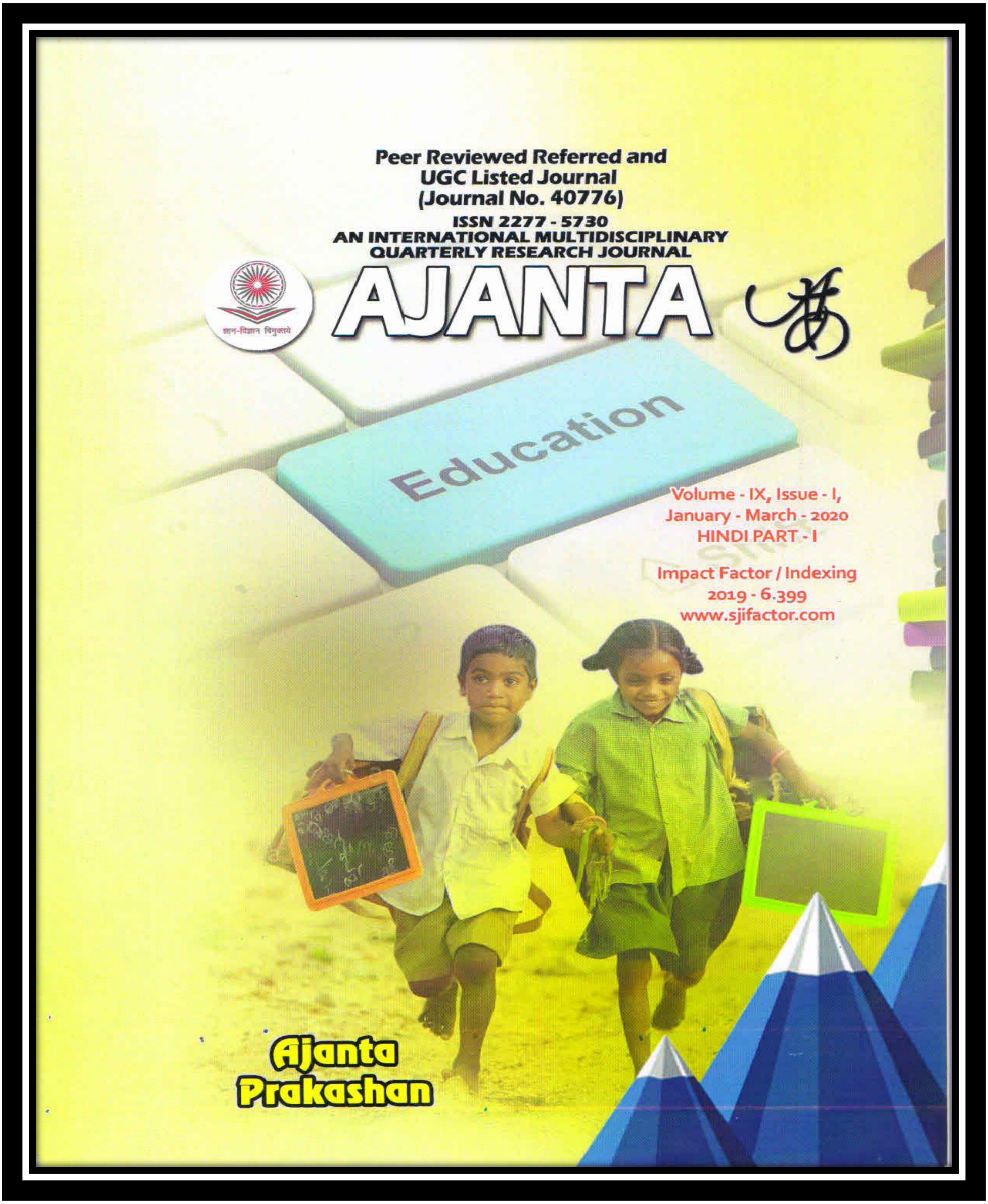
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Education
Volume - IX, Issue - I,
January - March - 2020
HINDI PART - I
Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com
Ajanta
Prakashan

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	शोधालेख एवं शोधकर्ता	पृष्ठ क्र.
१	प्रयोजनमूलक हिंदी और अनुवाद क्षेत्र **डॉ. गायत्री मिश्रा**	१-८
२	रोजगारोन्मुख हिंदी (विशेष संदर्भ - अनुवाद का क्षेत्र) **डॉ. सतीश यादव**	९-१३
३	प्रयोजनमूलक हिंदी की विशेषता और स्वरूप **डॉ. एस. सी. अंगडि**	१४-१७
४	अनुवाद क्षेत्र **डॉ. अफशाँ बेगम अहमदअली, देशमुख**	१८-२५
५	रोजगारोन्मुख हिंदी **डॉ. ललिता राठोड**	२६-३०
६	विज्ञापन क्षेत्र **कुशलदास साहू**	३१-३४
७	एक आश्वस्थ सफलता: विज्ञापन **डॉ. नानासाहेब श. गायकवाड**	३५-३८
८	दूरदर्शन के क्षेत्र में हिन्दी **डॉ. बायजा कोटुळे**	३९-४१
९	रोजगार की सभावनाएँ **डॉ. मंत्री आर. आडे**	४२-४९
१०	संगणक और हिन्दी **माहेश्वरी**	५०-५४
११	अनुवाद क्षेत्र और हिंदी **प्रा. प्रमोद किशनराव घन**	५५-५६
१२	रोजगारोन्मुख हिन्दी **डॉ. राजश्री दगडू भामरे**	५७-६०
१३	प्रयोजनमूलक हिंदी के विविध रुप **राधा आत्माराम राठोड**	६१-६४

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

८. दूरदर्शन के क्षेत्र में हिन्दी

डॉ. बायजा कोटुळे
विभाग प्रमुख, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर ।

इक्कीसवी सदी का जैसे ही जन्म हुआ है तब से ज्ञान के नये व्दार खुलने लगे है। आज का युग भूमण्डलीकरण, बाजारवाद, सूचना प्रौद्योगिकी का युग है। आज जनसंचार जीवन का आधारभूत सत्य बना है। संचार के बिना जीवन अधुरा लगने लगा है। इसमें महत्वपूर्ण भूमिका भाषा की होती है। क्योंकि विचार या भावों की अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम भाषा ही है। मानव ने जबसे जन्म लिया है, तब से लेकर आज तक वह अपने आपे को किसी न किसी रुपमें अभिव्यक्त करना चाहता है। संप्रेषण की इसी प्रक्रिया के कारण मीडिया का जन्म हुआ है।

जनसंचार का अर्थ है सामान्य लोगों के बिच किसी सूचना को प्रसारित करना या फैलाना "जनता में सूचना को प्रसारित करनेवाले विविध माध्यमों या साधनो की सशक्त भाषा हिन्दी ही है। जितना शीघ्र जनसंचार माध्यम आगे बढ रहा है उतने ही तेजी से हिन्दी भी लचीलेपण के साथ उसके अनुरूप ढल रही है"[1] पूरे विश्व को आज जनसंचार माध्यमो ने लिफट लिया है। इसमें दूरदर्शन मीडिया की अहम भूमिका है। इस मीडिया ने हिन्दी भाषा को पूरे विश्व के धरातल पर खडा किया है। हिन्दी मिडिया जगत की जुबान बनती जा रही है। दूरदर्शन के प्रसार के कारण हिन्दी को एक नया प्रसार क्षेत्र मिल रहा है। वह व्यापक समाज तक पहुँच रही है। दूरदर्शन ने हिन्दी के नाम पर एक नई हिन्दी को जन्म दिया है। इस हिन्दी को दूरदर्शनी हिन्दी कह सकते है। आज दूरदर्शन पर जिस हिन्दी का प्रयोग हो रहा है उस पर अनेकों ने शोध कार्य किया है, और आगे भी हो रहे है। डॉ. कृष्णकुमार ने कहा है, "दूरदर्शन की हिन्दी मे.. भाषा प्रयुक्ति में ज्यादातर अंग्रेजी और आँचलिक शब्दों का प्रयोग होता है। xxx अपनी इस बात को हम दूरदर्शन के विविध प्रसारणों में देख सकते है, जैसे सुबह का ब्रेकफास्ट प्रसारण जो प्रात : 6.55 से लेकर 9.00 बजे तक होता है, इसमें कुछ दोष दूरदर्शन व्दारा की जानेवाली नकल का भी है, जो बढती हुई प्रतिस्पर्धा में अन्य विदेशी देशी प्रसारणों से करता है।"[2]

इक्कीसवी सदी में भारत में भुमण्डलीकरण, बाजारवाद उदारीकरण, सूचना प्रौद्योगिकीकरण की प्रक्रिया तीव्र गति से आगे बढने लगी। उसका परिणाम यह हुआ कि अनेक विदेशी कंपनियाँ भारत में आई। उनके प्रचार प्रसार के लिए उनके साथ उनकी भाषाएँ भी आई। मीडिया के महारथी 'रुपई मरडोक' स्टार चैनल लेकर आये। इसी समय सोनी, डिस्कवरी, कार्टून नेटवर्क, एनिमल वर्ल्ड अनेक आदि चैनल अंग्रेजी में अपने कार्यक्रम लेकर भारत आए। परन्तु इन सबसे विवश होकर हिन्दी की ओर मूडना ही पडा क्योंकि इन्हे अपनी दर्शको की संख्या बढानी थी। इसलिए आज हिन्दी टी.वी. चैनलो एवं मनोरंजन की दुनिया में सबसे अधिक मुनाफे की बन गई है। 'मेकबोध' के अनुसार, "दुनिया भर के टेलिविजन नेटवर्क देखते हुए मैं हमेशा महसुस

करता हुँ कि टेलिविजन में भाषा पक्ष ही सबसे ज्यादा हावी रहता है। भाषा का प्रयोग टेलीविजन से भले किसी भी रुप में शब्द, वाक्य, ध्वनि में हो, टेलिविजन की भाषा पर ध्वनि के साथ भाषा का जो असर देखा गया है, वही शायद इस मीडिया की सबसे बडी ताकत है।"[3]

जनसंचार माध्यमों में दूरदर्शन अत्यन्त प्रभावशाली माध्यम है। आज दूरदर्शन हमारे जीवन का अविभाज्य अंग बन है। दूरदर्शन पर हिन्दी भाषा के प्रयोग के लिए विस्तृत क्षेत्र है। जैसे झी. टी.वी, झी न्युज, खेल चॅनल, व्यापार चॅनल, स्टार प्लस, स्टार उत्सव, स्टार वन, आजतक, संस्कार, आस्था चॅनल, सोनी आदि अनेक चॅनल दिनरात अनेक कार्यक्रम हिन्दी भाषा में प्रसारित करते है। इन्ही चैनलो के माध्यम से करोंडो लोग हिन्दी से जुड रहे है, हिन्दी सीख रहे है। इतना ही नहीं तो संस्कृति के रक्षा के लिए दूरदर्शन ने ऐतिहासिक धारावाहिकों को हिन्दी में प्रसारित किया है। जसै रामायण, महाभारत, झॅासी की राणी, चाणक्य, वीर शिवाजी, टीपु सुलतान, जोधा अकबर, आदि जो आज भी हमारे दिलो दिमाग पर राज कर रही है। इसके आलावा धार्मिक, सामाजिक, समस्यामूलक, पारिवारिक आदि अनेक धारावाहिक हिन्दी में प्रसारित हो रही है।

साहित्य के क्षेत्र में प्रेमचंद के उपन्यास और कहानियों के उपर धारावाहिक और फिल्म दूरदर्शन पर प्रसारित हुई है। उपन्यास में निर्मला, कर्मभूमि, गोदान आदि तो कहानी में सद्‌गती, मुन्ना का यश, कफन, पुस की रात, सेर भर गेहूँ, नमक का दरोगा, शतरंज के लिखाडी आदि पर सिरियल बनी है। देवकीनंदन खत्री के उपन्यास 'चंद्रकान्ता' पर फणीश्वरनाथ रेणु का 'मैंला आँचल' श्रीलाल शुक्ल के 'राग दरबारी', उषा प्रियवंदा का 'पचपन खंबे लाल दीवार', जगदिश चंद्र का 'कभी न छोडे खेत और मुठ्ठी भर काँकर आदि उपन्यासों पर सिरीयलयो ने काफी नामा कमाया है। धार्मिक सिरियलोंने भी लोगों को प्रभावित किया है। ओम नम : शिवाय, साईबाबा, जय हनुमान आदि। साथ ही पारिवारिक, मनोरंजनात्मक समस्यामूलक सिरीयल उसमें साथ निभाना साथिया, हजारों में मेरी बहना है, दिया और बाती हम, अलिफ लैंला, ये रिश्ता क्या कहलाता है, कसम से, क्योंकि सॉस भी कभी बहु थी, लगी तुझसे लगन, पवित्र रिश्ता, कुमकुम भाग्य आदि नारी के मन मस्तिष्क पर राज कर रहे है। इन सिरीयलों ने हिन्दी को दूरदर्शन ने घर घर तक पहुँचा दिया है।

सन 1970 से लेकर आज तक अधिकांश हिन्दी फिल्मों ने हिन्दी भाषा को सामान्य लोगों तक पहूँचा है। हिन्दी फिल्में आज दूरदर्शन पर हिट हो रही है। हिन्दी फिल्मे देखनेवाला बहुत बडा दर्शक वर्ग है। हिन्दी को लोकप्रचलित बनाने में फिल्मों का बहुत अहम भूमिका है। इतना ही नहीं तो देहात में रहनेवाले लोगों को दूरदर्शन पर आधुनिक पध्दती से खेती विषयक नवीन तंत्रज्ञान, रोगों से बचाने के लिए कृषि तज्ञों के व्याख्यान चर्चासत्र आदि प्रसारण हिन्दी में किया जाता है।

दूरदर्शन पर दिन रात नये-नये कार्यक्रम हिन्दी में प्रसारित होते है। दूरदर्शन के माध्यम से देश विदेश में खेले जानेवाले क्रिकेट फुटबॉल, हॉलीबॉल, हॉकी आदि का सिधा प्रसारण हिन्दी में किया जाता है। दूरदर्शन में हिन्दी का सबसे महत्वपूर्ण पहलू विज्ञापन की भाषा है। प्रशासन या सरकार को कोई विकासात्मक संदेश देना होता है, तो वह विज्ञापन से हिन्दी भाषा में देते है। जैसे "स्कुल चले हम.. धुमपान करना सेहत के लिए हानिकारक है, नशीले पदार्थो के सेवन से दिल का दौरा पडने का खतरा हो

सकता है। गुटखा, मावा, तम्बाकु और सिगरेंट के सेवन से कॅन्सर हो सकता है।"[4] विदेशी कम्पनियाँ भारत में अपने उत्पादक वस्तुओं को बेचने के लिए जनसामान्य की मानसिकता बदलने के लिए हिन्दी भाषा में ही विज्ञापन करते हैं। जैसे हर्बल स्क्रिन ट्रीटमेंट क्रिम का, विज्ञापन देखिए - "चाँद से चेहरे पर अपना हर्बल स्किन ट्रीटमेंन्ट क्रिम जो अपने हसीन चेहरे से दाग, धब्बों, झ ाइयों, को दूर कर आप को देती है एक्सट्रा लुक। बार बार लगातार एक्स्ट्रा फेस के लिए आज ही आजमाइए।"[5]

केशकिंग आयुर्वेदिक तेल का विज्ञापन देखिए- "केशकिंग आयुर्वेदिक तेल बालों को झडने से टुटने से और व्हाईट होने से बचाए"[6] वर्तमान समय में अनेक विज्ञापनों की भाषा हिन्दी में ही है। इसका परिणाम यह हुआ की दुरदर्शन की हिन्दी अपने आप लोगों के घर घर तक पहूँच गयी है।

निष्कर्षत

कहा जा सकता है कि आज हिन्दी विश्व की सबसे ज्यादा बोली जानेवाली भाषा है। व्यावहारिक भाषा के रुप में वह अपनी प्रगति कर रही है। साथ ही दूरदर्शन यह माध्यम व्यक्ति को व्यक्ति से गाँव को शहर से समाज को समाज से, देश को देश से जोडता है और परस्पर विचार विमर्श के लिए आधार बना देता है। अर्थात इलेक्ट्रनिक मीडिया से हिन्दी का व्यापक प्रचार-प्रसार हो रहा है और यही हिन्दी भाषा की उपयोगिता भी है। सभी क्षेत्रो के अतिरिक्त जब दूरदर्शन के क्षेत्र में हिन्दी के प्रयोग को बढावा मिला तो पूर्व प्रयुक्त शब्दों में नया अर्थ भरते हुए हिन्दी ने अपने को आधुनिक बनाया। उसका परिणाम यह हुआ कि दूरदर्शन के क्षेत्र में हिन्दी एक जीवित भाषा का स्वरूप बनती गयी। अतः दूरदर्शन के क्षेत्र में हिन्दी भाषा ने महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है।

संदर्भ संकेत

1. जनसंचार माध्यमों में हिन्दी - डॉ. शोभा सुखलाल दिव्यवीर, पृ. 40
2. प्रयोजनमूलक हिन्दी अधुनातन आयाम - डॉ. अम्बादास देशमुख, पृ. 405
3. वही, पृ. 406
4. जनसंचार माध्यमों में हिन्दी - डॉ. शोभा सुखलाल दिव्यवीर, पृ. 32
5. वही, पृ. 32
६. वही, पृ. 32

Special Issue August 2019
विद्यावार्ता
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई
यांच्या संयुक्त विद्यमाने अर्थशास्त्र विषया अंतर्गत राष्ट्रीय चर्चासत्र
महाराष्ट्रातील दुष्काळ :
कारणे आणि उपाय
संपादक
डॉ.बी.बी.कागदे
डॉ.व्ही.ए.नरवडे

39) Indian Agriculture: Problems and Solutions
Ms. Pratima Kamlakar Kamble, Nanded ||134

40) जलसिंचन– व्यवस्थापन आणि तज्ञांचे मतप्रवाह
प्रा.डॉ.शशिकांत व्ही.अडसोड, जि.यवतमाळ ||137

41) दुष्काळ एक अभ्यास आणि उपाययोजना
डॉ.महेश प्रभाकरराव देशमुख, माजलगाव ||140

42) कर्जमाफीच्या पलीकडे विचार करा
आबासाहेब बब्रुवान गायकवाड & डॉ. प्राध्यपक बी.डब्लू.गुंड, तुळजापूर ||144

43) मराठवाडयातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस जबाबदार घटक
आकांक्षा दिलीप पहिलवान & ज्योती सुभाष आढाव, औरंगाबाद ||147

44) मराठवाड्यातील दुष्काळ
कु. प्रियंका ज्ञानराज सोन्नर, अंबाजोगाई ||150

45) शेतक-यांच्या आत्महत्या : एक अभ्यास
अंकुश टी. करपे, करमाळा ||153 –56

46) महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापनाची दशा व दिशा
प्रा.डॉअर्जुन मोरे, घाटनांदुर ||157

47) बुलढाणा जिल्ह्यातील सुजलाम् सुफलाम् अभियान
प्रा.डॉ.पी.एम.कल्याणकर & श्री.कृष्णा गंगाधर गोरे, औरंगाबाद ||159

48) दुष्काळावर उपाय-जलयुक्त शिवार अभियान एक अभ्यास
प्रा.सौ. चेतना दत्ताजय जगताप, जि.उस्मानाबाद ||163

49) महाराष्ट्रातील दुष्काळ : कारणे उपाय
प्रा.बनसोडे राजेंद्र बंकटी, अंबाजोगाई ||167

50) कृषी क्षेत्रामधील उदासिनता व उपाय योजनांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास
प्रा.डॉ.डी.डी.भोसले, नांदेड ||169

51) महाराष्ट्रातील दुष्काळ : कारणे व उपाययोजना
प्रा. डॉ. खोंड एस. व्ही., जि. उस्मानाबाद ||171

52) महाराष्ट्रातील दुष्काळमुक्तीचा आधार - जलयुक्त शिवार
डॉ.दुर्गादास डी.चौधरी, अहमदपुर ||174

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

46

महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापनाची दशा व दिशा

प्रा.डॉअर्जुन मोरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर

****

प्रस्तावना :-

पाण्याच्या उपलब्धतेच्या बाबतीत भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो हि वस्तुस्थिती असली तरी महाराष्ट्र ज्या दुष्काळी परिस्थितीला तोंड देतो आहे. हे लक्षात घेता वरील वास्तव विधानावर कुणीही हासेल यात शंका नाही.

तंज्ञाच्या मते गेल्या शंभर वर्षात पाऊसमानात फारसा फरक झालेला नाही. याऊलट पावसाच्या प्रमाणात वाढच झालेली आहे. अतिवृष्टीचा दूपटीहून वाढ झाल्याचा निष्कर्ष नोंदवण्यात आला आहे. जरी हंगामी पावसाचे प्रमाण कमी, अधिक असेल तरी सरासरी पर्जण्यात फारसा फरक पडलेला नाही. यासाठी मागील काही वर्षाच्या हवामान खात्याचा अंदाज आणि प्रत्यक्षात पाऊस यातील फरक लक्षात घेतला पाहिजे.

वर्ष	पर्जन्य (%)	पर्जन्य अंदाज (%)	प्रत्यक्ष अर्थ
२००९	९६	७७	अपूरा पाऊस
२०१०	९८	१०२	सरासरी पाऊस
२०११	९५	१०१	सरासरी पाऊस
२०१२	९९	९२	सरासरीपेक्षा कमी
२०१३	९८	१०६	सरासरी पाऊस
२०१४	९३	९६	सरासरी पाऊस

वरील सारणीतील आकडेवारी विचारात घेत गेल्या सहा वर्षातील पर्जण्य पाहता स.न. २००९ मध्ये अपूरा पाऊस झाला बाकी वर्षात पर्जण्यमानात फारसी घट झालेली नाही.

भारतात सुमारे ८८९ मिलीमिटर पाऊस पडतो. आपल्या देशाला पाऊस व बर्फ वितळुन दरवर्षी ४००० अब्ज घनमिटर पाणी मिळते. तरी देशातील २० कोटी लोकांना पिण्यासाठी पुरेसे पाणी मिळू शकत नाही. पिण्याच्या पाण्याच्या दरडोई उपलब्धतेच्या बाबतीत भारताचा जगात १०८ वा क्रमांक लागतो. इतकी भीषण आणि भयावह परिस्थिती आहे. यासाठी निसर्ग जबाबदार नसुन पाणी साठवण्याची त्याच्या व्यवस्थापनाविषयीची व्यवस्था आपण निर्माण करून शकलो नाही. शासकीय पातळीवर ध्येय, धोरणाचा दुष्काळ आहे. त्याच बरोबर समाजाची उदासीनता तेवढीच घातक आहे. पाणी व्यवस्थापनातील या चुका एका पाण्याच्या संवर्धनाकडे केलेली डोळेझाक पाण्याच्या पुनर्भरणाकडे दुर्लक्ष या गोष्टी पाण्याच्या दुर्भिक्षाला कारणीभुत आहे.

ऑस्ट्रेलिया, इस्राईल आपल्यापेक्षा जास्त अवर्षणप्रवण देश आहेत. आकारातुन पडलेल्या पाण्यापैकी जेमतेम १५ % पाणी आपण उत्पादान परिवर्तीत करू शकलो याच गतीने आपण पाणी व्यवस्थापन करत राहिले तर ५० वर्षात केवळ ३५ ते ४० % पावसाचे पाणी उत्पादन व्यवस्थेत परिवर्तित करू शकते. ऑस्ट्रेलियाने ८५ ते ९० % पावसाचे पाणी परिवर्तीत करून उत्पादन व्यवस्थेत वापरात आणले आहे. आपण यापासून बोध घेतला पाहिजे.

अभ्यास क्षेत्र :-

१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. महाराष्ट्र हे देशातील तिसरे मोठे राज्य आहे. राज्याचे एकुण भौगोलिक क्षेत्रफळ ३०७७१३ चौ.कि.मी. आहे राज्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १५० ८ उत्तर ते २२० १ड उत्तर अक्षास व रेखावृत्तीय विस्तार ७२० ६ पूर्व ते ८०० ९ पूर्व असा आहे. स.न. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या ११२३७४३३३ एवढी आहे. महाराष्ट्रात अर्वषणग्रस्त ९ जिल्ह्यातील १०० तालुक्याचा समावेश होतो.

अभ्यासाचा उद्देश :-

१) महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापनाच्या उणीवांचा अभ्यास करणे.

२) महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापनाच्या कृषीजल व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे.

३) जलव्यवस्थापनाच्या अभावामुळे निर्माण झालेल्या समस्याचा अभ्यास करून उपाय सुचविणे हा अभ्यासाचा उद्देश आहे.

जलव्यवस्थापणाचे स्वरूप :-

२०१४ मध्ये राज्यात ७० % पाऊस झाला (अपुरा पाऊस) राज्यातील पर्जण्याचा जिल्हानिहाय तपशील बघता परभणी व नांदेड जिल्ह्यात सरासरीपेक्षा ५० % पाऊस कमी पडला. २० जिल्ह्यात ५० ते ७५ % पाऊस पडला. राज्यातील एकुण ३५६ तालुक्यापैकी ५१ तालुक्याताअल्प पाऊस पडला.

महाराष्ट्रात सरासरी १२०० मिलीमीटर पाऊस पडतो. म्हणजे दरवर्षी ३८० घन मिली मीटर पाऊस पडतो त्यात मोठी स्थल, काल सापेक्षता आहे. राज्याचा एक तृतीयांश भाग पर्जन्य छायेच्या टापूत येतो. सन १९७२ सारखे आपवादात्मक वर्ष वगळता या आवर्षणग्रस्त भागात देखील ३०० ते ५०० मिलीमिटर पर्जन्यवृष्टी

होते. वरील सर्व विवेचनाचा अर्थ लावला तर महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापणाची दिशा लक्षात येईल.

१०० मिलीमीटर पाऊस म्हणजे हेक्टरी १०,००००० लिटर पाणी होय. राज्यातील अवर्षणग्रस्त भागात ३०० ते ५०० मिलीमीटर निश्चितपणे पर्जन्यवृष्टी होते. म्हणजे हेक्टरी ३० ते ५० लाख पाणी उपलब्ध होते. राज्यातील दर चौ.कि.मी. लोकसंख्या विचारात घेता माणसी १२ ते २० लाख लीटर पाणी मिळेल. दर माणसी दररोज २०० लिटर या प्रमाणे एका व्यक्तीला वर्षाकाठी केवळ ७२,००० लिटर पाणी लागते एवढे पाणी उपलब्ध असतांना महाराष्ट्रात मात्र सदैव पाणी टंचाई असते. ही टंचाई नैसर्गिक कारणापेक्षा मानवी व्यवस्थापनाच्या आभावामुळे अधिक आहे. महाराष्ट्र राज्यात सरासरी पाणी उपलब्धता १६३८२० द.ल. घनमीटर इतकी आहे. कोकणातील पश्चिम वाहिनी नद्या वगळता व ४ नद्यांची खोरी आंतरराज्यीय पाणी वाटप करार विचार घेता १२५,३९३६ द.ल.घन मीटर पाणी राज्याला वापरता येते. सन २०१२-१३ च्या आकडेवारीनुसार आपण राज्यस्तरीय प्रकल्पातुन ३५८३८ द.ल. घनमीटर पाणी आपण आडवू शकलो इतर लहान, मोठी प्रकल्प यातुन अडविलेल्या पाण्याचा साठा या पेक्षाकमी आहे. म्हणजे आपण मिळणाज्या पाण्यापैकी जेमतेम ५० % पाणी आडवू शकलो नाही.

राज्याच्या जलसिंचनाचा अनुशेश मोठा आहे. राज्यात एकुण भौगोलिक क्षेत्रफळापैकी लागवडीलायक क्षेत्र २२५ लक्ष हेक्टर (६० %) आहे. भूपृष्ठवरील पाण्याने ८५ लक्ष हेक्टर आणि भूजलातुन ४१ लक्ष हेक्टर अशी राज्यात १२६ लक्ष हेक्टर सिंचन क्षमता (५६ %) आहे. मात्र १९.३ % क्षेत्र जलसिंचनाखाली आहे. आजही राज्यात विहीर, कुपनलिका या मार्फत होणारे जलसिंचन ४० % जास्त आहे. यांचा परिणाम भूजलपातळी घटत आहे. भूपृष्ठवरील पाण्याच्या जलसिंचनात वाढ करणे आवश्यक आहे. यासाठी पर्जण्याचे पाणी आडवावेच लागेल.

उपाय :

१. पावसाच्या पाण्याच्या साठा करणे :-

पावसाळ्यात पडलेले पाणी वाया न जाऊ देता पाणी आडवा पाणी जिरवा या योजनेच्या माध्यमातून नद्या, नाले, ओढे, यावर बंधारा बांधून पाण्याचा साठा करणे तसेच घरे, शाळा महाविद्यालयाच्या व प्रशासकिय इमारतीवर पडलेले पावसाचे पाणी वाया न जाऊदेता रेन वॉटर हार्वेस्टिंग च्या माध्यमातुन पाण्याचे पूनर्भरण करणे. पावसाच्या पडलेल्या थेंबा-थेंबाचा साठा करणे गरजेचे आहे.

२. ठिबक तुषार सिंचन पध्दतीचा अवलंब :-

पारंपारीक पध्दतीने शेतीला पाणी न देता आधुनिक पध्दतीचा अवलंब करावा म्हणजेच शेतीला पाणी देण्यासाठी ठिबक व तुषार या आधुनिक पध्दतीच्या अवलंब करावा. या पध्दतीमुळे पाण्याची बचतही मोठ्या प्रमाणात होईल. व उत्पादनात वाढ होवून कृषीचा विकास होईल.

३. आधुनिक तंत्राचा वापर :-

बागायती शेतीसाठी व विविध पिकांना पाणी देत असताना आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने पाण्याचे व्यवस्थापन ही अत्यावश्यक बाब झाली आहे.

४. वनराई बंधारा :-

पावसाचे पाणी नदी, नाल्याद्वारे वाया न जाऊ देता शेतकज्यांनी कमी खर्चात वनराई बंधारा बांधता येतो. या पाण्याच्या उपयोग शेतकज्यांना पिकासाठी वर्षभर करता येईल व पाणी पातळी वाढेल.

५. शेततळी निर्माण करणे :-

प्रत्येक शेतकज्यांनी पावसाचे पडलेले पाणी आपल्या शेताच्या बाहेर न जाऊ देता उताराला अनुसरून शेततळी तयार करून पाण्याचा साठा करणे व या पाण्याचे वर्षभर पुरे असे नियोजन करणे.

६. जाणीव जागृती :-

समाजातील प्रत्येक घटकाला पाण्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी सहभागी करून घेऊन त्यासाठी जाणीव जागृती करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये संभाषणाचे माध्यम म्हणून दूरदर्शन वृत्तपत्र, मासिक, तसेच चर्चासत्रे, अभ्यास दौरे कृषीदर्शन यांच्या माध्यमातुन पाणी व्यवस्थापनाचे महत्व पटवून देणे महत्त्वाचे आहे.

७. नदीजोड प्रकल्प :-

नदीजोड या सारखे प्रकल्प राबविले तर येथे दुष्काळ आहे तेथे पाणी पोहचेल आणि ज्या प्रदेशात महापुरामुळे मानवी व वित्तहानी होते तीला आळा बसेल.

८. जलव्यवस्थापनासंबंधी संशोधनास व प्रशिक्षणास प्रोत्साहन

पाणी ही महत्त्वाची व नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. या साधन संपत्तीच्या व्यवस्थापनासाठी व नियोजनासाठी विविध स्तरावर संशोधन व प्रशिक्षणास प्रोत्साहन द्यावे.

९. विहीर, तलाव, कालवे, धरण यांच्यातील गाळ काढणे :-

विहीर, तलाव, कालवे, धरणे या मध्ये वर्षानुवर्षे मोठ्या प्रमाणात गाळ साचलेला असतो. त्यामुळे यामध्ये पाण्याचा साठा होत नाही. यासाठी वेळोवेळी यातील गाळ काढला तर पाण्याचा साठा मोठ्या प्रमाणात होईल.

१०. पाण्याची बचत :-

दैनंदिन जीवनात पाण्याचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. हा वापर सर्वांनीच काटकसरीने केला तर पाण्याची बचत

मोठ्या प्रमाणात होईल.

११. स्पर्धांचे आयोजन :-

विविध शाळा, महाविद्यालयामध्ये विद्यार्थ्यांना जलव्यवस्थापनाचे महत्त्व पटवुन देण्यासाठी विविध स्पर्धाचे आयोजन करणे त्यामध्ये, निबंधस्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा तसेच प्रकल्प लेखणात जलव्यवस्थापनासंबंधी विषय देणे व पाण्याचे महत्त्व पटवुन देणे.

१२. जलसाक्षरता दिन साजरा करणे

१३. सेंद्रीय खतांचा वापर करणे

१४. कमी पाणी लागणाऱ्या पिकांना प्राधान्य देणे

१५. पाणी व्यवस्थापन करण्यासाठी स्थानिक पातळीपासून ते राष्ट्रीय पातळीपर्यंत सर्वांचा सहभाग वाढविणे

१६. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम

१७. पाणी उपलब्धतेनुसारपीक रचना करण्यासाठी व नवीन पध्दत रूजविण्यासाठी शेतकरी आणि स्वयंसेवी संस्था एकत्र आणने.

१८. कृषी यंत्रणेच्या मदतीने कार्यक्षम पाणी वापरा संदर्भात प्रात्यक्षिकावर भर देणे

१९. साठवण बंधारे दुरूस्त करणे

संदर्भ :-

१) भारताचा भुगोल - डॉ. विठ्ठल घरपुरे
२) महाराष्ट्राचा भुगोल - सुरेश फुले
३) पर्यावरण भुगोल - त्तॉ. विठ्ठल घारपुरे
४) भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ.वसुधा पुरोहित
५) भारतीय अर्थव्यवस्था- डॉ गणेश गावंडे
६) Indian Economy- Datt and Sundram
७) www.websit.in

47

बुलढाणा जिल्ह्यातील सुजलाम् सुफलाम् अभियान

प्रा.डॉ.पी.एम.कल्याणकर
संशोधन मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, श्री.संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय फुलंब्री, जि.औरंगाबाद

श्री.कृष्णा गंगाधर गोरे
संशोधक विद्यार्थी,
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

****

प्रस्तावना :—

वातावरणातील बदल आणि अनियमित पडणाऱ्या पावसामुळे देशापुढे दुष्काळ ही मोठी समस्या निर्माण झाली आहे. भीषण दुष्काळाची संभाव्य स्थिती लक्षात घेऊन यावर मात करण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून विविध प्रयत्न करण्यात आले. दुष्काळाचा सामना करत असतांना महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या याच प्रयत्नांना बुलढाणा जिल्ह्यात भारतीय जैन संघटनेची साथ मिळाली. महाराष्ट्र दुष्काळमुक्त अभियानातंर्गत राज्यातील एका जिल्ह्याची २०१८ मध्ये निवड करण्यात आली. त्यामध्ये विदर्भातील बुलढाणा जिल्ह्याची निवड झाली. दुष्काळाचा सामाना करत असतांना दीर्घकालीन उपाययोजनांसाठी पाणी साठविण्याची क्षमता व भूजलपातळीत वाढ करण्यासाठी भारतीय जैन संघटना व जिल्हा प्रशासनाला वतीने पाझर तलाव, माती नाला बांध, सिमेंट नाला बांध, नदी खोलीकरण व रूंदीकरणाच्या माध्यमातून गाळ काढण्याची मोहिम मार्च २०१८ ते जून २०१९ या कालखंडात राबवण्यात आली. त्यामुळे बुलढाणा जिल्ह्यातील दुष्काळमुक्तीच्या कार्याला भारतीय जैन संघटनेचे बळ मिळाले असून सामूहिक प्रयत्नांमुळे मोहिमेला गती प्राप्त झाली.

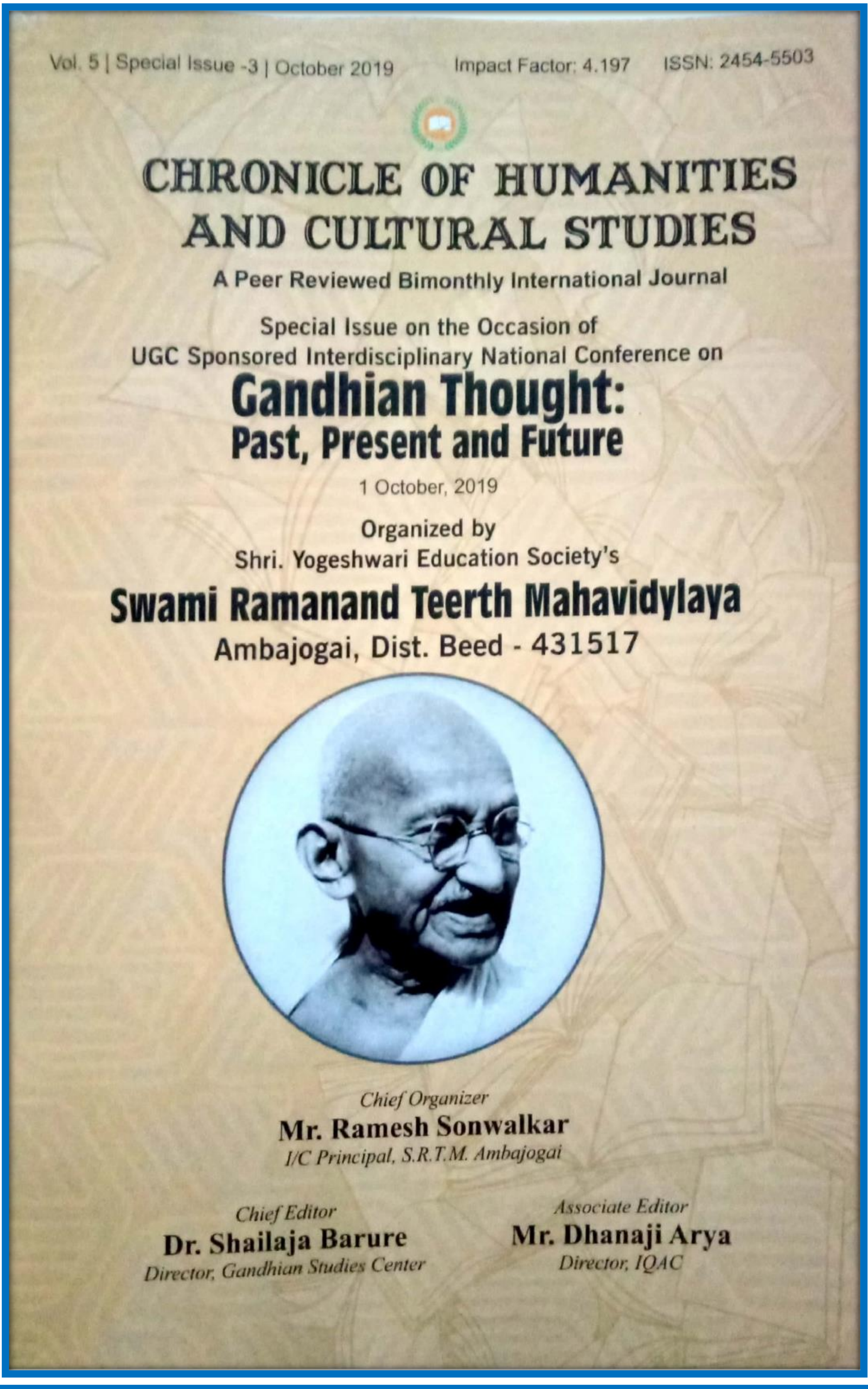

Vol. 5 | Special Issue -3 | October 2019 Impact Factor: 4.197 ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue on the Occasion of
UGC Sponsored Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought: Past, Present and Future

1 October, 2019

Organized by
Shri. Yogeshwari Education Society's

Swami Ramanand Teerth Mahavidylaya

Ambajogai, Dist. Beed - 431517

Chief Organizer
Mr. Ramesh Sonwalkar
I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

Chief Editor
Dr. Shailaja Barure
Director, Gandhian Studies Center

Associate Editor
Mr. Dhanaji Arya
Director, IQAC

55.

Rumination on Gandhi thoughts of Modern India

Dr. Deshmukh Alka Bharatrao
Vasundhara College, Ghatnandur

Abstract: When we consider the present state of affairs in India, there is huge bridge between the twentieth century's thoughts of Gandhi on modern India and today's India. The twentieth century sphere has bestowed us two major gifts. One is the invention of atomic energy and second is the Father of Nation Mahatma Gandhi. Gandhi is rightly called the Father of Nation because he fought against the mighty British Empire, and with his constant efforts he made our India free from the oppressive rules of British Empire, but unfortunately Gandhi is mostly forgotten and his relevance questioned even by his ardent devotees. Today Gandhi is remembered in India mostly on his birthday which is celebrated as a national holiday as a ritual. Very courageously Gandhi fought against racial discrimination without any hatred towards the white people. Gandhi is the power of words that emphasizes upon the complete change of heart of enemy. Rabindranath Tagore in his essay "Crisis in Civilization" says, 'The loss of faith in human beings is the greatest sin' in the same way when we ignore towards the path of Gandhi it would be certainly the cause of rapid destruction of human life and values

Gandhi is not only a saint but he was a distinct thought. He emphasized on Truth, non-violence, and peace. What he said, the same he did. He was just not an ideal thinker but a practical personality. He actively implemented his thoughts in his concern. He alone manifested that only non-violence and Satyagraha can bring victory to the marginalized people. In modern times and particularly ultra modern times the implementation of Gandhi's thought is an urgent need. In this globalization we are only the cause of destruction or consuming natural resources so, for preservation of natural resources we should emphasis on the Gandhian thoughts. It is the shoulder responsibility of every citizens of India to keep alive Gandhi thoughts in our mind and brain. Today's world is full of insecurities like, poverty, lack of income, productive malnutrition, illiteracy, homelessness, inadequate housing, unsafe environment, social discrimination and many more factors we face in modern time. To overcome these insecurities definitely Gandhian thoughts will help us.

Key words: Truth, Non Violence, Ahinsa, Empowerment, Insecurities, Ideology,

Gandhi's message to Modern India: As a matter of fact, India is not going on the path of Gandhian thoughts which are mostly confined to text books. In fact since, independence the country has witnessed many violent communal riots in this multi communal country. India's common people obtemperate to such political, social, and religious riots. When we examine on the incident between October 31st and November 10th, 1984, India's capital city Delhi became the focal point of riots against the Sikh faith. Even the lowest estimate of fatalities in Delhi alone puts the number of Sikh dead at more than 300 hundred. Gandhi's message of '*swavalambi*', self-sufficiency with home spun '*Khadi*' cloth is not used now days as a slogan. Statistics show that the country is definitely not following '*Sarvodaya*', a broad Gandhian term meaning 'universal upliftment or progress of all reaching the masses and the downtrodden. On the contrary, India today has the unique distinction of being the only country in the world which has the richest man in the world while at the same time more than 30 percent of its population lives in crible poverty. The major causes of poverty are inadequate access to clean water and nutritious food, little or no access to livelihoods or jobs, conflict, inequality, poor education, climate change, lack of infrastructure and limited capacity of the government

All the above matters show that today Gandhism is a very confused 'ism' in India. Today many politicians in India use the term merely as a slogan and the common man make Gandhi almost out of reach of the younger groups by making Gandhi an unwilling person. There is only one reason why the only photo we see of Gandhi in India is always an old man which brings the image of very simple and pious man. Above picture of Gandhi hides the genuine Gandhi behind the Gandji due to that younger ones does not get any inspiration from the image of Gandhi, which remains invisible due to the lack of knowledge. By looking at the varied crisis in various sectors there is requirement of explosion of Gandhi's thought. Until and unless we will not incorporate the real thoughts of Gandhi peace and harmony will remain endangered. Once we realize this, we realize the importance of Gandhian thoughts and realize that it would be wrong to premise that Gandhisim is dead in the world. Like Buddhism, which is mostly prevalent now a day's outside India in the same way Gandhisim is alive outside India, there is global non violent awareness after Gandhi .

Gandhi and Empowerment of Women: After two thousand years of civilization women are still considered inferior to men by most cultures, whether in developed, developing or undeveloped nations women were considered as inferior. Subsequently in 1960 rose the concept of feminism. Women wanted to liberate themselves from the traditional images in which they were caught. They wanted equal status

in society in power and money. In 1915, Gandhi became active in Indian politics at that time women's participation in Indian National Congress was very rare. At that time Gandhi strongly supported to women to involve in the Indian freedom movement. Gandhi had direct communication with the housewives, female students, council of women. He highlighted the major points that today we talk about 33% reservation for women in parliament but we have not yet implemented in reality. Gandhi's opinion is firm about the equal share of women in power in society he says that countries development is totally depends on the developments of women. To make the nonviolence movement effective he says, "Woman is more fitted than man to make exploration and take bolder action in nonviolence" according to Gandhi women themselves are responsible for their bad conditions in society. Hey still have lure attractions towards jewellery and expensive saris due to this attraction they have spend their energy and talent in this things or object. Once these women get away from this intellection, they will enjoy complete freedom. Woman must occlude to consider she is the object of man's lust, because it gives us power to act beyond and prejudice of gender.

Conclusion: in fact, Gandhian ideology is the solution to all problems pertaining to modern man. Mahatma Gandhi is an answer to the materialism of modern India. if we implement the ideology of Gandhi there would be no interference of violence, corruption and all social evils which we are confronting in the present time of modern India. Contention of Gandhi's thought will bring '*Ramrajya*' and the world may become one family. It should be also consider that Gandhi's Ideals are simple to implement because they are more practical and less theoretical.

References:

1) Walse, Rajkranti, "Relevance of Gandhian Thoughts at Present Time" Chinmaya Publication, Aurangabad
2) Bhole, B., Bedkihal Kishor, Shatanantarchya Walnawar, Gandhivichar ani Street Prashna by Rekha Thakur, Dr. Babasaheb Ambedkar Academy, Satara.
3) Kripalani, Krishna, "All Men are Brothers", UNESCO.
4) : https//www.mkgandhi.org.
5) https//www.edge.org
6) https//www.mkgandhi.org Gandhi and Empowerment of Women. Dr. Vibhuti Patel, Director PGSR
7) Karwande, S.L., "Mahatma Gandhi: An Answer to Modern Materialistic Man", Manthan, Chinmaya Publication, Aurangabad.

❑❑❑

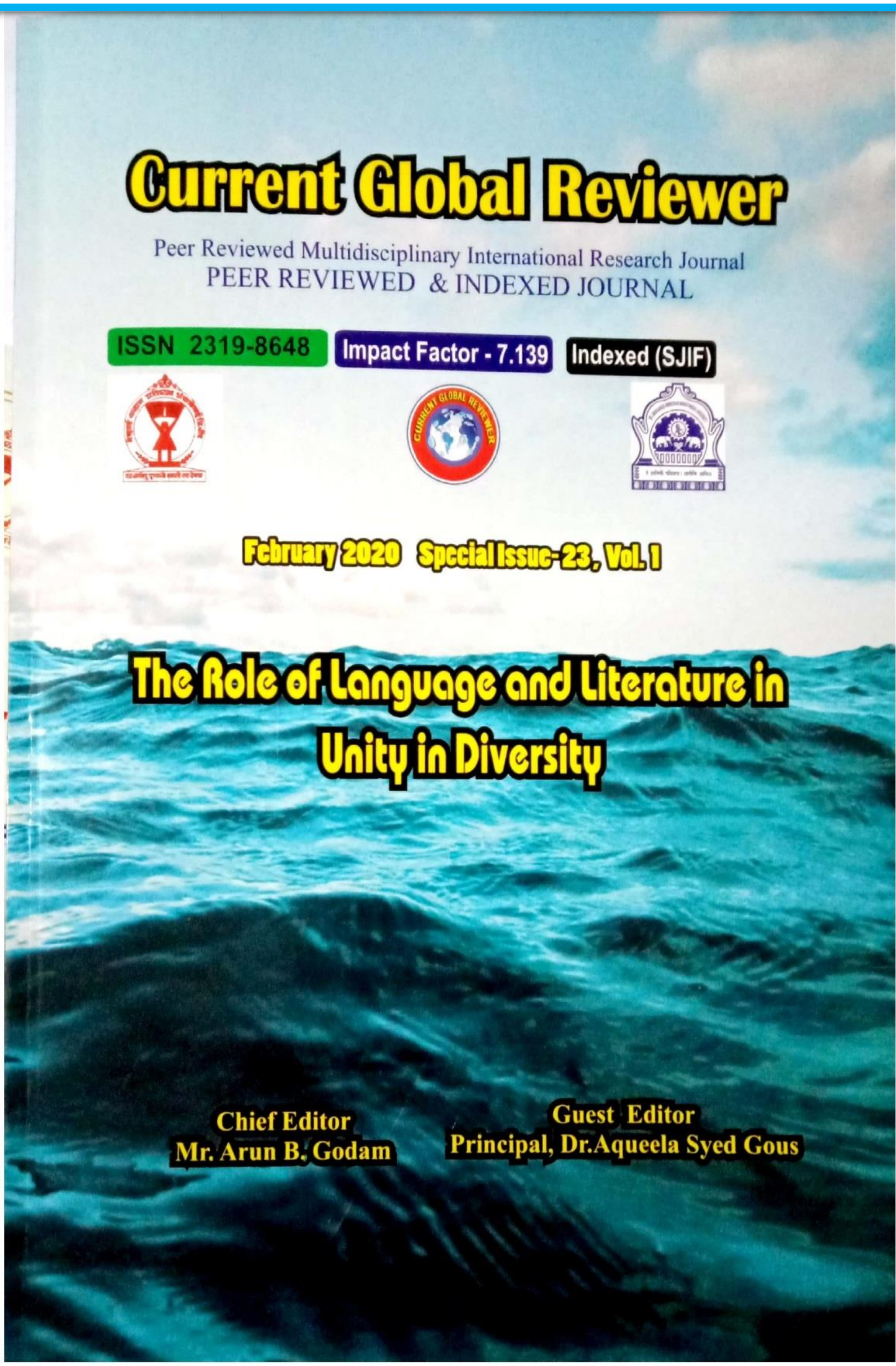

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648 Impact Factor - 7.139 Indexed (SJIF)

February 2020 Special Issue-23, Vol. 1

The Role of Language and Literature in Unity in Diversity

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal, Dr.Aqueela Syed Gous

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 23 , Vol. 1	Peer Reviewed	ISSN : 2319 - 8648
February 2020	SJIF	Impact Factor : 7.139

Global concerns and Local Problems and the Issues Confronted by the Women

Dr. Alka Bharatrao Deshmukh
Vasundhara College, Ghatnandur, Dept of English

Abstract:

Globalization is the word constructs itself naturally in English language by combining the word "global" with the standard suffix "ization". It obviously must mean "to become global", "to make global" or something along these lines. According to the Oxford dictionary, the word globalization was first employed in 1930. A prominent feature of our age, globalization is the most powerful force shaping the density of the world today. It indicated the unification of the world into a single order. Accordingly it represents the international relations for rewriting the rule of economy, polity and culture of all the countries, especially third world countries.

As Joshep Stiglitz, winner of the Noble Prize for Economics-2001 focuses on the economic discontent on globalization. Not much more focus has given by the social scientist to the socio-cultural implications of globalization. Much is known about the economic discontents of globalization. However there is very little knowledge about its social discontents. Almost more discontents are derived from its paradoxical, hegemonic and asymmetrical nature.

Key words: Discrimination, Inferiority, Duality, Violence etc.

This paper attempts to focus on the global concerns for the empowerment of women provides an effective alternative to the local problems and the issues confronted by the women in their given social and cultural settings. Else it is crucial to know the social structure of the society of which the local issues and problems are the product? The international Covenant on Civil and Political Rights advocate the idea of right to life, dignity without prejudice and security for women. This global concern emerges out of the conditions in which the women live. In view of the prevalent discrimination against the women and their low social and economic status all over the world, the United Nations International Conference on Population and Development (1994) stressed:

> The human rights of women and girl child are inalienable
> Integral and indivisible part of universal human rights. The
> Full and equal participation of women in civil, cultural,
> Economic, political and social life at the national, regional
> And international levels and the eradication of all forms of
> Discrimination on grounds of sex are priority objectives of
> The international community.

Although the global concern cannot be completely translated into local realities prevalent in different societies but the question also remains. Do some aspects of these rights exist in reality for a very large segment of women's population in different countries all over the world? Roth (1994:327) argues about the limitations of the rights. The domestic violence, a common problem of the women, remains outside the purview of the civil rights guarantees. The reason being that right from the early days of the inception of the international human rights organizations these applied to the victims of the politically motivated abuse and not to the women exploited at the domestic level. Though there are many limitations, the most enthusiastic women of the upper-middle class celebrate Girl Child Day, Women's Day etc. These women from the elite class stress the need for change in the life of the underprivileged women. But there is huge question mark who will change, How to change what are the costs of the change ?. thus , the gap not only continues to exist between what is said at the stage and what in actual happens and continues to widen. This state of affairs exists despite the fact that the Constitution of India through various articles in the chapter on Fundamental Right[2] and the Directive Principles of the State Policy[3] mandates equality and non-discrimination on the grounds of sex. The situation of large number of women in India remains grim. Sing (1994:375) argues:

> Several family laws[4] that clearly violate these principles
> Continue to exist… the main characterstic of all personal
> Laws is that they are anti-women, anti-liberal, and anti-human.
> It is ironic that while all Indian women suffer from the same
> Or similar discrimination at home or within their families,

Their family or personal laws applicable to them are different And subject them to varying degrees of discrimination. We Are thus confronted with a strange situation that while a Hindu Christian, or Parsi women can pursue her for bigamy under the criminal law code for punishment of up to seven years Imprisonment, Indian Muslim personal law allows a Muslim Man to marry up to four times. Sing (1994:375)Thus leaving no scope for Muslim women to even approach court of law for justice. The crime against women in the form of dowry deaths, sexual violence, economic and political exploitation continues to be on the rise[5]. The state has come out with laws but the justice eludes the women.

The fact that despite various legislative and constitutional means available to women, the situation of the women continues to be quite precarious in the society governed by the values of patriarchy. The alternative strategies that women's employment in the economically gainful employment sector would help them have autonomy, a status equal to men and an identity of their own have not produced desired result. The question therefore arises does work participation lead to improvement in the status of women? Other more important fact that does women are safe as an employer of outsider? If we observe the current issue of November 2019, the gang rape and murder of 26 year old veterinary doctor in Shamshabad, near Hyderabad, sparked outrage across India. Such many more incidents took place in our India despite having the legislative and constitutional means. The question is highly significant and none of among us answer this questions.

We can observe that there is discrimination between men and women at the work place . the statistics on women employment reveals that only 16.43 percent of the total women in India work in some or the other employment sector. Out of these only 14.1 percent are in the organized sector and only about 1 percent of total are in the high ranks. The remaining almost 86 percent are in the unorganized sector (Census, 1991). In the unorganized sector the women workers undergo not only economic exploitation by way of less wages but also face other types of exploitation including the sexual abuse (Brahme 1959, Kapur 1974, and Sing 1989). Kapur (1974) argues that women in the professional world are always viewed with amusement, suspicion and hostility. The reference to three studies conducted at different points of time indicates continuity in discrimination. The other fact about the increasing number of women in the world of work is that economic considerations by the employers make many women to enter the work. It is believed that lower wages paid to the women make them preferred workers for the employers. Most of the women in India are concentrated in the low-paid stereotyped traditional occupations such as textiles, *bindi* factories, electronic industry, construction and agriculture labor.

The same condition occurs in household and agriculture works makes the life of women highly burdened. These women work for as many as eight to twelve hours a day on an average. While these women work to supplement their household income, their work does not carry any recognition by their men folk. More than 5 percent of the women carry this feeling that their work is not appreciated. It is therefore quite obvious that despite the fact that women work much more than men but their contribution is not recognized. They therefore do not enjoy high social status. What to talk of high status, they do not have a status even equal to that of men. Their opinion in the major decision-making process of the family is also negligible.

Conclusion:

The data indicate that the men take the major social and economical decisions. More than the respondents are the opinion of their parent-in-law in the family affairs. In the rural areas the women does not participate in the decision making process in an effective manner and nor it adds to their empowerment at the level of the family. This paper reflects on duality of human society, maintained and managed through the patriarchal value system, supported by mythology, religion and culture.

References:

1) United Nations, 1994, International conference on Population and Development.
2) Roth, Kenneth. 1994, 'Domestic Violence as International Human Right Issue', Rebbeca Cook (ed). Human Rights of Women, op. cit. pp. 326-339.
3) Singh, Kriti. 1994. 'Obstacles to Women Rights in India in Rebecca Cook (ed). Human Rights of Women, op. cit, pp. 375-396.
4) Brahme, Sulabhe. 1959, 'Earnings in Different Occupations in Relation to Age and Sex', Artha Vijanana, 20 (48).
5) Kapur. P, 1974. ' The Changing Status of Working Women in India' Delhi: Vikas Publication House.
6) Sing. K.P. 1989. ' Women and Development', in P.N. Pimpley (eds), Social Development: Process and Consequences. Jaipur: Rawat Publications pp. 237-248.